

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

Guitman Barnabás

A bártfai reformáció első évtizedei és kapcsolatrendszer

Doktori (PhD) értekezés

Történettudományi Doktori Iskola, vezető: dr. Fröhlich Ida

Újkori Eszmetörténeti Műhely, vezető: dr. Óze Sándor

Témavezető: dr. Óze Sándor, egyetemi docens

Piliscsaba
2009

TARTALOMJEGYZÉK

Tartalomjegyzék.....	3
Kép- és táblázatjegyzék.....	4
I. Bevezetés	5
<i>Átírási, fogalmi és szóhasználati kérdések.....</i>	7
<i>A reformáció fogalma a kora újkor derekáig</i>	12
II. Források és szakirodalom	15
<i>Könyvtárak, levéltárak kézíratos anyaga.....</i>	15
<i>Magyarország egyháztörténetének nyomtatott forrásai</i>	17
<i>Kárpát-medencén kívüli források</i>	21
<i>Az újkori magyarországi egyháztörténet összefoglalásai és folyóiratai.....</i>	22
<i>A késő középkori, kora újkori magyar várostörténet szakirodalma.....</i>	23
<i>A reformációkutatás német nyelvű szakirodalma</i>	24
III. Hitelet és művelődés a késő középkori Bártfán	31
<i>A késő középkori város jellemzői</i>	31
<i>Város és hitújítás</i>	39
<i>Bártfa a XVI. század elején.....</i>	43
<i>Eck Bálint és Bártfa</i>	45
IV. Stöckel Lénárd tanulmányai.....	51
<i>Boroszlói tanulmányok</i>	52
<i>Boroszló a reformáció hajnalán.....</i>	52
<i>Stöckel Boroszlóban.....</i>	61
<i>Wittenbergi tanulmányok.....</i>	63
V. A reformáció viharának első szellői Bártfán.....	69
<i>A bártfai ágostonosok ügye.....</i>	70
<i>Az első reformátorok Bártfán.....</i>	74
<i>Schustel Wolfgang, Felső-Magyarország első reformátora.....</i>	74
<i>A feleséges pap esete.....</i>	81
<i>A papkeresés évei.....</i>	84
<i>Radácsi és Bártfa egymásra találása.....</i>	87
VI. Stöckel tanári működése	89
<i>Elméleti alapok</i>	89
<i>Mindennapok a bártfai iskolában</i>	93
<i>Pedagógiai munkák.....</i>	96
<i>Iskolai színjátszás</i>	100

<i>Stöckel két kevéssé ismert tanítványa</i>	104
Heracides öngyilkos kalandja, avagy a felekezetszervezés legkeletibb kísérlete (?)	104
Georg Henisch	106
VII. Hitvédelem, apológia, török.....	109
<i>Zsinatok és hitvallások</i>	109
Az 1546-os eperjesi zsinat.....	109
Radácsi Mihály esperessége	111
Királyi vizsgálóbizottság Felső-Magyarországon	113
A <i>Confessio Pentapolitana</i>	114
<i>Hitviták és ellenfelek</i>	118
Lauterwald Königsbergben.....	118
Lauterwald Eperjesen	125
Francesco Stancaró, Kálmáncsehi Sánta Márton, Szegedi Gergely	129
<i>Stöckel Lénárd hitvédelmi iratai</i>	131
Kéziratos Apológia.....	131
Töredék az Antikrisztusról	132
<i>A törökveszély háromfajta megítélése</i>	133
VIII. Stöckel állítólagos munkája a libetányai vértanúkról.....	141
IX. Stöckel Lénárd utolsó éveit és írott hagyatékát.....	151
X. A felekezetszerveződés-elmélet és Bártfa	157
XI. Összegzés	163
XII. Irodalom- és rövidítésjegyzék.....	165
<i>Kéziratos források őrzési helyeinek rövidítései</i>	165
<i>Kéziratok</i>	165
<i>Kézikönyvek, lexikonok és sorozatok rövidítései</i>	166
<i>Nyomtatott művek</i>	167

KÉP- ÉS TÁBLÁZATJEGYZÉK

1. ábra. A bártfai városháza reneszánsz erkélye.....	35
2. ábra. Néhány fontosabb hitvallás a XVI. századból.....	42
3. ábra. Boroszló korabeli képe Hartmann Schedel világkrónikájából (1493).....	53
4. ábra. Stöckel Lénárd aláírása és pecsétjének lenyomatai	66
5. ábra. Schustel Görlitzből írt levelének keltezése.....	75
6. ábra. Schustel Wolfgang levelezése	76
7. ábra. A bártfai iskola déli homlokzata.....	88
8. ábra. A bártfai iskola és a Szent Egyed templom északi oldala	92
9. ábra. Bártfai színkép a XV. századból, részlet	101
10. ábra. XIX. század végi Zsuzsanna-játék szereplői, Oláhláposbánya	103

I. BEVEZETÉS

Egy évtizede – különböző körülményekből fakadó megszakításokkal – szinte folyamatosan foglalkoztat a felső-magyarországi szabad királyi városok, különösképpen az egykori Sáros vármegyei Bártfa XVI. századi történelme, ezen belül pedig egyik legjelesebb szülöttének, Stöckel Lénárdnak élettörténete, alkotói tevékenysége. Az indító szikrát Őze Sándor tanár úr adta egy eszmetörténeti szemináriumon, aki latin szakos mivoltomra építve javasolta, hogy a kortárs szerzőtársainak túlnyomó többségével ellentétben nem anyanyelven, hanem latinul postillás köteteket összeállító Stöckel Lénárddal kapcsolatosan kutassak.

Az azóta eltelt évtized számtalan tanulsággal szolgált. Szakirodalmi vizsgálódásaim arra a következtetésre vezettek, hogy nem létezik olyan korszerű magyar nyelvű munka, amely behatóan ismertetné a XVI–XVII. századi Felső-Magyarország, vagy akár a Magyar Királyság egyháztörténetét, illetve szellemi életét. H. Németh István, aki az utóbbi idők legalaposabb várostörténeti monográfiáját adta közre, külön jelzi is, hogy nem kíván a korszak egyházpolitikai kérdéseibe bonyolódni.¹ Első, rövid eperjesi és bártfai levéltári kutatóutam során döbbsentem rá egyrészt arra, hogy milyen gazdag forrásanyag áll rendelkezésre, másrészt, hogy a német nyelvű forrásoknak nem csupán a megértésükhöz, hanem az elolvasásukhoz is külön tanulmányok szükségesek. Féléves mainzi ERASMUS ösztöndíjam idején tehát azon kívül, hogy elkezdtem a rendkívül bőséges német nyelvű, XVI. századra vonatkozó egyház- és eszmetörténeti irodalom áttekintését, feldolgozását, két német paleográfia-kurzust is elvégeztem. A nem magyar nyelvű szakirodalom feltárása közben az is kiderült számomra, hogy a német mellett számos szlovák nyelvű tanulmány, szakmunka jelent meg kutatott témámmal kapcsolatosan, ebből a tényből adódott, hogy szlovák nyelvi tanulmányokba is belekezdtem.

Talán a fentiekből is következik, hogy a kutatás elején nem lebegett a szemem előtt semmilyen koncepció, tervszerű elhatározás. Gyűjtőmunkámat úgy végeztem, mint egy víz alatti régész, akinek ahhoz, hogy az ókorban elsüllyedt hajóroncsot rakományostól helyreállítsa, annak elemeit és a szállított áru dirib-darab cserepeit egyesével, körültekintő óvatossággal kell felszínre hoznia és osztályoznia. Az előkerült ismeretek birtokában

¹ H. Németh 2004. 17.

felismertem, hogy – a fenti hasonlatnál maradva – a tenger különböző áramlatai nagy valószínűséggel menthetetlenül elsodortak elemeket a helyreállítandó történeti múlt gályájáról, azaz a gazdag forrásanyag ellenére némely esetben a teljes rekonstrukció az alapvető dokumentumok hiányában nem lehetséges. Az is világossá vált számomra, hogy az öt hajóból álló flottáról akkor tudhatok meg a legtöbbet, ha *régész kollégáim* által már elvégzett munkák eredményeit felhasználva, egy nagyobb egység szerves részeként kezelem témámat.

A dolgozat elején az átírási, fogalmi és szóhasználati kérdések mellett módszertani és korszakolási problémákra is kitérek.

Az ezt követő részben a téma forrásadottságait, a lutheri reformáció kutatásának magyar és idegen nyelvű szakirodalmát mutatom be röviden. A várostörténeti szakirodalom ismertetésére csak a szükséges mértékig térek ki, mivel e tárgyban napjainkban több kiváló munka is megjelent.

A következő fejezetben a XV–XVI. századi városi lét és a vallásosság viszonyát, jellemzőit mutatom be németországi és hazai minták alapján, majd részletesebb szólok a XVI. század eleji Bártfa és részben a többi felső-magyarországi város művelődési és vallási viszonyairól. Az iskoláztatás, a művelődés és némileg a hitújítás kérdéskörét is Stöckel Lénárd Bártfán kezdődő, Boroszlóban folytatódó és Wittenbergben záródó tanulmányain keresztül mutatom be.

A felső-magyarországi városokban, elsősorban a Bártfán történt első reformációs kísérletek vizsgálatánál a külhoni párhuzamok mellett kitérek arra a kérdésre is, hogy a különböző hatalmi tényezők miképp reagáltak Mohács előtt és után a hitújítás megjelenésére.

A reformáció megszilárdulásának folyamatát Stöckel Lénárd és Radácsi Mihály munkásságán keresztül ábrázolom a zsinatok, a hitvallás (*Confessio Pentapolitana* kérdése), a hitviták (Lauterwald, Szegedi, Stancaró), az oktatás, a kiadott írásművek szempontjai szerint.

A dolgozat zárórészében a Konfessionalisierung-elmélet szempontjai szerint vizsgálom, illetve foglalom össze témámat.

A felhasznált nyomtatott művekre a lapalji jegyzetekben a szerző vezetékneve és a megjelenési évszám megadásával hivatkozom. A teljes könyvészeti leírás, a rövidítésjegyzék és a többi adat a dolgozat végén az irodalomjegyzékben található.

Köszönet illeti Öze Sándort, Nagy Lászlót, Csepregi Zoltánt, Bujdosó Ádámot, Bogár Juditot a dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségükért, továbbá Czenthe Miklóst, az Evangélikus Országos Levéltár, és Jozef Petrovičot, a Bártfai Városi Levéltár igazgatóját segítőkészségükért.

Átírási, fogalmi és szóhasználati kérdések

Dolgozatomban olyan felekezeti- és művelődéstörténeti jelenségeket, folyamatokat, történéseket vizsgálok, amelyeknek színtere elsősorban a korabeli város. A város a történetírás ókori kezdeteitől egyik kedvenc tárgya Klió papjainak. Népszerű és sokak által művelt válfaja a történelemnek a várostörténet-írás napjainkban is. Az évről évre, hónapról hónapra megjelenő új várostörténeti kiadványok, feldolgozások, publikációk nyomon követése szinte lehetetlen feladat, részletes bemutatásra tehát itt sem vállalkozom. Fontosnak tartom viszont mégis, hogy saját szempontjaim szerint röviden a várostörténet-írásról is szó essék.

A várostörténet-írás mint divatos kutatási terület sem kerülte, kerülhette el az elmúlt évtizedekben tapasztalható, a történelemtudomány hagyományos módszereit és általában a bölcsészettudományokat felforgató posztmodernnek nevezett megközelítéseket. A történettudományok esetében, mivel elsősorban nyelvészeti munkák ösztönözték a módszer- és szemléletváltást, nyelvi fordulatnak (*linguistic turn*) is szokták nevezni ezt a tudománytörténeti jelenséget. Ezen posztmodern irányzatok szélsőséges, ámde itthon is egyre nagyobb számú tábora szerint nem létezik történelmi tény, a valós világ csupán a nyelvünk révén létezik, ezért a történeti vizsgálódások fő területe is a különböző – a saját korszakukból kiszakított – szövegek értelmezése, amely értelmezés egyéni és szabad.

Jellemző az ilyen megközelítésben írt munkákra, hogy a természetes nyelvekről levált, csak szűk kör által érthető (?) túlburjánzó fogalmi nyelvet használnak; az olyan kifejezésekkel alkotott homályos értelmű kijelentések népszerűek, mint a narrativitás, interakció, diszciplináris transzfer, diskurzus stb.

Úgy vélem, rendkívül találóak és igazak Alan Sokalnak a posztmodern fordulatról írt szavai: „Ha csak »diskurzus« meg »szöveg« az egész világ, akkor a valóság megismerését bátran nevezhetjük fölöslegesnek, akkor a fizika is a társadalomtudományok egyik ágává lesz. Mi több, ha az égvilágon minden csak retorika és nyelvi játék, akkor az összefüggő belső logika is úri huncutsággá válik: az üres elméletiesedés patinája bőségesen elegendő. Az érthetlenség erénnyé nemesül, a bizonyítékok és a logika helyét utalások, metaforák, szójátékok veszik át.”²

A szakkifejezések megválasztásánál tehát igyekszem tartózkodni attól a véleményem szerint hibás, sajnos egyre terjedő gyakorlattól, amely a múlt bizonyos eseményeit, hagyatékát vagy éppen az írott forrásokat olyan fogalmakkal írja le vagy értelmezi, amelyek az adott korszakban nem léteztek. Ezt az anakronizmust csak akkor tartom elfogadhatónak, ha visszatekintve egy adott korra olyan összefüggéseket, folyamatokat, korszakhatárokat ismerünk fel, és nevezünk meg vele, amelyeket a korban élők természetesen nem láthattak. Ugyancsak tartózkodni fogok minden olyan idegen, a látszattudományosság homályát keltő szótól, amelyek helyett megfelelő, élő magyar kifejezés használható. Az ókori Lukianosz máig érvényes tanácsait törekedtem követni a dolgozat megfogalmazása során: „Ami a nyelvi kifejezést illeti, ha történelmet akar írni, ne csiszolja örökös körmondatok, nyakatekert gondolatmenet és egyéb szónoki fogások segítségével szenvedélyesre és harapósra, hanem fogja nyugodtra. Gondolatmenete legyen egységes és logikus, beszédmódja világos és közérthető, fejezze ki tárgyát a legvilágosabban. ... Stílusának is az az egyetlen feladata, hogy világosan és szemléletesen adja elő az eseményeket. Ne használjon se homályos vagy szokatlan, se vásári, kocsmái szavakat; írjon úgy, hogy a tömeg is megértse és a műveltek is dicsérik.”³

A XVI–XVII. századdal foglalkozó kutató óhatatlanul szembekerül bizonyos szó- és fogalomhasználati problémákkal. Az adott időszakban nem volt általánosan elfogadott helyesírás, az egyes nevek különböző változatokban fordulnak elő a forrásokban éppúgy, mint a későbbi szakirodalomban. Sok esetben a nemzetiség sem állapítható meg

² Sokal 2000a 43–49.; Sokal 2000b.

³ Lukianosz 1974. I. 610–611.

egyértelműen, hiszen a mai értelemben vett szigorú határokat szabó nemzeti kategóriák sem léteztek. Tovább nehezíti a kérdést, hogy az azóta eltelt időszak többszörös határmódosításai, nemzetiségi arányváltozásai következtében a történeti múlt birtokáért már legalább egy évszázada egyfajta szakadatlan versengés folyik. Ebből adódik, hogy pusztán a névátírási mód megválasztásával, annak nemzetiséghez kötésével a történeti munka szerzője saját elfogultságáról tanúskodhat.

A dolgozatban előforduló személy-, hely- és földrajzi nevek írásánál a történeti hűség elve szerint járok el. Ennek megfelelően a személynevek írásánál vagy a latin, vagy a népnyelvi (magyar, német) változatot fogom alkalmazni attól függően, hogy a korabeli nyelvhasználat melyiket indokolja. Ez alól csak akkor teszek kivételt, ha a hazai szaknyelvben meggyökeresedett a magyaros változat, mint például Luther Márton nevének esetében.

A földrajzi- és helyneveket – amennyiben létezik korhű magyaros névalak – szintén ebben a formában tüntetem fel, míg ha szükséges, a korabeli latin és a mai hivatalos elnevezést az adott név első előfordulásakor zárójelbe téve adom meg. Levéltári forrásszövegek átírásánál alapvetően a Fons folyóirat forrásközlési problémáival foglalkozó számának ajánlásaihoz tartom magam.⁴ A már kiadott szövegek idézése esetében változatlanul megtartom az adott forráskiadás átírását.

A köznyelvben hibás szóhasználatban terjedt el a Német-római Birodalom megnevezés, amely ilyen formában hivatalosan sohasem létezett. A középkor folyamán kialakult Szent Római Birodalom (*Sacrum Romanum Imperium*) elnevezéshez a XV. században csatolták a német nemzetre utaló jelzőket (*Deutscher Nation, Nationis Germanicae*). A nyugati szomszédunk neve tehát a kora újkorban helyesen a Német Nemzet Szent Római Birodalma. A német szakirodalomban a rövidegéből kifolyólag elterjedt az *Altes Reich* meghatározás is, ennek magyar változata nyelvünkben azonban nem azonosít egyértelműen, hiszen a korabeli Magyarország számára egy másik, délkeleti birodalom, a török legalább annyira valóságos, mint a nyugati szomszéd. Jelen dolgozatban tehát általában a Szent Római Birodalom elnevezést használom, viszont ahol azt a szűkebb értelmezési környezet megengedi, az első látásra anakronisztikusnak tűnő, de a korabeli magyar köznyelvben már meglévő Németország⁵ kifejezés alkalmazása mellett döntöttem.

⁴ A történeti források kiadásának módszertani kérdései. Fons 2000. 7. 1.

⁵ Például Fejérvári István Nádasdy Tamásnak címzett levelében tudósít ekként az augsburgi eseményekről 1550. december 26-án: „Ith Nemet orzgba ismeg hadath varwnk...” ETE V. 453.

A Habsburg birodalom kifejezést ugyancsak kerülni fogom, hiszen ilyen államalakulat nem létezett, létezett viszont több, a belügyi önállóságát, a jogi és történeti hagyományait többé-kevésbé megőrző királyságot, tartományt a Habsburg uralkodó személyén keresztül összefogó Monarchia, összetett állam (*composite monarchy*), amely részeinek önállósága az Udvar hatalmi reprezentációban egyértelműen megjelent.⁶

A Magyar Királyság (*Regnum Hungariae*) fogalma, úgy vélem, szintén igényel valamiféle magyarázatot. A Magyar Királyság jelenti mindama területek összességét is, amelyek az ország keleti és középső részének leszakítása előtt a királyság szerves, közigazgatásilag megszervezett részei voltak. A tárgyalt korszakban a XVI. század végi háborút lezáró békéig minden számottevő magyar politikai tényező pártállástól függetlenül ennek helyreállítását óhajtotta, és többnyire tett is érte. Sőt a magyar nemesség sokáig nem feledte Mátyás király hódításai közül Sziléziát és Morvaországot, a Jagelló és a Habsburg uralkodók alatt is jogot formáltak ezeknek a területeknek a Szent Korona országai közé való visszaillesztésére. A Cseh Királyság fenti részeivel tehát nemcsak széleskörű és intenzív kereskedelmi, művelődési és vallási kapcsolatai voltak a Magyar Királyságnak, hanem nosztalgikusan egyfajta már nem létező közjogi viszony emléke is elevenen élt, nem véletlen, hogy a Habsburg magyar királyok sziléziai és morvaországi területekkel kívánták kárpótolni, csábítani az ellenlábás erdélyi fejedelmeket. A Magyar Királyság kifejezés ugyanakkor szűkebb, *de facto* értelemben a magyar király tényleges hatalma alatt álló területet jelenti. Az újkor történetének tárgyalásánál a török hódoltság alóli felszabadító háborúk sikeréig ezt a területet jobb híján a korban nem használt királyi Magyarország terminussal szokta illetni a szakirodalom. A dolgozatban az egyértelműség kedvéért a fent ismertetett szűkebb értelemben alkalmazom a Magyar Királyság megnevezést, míg a Magyarország kifejezést a teljes történeti ország-területre értem.

Hasonlóan problémás jelenség, amikor a XX. század folyamán kialakult állami és etnikai határok anakronisztikus visszavetítésével ezek igazolása eszközeként vélik a történettudományt a szomszédos országok olykor legtehetségesebb történészei, kutatói. Nem fogadható el például Daniel álláspontja, aki az Egyesült Államokban megvédett doktori értekezésében azt bizonygatja, hogy a mai Szlovákia területe Erdély és Közép-Magyarország mellett már a XV. században egy különálló, sajátos regionális tartománya

⁶ Pálffy Géza ausztriai szakirodalom alapján méltán javasolja az összetett állam, illetve a Habsburg Monarchia kifejezést, ugyanakkor a hibás Német-római birodalom terminus használatát nem vizsgálja felül. Pálffy 2008. 22. Lásd még Schilling 2007. 21–33.

lett volna Magyarországnak.⁷ A dolgozat historiográfiai bevezető részében (*Introduction*) a szerző hosszan boncolgatja ezt a már a címválasztással is jelzett problémát, azaz hogy lehet-e a XVI. században külön szlovákiai reformációról beszélni. A kérdés abszurditását nyilván maga is érzi, ezért kell részletesen indokolnia a XX. századi határok, fogalmak anakronisztikus, történetietlen visszavetítését a XVI. századba.⁸

Erdélynek a középkorban kialakult külön közigazgatása a központtól való földrajzi távolsága és földrajzi egysége miatt jött létre, művelődési, kereskedelmi, településtörténeti stb. szempontok alapján valóban lehetséges regionális egységként való vizsgálata. Észak-Magyarország hegyvidéki részeinek azonban, amelyek az Árpádok alatt sokáig gyepűövezetként szolgáltak, földrajzi adottságai nem kedveztek önálló, Erdélyhez vagy akár Horvátországhoz hasonló regionális terek kialakulásához, a regionális, közigazgatási egységek, magyarul vármegyék nem kelet-nyugati, hanem észak-déli irányban szerveződtek a Kárpátok vonulatait keresztülvágó folyóvölgyek mentén. Az 1918-ig fennálló vármegyerendszerhez kapcsolódó identitás-meghatározás mind a mai napig él a vidéki szlovák lakosság körében a sokszori közigazgatási átszervezések után is; elég, ha csak a különböző szlovák nyelvjárások neveit vesszük sorba: oravské – árvai; liptovské – liptói; gemerské – gömöri; šarišské – sárosi stb.).

Daniel állításának képtelenségét mutatja az is, hogy a XIX. századig nem volt ennek a területnek saját, állandósult megnevezése. A középkori forrásokban néhol előforduló „felső részek” (*partes superiores*) megnevezés nem vált kizárólagossá.⁹ Brodarics István „Dunán-túlnani Magyarország” (*Ultradanubiana Hungaria*) vagy egyszerűen csak „Túlsó-Magyarország” (*Hungaria ulterior*) néven említette. A másik jeles humanista országleíró, Oláh Miklós *Hungaria* című munkájában nem is számítja külön országrészeknek.

A Felső-Magyarország (*Hungaria Superior*) és Alsó-Magyarország¹⁰ (*Hungaria Inferior*) elnevezések, amelyek a XVI. században folyamán jelentek meg, pusztán katonai és kamarai igazgatási egységeket jelentenek, amelyek együttesen a mai Szlovákiánál jóval nagyobb területet foglaltak magukban, semmiféle tartományi különállást nem jelöltek.

⁷ Daniel 1972. (Az értekezést a Bell and Howell Information and Learning internetes kiadásából, a ProQuest adatbázisból töltöttem le az ingyenes próbaidőszak alatt. <http://proquest.umi.com/login>)

⁸ „This separate identity of Slovakia as a distinct geographical region was already evident in the fifteenth century. ... For most of the sixteenth century Slovakia was at least de facto a separate political entity.” Daniel 1972. 25, 26. Állítását megismétli a *Conclusions* című fejezetben. 317.

⁹ Csukovits 2005. 7.

¹⁰ Nem keverendő össze a korábbi alsó-magyarországi részek fogalmával, amely a későbbi Bácska és Bánság területét jelölte a XV–XVI. században.

Thököly Imrének ezeken a területeken létrejövő török vazallus állama pedig nem szerves fejlődés eredménye, hanem az elhúzódó háborús helyzetben egy kényszer szülte gyorsan múltó tragikus epizód. A magyar nyelvben általánosan elterjedt Felvidék viszont csak az 1840-es évek pesti sajtójában jelent meg, reakcióként az ébredő szlovák nemzeti törekvésekre, ennek a használata a XVI. századra visszavetítve tehát éppoly történetietlen, mintha Szlovákiát írnánk helyette. Käfer István a Felföld tájelnevezés alkalmazását javallja, amelynek már a kora újkorban kimutatható a használata, s amelyen mindenféle politikai tartalom nélkül az északi hegyes vidékeket értették, földrajzi alapon elkülönítve a délebbi alföldi tájaktól,¹¹ ebben az értelemben magam is elfogadhatónak tartom.

*A reformáció fogalma a kora újkor derekáig*¹²

A latin eredetű reformáció szó, a görög *metamórfosis* tükörfordítása, először költői, szépírói szövegekben jelent meg Ovidiusnál és Apuleiusnál. A Kr. u. I. századtól tűnt fel politikai jellegű prózában is, például *reformatio morum* Senecánál, *reformatior* – *reducator* párhuzamos használata Pliniusnál. Mindketten a költői szövegekhez hasonló értelemben használták, azaz egy minőségileg jobb korábbi állapotba való visszatérést értettek rajta. A jogi szaknyelvben értéksemleges jelentést nyert: tulajdon visszaszármasztatását fejezték ki vele.

Az Ószövetségben nem fordul elő; az Újszövetségben nem csupán változást vagy a múlt irányába való fordulást jelent, hanem a magasabb minőségbe való átmenetet jelöli. Ebben az értelmében szorosan összekapcsolódik a *renovatio* fogalmával, így mintegy a keresztény hitben való megújulást, a keresztségben való újjászületés is érthető rajta (Rom 12,2; Fil 3,21). Az ókor alkonyán már kialakult a szó kettős jelentésárnyalata: 1. visszatérés a romlott jelenből egy korábbi, ideálisnak vélt állapotba; 2. a jelen dolgainak javítása múltra való hivatkozás nélkül. Az egyházatyák korának szövegei jórészt megtartják a fogalomnak ezt az üdvtörténeti jelentését, Tertullianusnál, Lactantiusnál többször előfordul a *reformatio in melius* kifejezés.

A középkor századaiban rendkívüli népszerűsége tett szert a fogalom, és a hozzá kapcsolódó jelentéssíkok. Egyrészt megmaradtak az antikvitásból örökölt elvontabb

¹¹ Käfer 2005. 102–111.

¹² A fejezet túlnyomórészt Eike Wolgastnak a *Geschichtliche Grundbegriffe* című lexikonban megjelent szócikkére támaszkodik. Wolgast 1994. 313–360.

jelentéstartalmai, mint például a jogi vagy a vallási. Másrészt a középkor sajátos szemlélete a teremtett világ tökéletességét vallotta, és ennek megőrzésére törekedett (*conservatio*). Mivel a világ az emberi tökéletlenség miatt folyton a romlás felé hajlik, ezért időről időre szükségeltetik a *reformatio*, a világ korábbi, jobb állapotba való helyreállítása. A XI–XII. századi kolostorreformok ennek a jegyében zajlottak. Ugyanakkor a szó legeredetibb értelmében az ember alkotta, kézzelfogható, elsősorban épített dolgok felújítását is ezzel a fogalommal jelölték, például „Jeorgio carpentario pro reformatione hostii in celario vinorum” (1434),¹³ „item de reformatione currus vulgo Rennwagen” (1510).¹⁴

A XV. században az apokaliptikus világvégevárás egyfajta alternatívájaként tűnt fel a szétesett világnak, a békének, az egyház egységének a helyreállítására és/vagy újraalkotására (*reformatio, renovatio*) törekvő szándék világi és egyházi síkon egyaránt. Az egyházi szóhasználatban megmaradt a hagyományos, időben visszatekintő értelmezése, a világiban viszont egyre inkább ’újítás’ értelmet nyert. A városokban tudatában voltak, hogy a politikai és társadalmi rend nem öröktől fogva létezik, hanem előállított, s bármikor a változó körülményekhez igazítható, magát az igazítást pedig a reformáció fogalmával is kifejezték.¹⁵

A hitújítással a szó külön, máig tartó karriert kezdett. Az összes felekezet meglehetősen sokáig használta egyházmegújító törekvéseinek kifejezésére. Amikor a Habsburg hatalom az uralma alatt álló területeken a katolikus egyház megerősödéséért fáradozik, maga is gyakran használja ténykedésének megnevezésére a *reformatio* fogalmát, s ezt maga az azt elszenvető evangélikus fél is így nevezte. A XVII. század eleji evangélikus szerzők az immár egy évszázados hitújításra visszatekintvén a reformációt mint egy lezárt történelmi folyamatot határozzák meg, többnyire Luther művét értve alatta. Mint egyháztörténelmi fogalmat elsőként Veit Ludwig von Seckendorf használta 1694-es munkájában.

¹³ Számadáskönyv kőművesmunkákról. Bártfa, 1434. Fejérpataky 1885. 335.

¹⁴ Miskovszky 1879. 115.

¹⁵ „Eine reformation der Statut und gesetze vorgenommen zu haben und sich vorzubehalten, diese je nach Bedarf ze endern und zebessern, auch neue und mer andre gesetze in Sachen und hendeln, so ye zuzeiten für fallen mügen oder werden, zetun und fürzenemen.” A nürnbergi tanács dokumentumaiból, 1479. Rogge 2008. 22.

II. FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Könyvtárak, levéltárak kéziratosa

A következőkben azokat az intézményeket tekintem át röviden, amelyekkel a felsőmagyarországi reformáció története után kutatva kapcsolatba kerültem. Tisztában vagyok vele, hogy az alábbiakon kívül számos más jelentős forrásörző intézményt lehetne megemlíteni – különösen a mai Szlovákia különböző városi és egyházi levéltáaira gondolok itt –, ezek felkeresését azonban egyelőre sem anyagi lehetőségeim, sem a rendelkezésemre álló idő nem tette lehetővé.

A budapesti Evangélikus Országos Levéltár anyagában található Schulek József (†1813) libetbányai lelkész 36 kötetes gyűjteménye, ezenkívül itt őrzik még többek között Bruckner Győző, Fabó András, Payr Sándor, Zsilinszky Mihály irathagyatékát is. A kutatók munkáját a Góbi Imre és Böröcz Enikő által összeállított kézirat katalógusok segítik, amelyek közül az utóbbi digitalizált változatban hozzáférhető.¹⁶

Az Egyetemi Könyvtár elsősorban a Hevenesi Gábor és Kaprinai István nevével fémjelzett anyag révén tarthat számot érdeklődésünkre. Ennek a gazdag anyagnak éppúgy, mint az akadémiai könyvtár kéziratárában őrzött iratmásolatoknak (például Ábel Jenő hagyatéka) az áttekintését a közeljövőben tervezem. Az OSZK Kéziratárának vonatkozó anyagait a digitalizált katalógusának (<http://www.arcanum.hu/oszk>) segítségével feltérképeztem.

A Magyarország történetére vonatkozó írott források jelentős részét őrzik a szomszédos országok különböző intézményeiben. A történetbúvárok számára a mai Szlovákia területe ilyen szempontból különösen gazdag kincsesbánya. Levéltári vizsgálódásaim legfontosabb helyszínéül természetesen a bártfai városi levéltár (Štátny archív v Prešove, pobočka Bardejov) szolgált. A bártfai és az eperjesi városi levéltár 1526 előtti anyagáról Iványi Béla készített használható kézikönyvet.¹⁷ Viszont Bártfa esetében az újkori anyagról nincs teljes inventárium. A kutatók rendelkezésére áll helyben egy kézzel, illetve géppel vegyesen írt vaskos jegyzék, amely a kötetes kéziratokat (elsősorban

¹⁶ Góbi 1912.; Böröcz 1993.

¹⁷ Iványi 1910.; Iványi 1931.

anya- és jegyzőkönyveket, illetve gazdasági iratokat) tartalmazza, és mivel egy általam egyéb forrásból ismert kötet nem szerepelt benne, valószínűsíthető, hogy ez sem teljes. A több tízezernyi tételből álló missilis anyagról az 1525-öt követő éveket illetően nem készült teljes inventárium, ebből az anyagból a dátum megadása alapján tudják a kutató rendelkezésére bocsátani az egyes tételeket, ezért én is ekképpen fogok rájuk hivatkozni. A mostanában megjelent *Deutschsprachige Handschriften in slowakischen Archiven. Vom Mittelalter bis zur Frühen Neuzeit* című kiadvány nem a teljesség igényével készült, ugyan tartalmazza a kora újkori bártfai és más szlovákiai levéltárak leveles anyaga egy része repertóriumát, viszont célkizűzésének megfelelően kizárólag a német nyelvű missiliseket dolgozták fel a szerkesztők.¹⁸ Sajnos bártfai tartózkodásom időhatára nem tette lehetővé a teljes, engem érdeklő korszak áttekintését, csupán néhány év, illetve hónap anyagának átvizsgálására volt lehetőségem. A kéziratos kötetek közül a halálos ítéletek jegyzőkönyvét, továbbá néhány összeírást, adás-vételi jegyzőkönyvet néztem át. A későbbiek folyamán hasznos volna a leveles anyag teljes feltárása céljából hosszabb időt Bártfán tölteni, esetleg a levelekhez inventáriumot készíteni.

A lőcsei városi levéltárban (Štátny archív v Levoči) való kutatást jelentősen megkönnyíti a XX. század elején kiadott, néhol pontatlan Hajnóci-féle jegyzék, amelynek azonosító számai alapján lehet jelenleg is az újkorra vonatkozó iratokhoz, levelekhez hozzájutni.¹⁹

Tiszolcon (Tisovec), az egykori Gömör-Kishont vármegyében a helyi evangélikus gyülekezet lelkészének hivatalában/otthonában található a gazdag levéltári anyagot és régi könyvtárat tartalmazó levéltár. A könyvek közül Stöckel Lénárd nagyobbik postillás kötete is megtalálható két példányban.

A pozsonyi forrásörző helyek közül az evangélikus líceum könyvtárának (Lyceálna knižnica v Bratislave) kéziratos anyagához férhettem hozzá a világhálón keresztül. Az intézmény honlapján (<http://oldbooks.savba.sk/wwwroot>) számos digitalizált anyagot találhat az érdeklődő. A folyamatosan bővülő adatbázis a XVI–XIX. századból tartalmaz kéziratos és nyomtatott forrásokat, amelyeket nem csupán a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárához eredetileg tartozó anyagból válogattak ki, hanem a Szlovák Tudományos Akadémia (SAV) főkönyvtárából, valamint a modori és besztercebányai evangélikus

¹⁸ DHA III. 2008.

¹⁹ Hajnóci 1901.

intézmények anyagaiból állítottak össze. A szerzők között előfordul többek között Stöckel Lénárd,²⁰ Szöllösi Benedek, Czvittinger Dávid, Bocatius János.²¹

Magyarország egyháztörténetének nyomtatott forrásai

A késő középkori, kora újkori magyarországi város- és egyháztörténet kutatásának a terület forrásadottságai már a XIX. században kitüntetett helyet biztosítottak. A fenti megállapítás természetesen elsősorban a török pusztítás által megkímélt városok és azok egyháztörténetének kutatására igaz, amelyek levéltári, esetleg könyves anyaga szerencsés esetben szinte maradéktalanul átvészelte az évszázadok viharait. A magyarországi történettudománynak a XIX. század második felében történő fellendülését megelőzően számos jeles tudományművelő ismerte fel a megmaradt források jelentőségét, amelyek tudatos összegyűjtése, rendszerezése, kiadása a XVII. század legvégén már kezdetét vette. Túlzás nélkül állítható tehát, hogy a XVIII. századi forrásgyűjtő kutatóink alapos, szorgos munkáján nyugszik a későbbi korok magyar történettudománya. Közülük alább azokról szólok röviden, akiknek a témám szempontjából is nagyobb jelentőséget tulajdonítok.

A szervezett és módszertanilag²² is alátámasztott magyarországi történeti forráskutatás első hangyaszorgalmú jezsuita képviselői közül Wagner Károly (1732–1790) kiadványait forgattam legnagyobb haszonnal. Wagner Kaprinai Istvánnal (1714–1786) és több más jezsuita történésszel átkutatta és kimásolta számos észak-magyarországi városi levéltár anyagát, így a pozsonyi, kassai, szakolcai, bártfai, eperjesi, nagybányai, felsőbányai és kisszebeni levéltárakét. Wagner később erre a munkára is alapozva adta ki a Szepesség és Sáros vármegye oklevéltárait (*Analecta Scepusii...* I–IV. Viennae, 1774, *Posonii et Cassoviae*, 1778; *Diplomatarium comitatus Sárosiensis...* *Posonii et Cassoviae*, 1780), amelyekre e dolgozatban is több hivatkozás is található.

Wagner fenti szepesi oklevéltárát Bárdossy János (1738–1819), a lőcsei evangélikus főgimnázium igazgatója, majd Schmauk Mihály (1754–1823) szepesszombati

²⁰ Több Stöckelnek tulajdonított munkát tartalmaz az alábbi kolligátum más szerzőktől származó művekkel egybemásolva, amelyet a Szlovák Tudományos Akadémia központi könyvtárában (Ústredná knižnica SAV) őriznek: *Meditatio passionis Christi Leon. Stöckelii* tradita per D. Math. Toraconymus Briznensem in Gymnasio Tyropoliensi Anno 1572. (jelzet: Š A III 281).

²¹ Az adatbázis egyetlen hátránya, hogy az oldalon a jobb egérgomb használata le van tiltva, ami azt jelenti, hogy a digitalizált képek letöltése nem, csupán az olvasása lehetséges.

²² Szabályzatok rövid ismertetését, egymáshoz való viszonyát lásd: Szelestei 1989. 43–56.

plébános folytatták, egészítették ki (*Supplementum analectorum terrae Scepusiensis Pars I.* 1802; *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis. Pars II.* Szepesváraljae, 1889.).

Fuxhoffer Damján (1744–1814) ötkötetes *Monasteriologiájában* teljességre törekedve, eredeti források felhasználásával dolgozta fel a hazai férfi és női szerzetesházak történetét, munkájából az első és a második kötet jelent meg, a másik három a pannonhalmi rendi könyvtárban található kéziratban.

A feltáró munka protestáns részről a katolikussal szinte egy időben indult el a jezsuita történetírókéhoz hasonló lelkesedéssel és szorgalommal, ám kezdetben hivatalos állami támogatás híján. Az állami cenzúra miatt külföldön jelent meg a két első nagyobb protestáns munka, amelyekre Ribini is mint alapvető kiadványokra hivatkozik egyháztörténeti művének első kötetében.²³ A minden valószínűség szerint Okolicsányi Pál (1650 körül–1715-21 között) által összeállított *Historia diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria* és a *Brevissimum compendium alius authoris principatus Transylvanici historiae* című munka a hazai evangélikus egyháztörténet első forrásgyűjteménye, amely a Christoph Lehmann (1568–1638) *De Pace Religionis Acta Publica Et Originalia, Das ist: Reichs-Handlungen. Schrifften und Protocollen über die Reichs-Constitution des Religion-Friedens* című kétkötetes kiadványának függelékeként jelent meg név nélkül Frankfurtban 1710-ben.²⁴

1728-ban adták ki a református Debreceni Ember Pál (1678–1710) egyháztörténeti forráskiadványát Friedrich Adolf Lampe (1683–1729) utrechti professzor neve alatt az eredeti kézirat jelentős átdolgozásával (*Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania.* Utrecht, 1728).²⁵ Ember Pál művének jelentőségét növeli az utókor számára számos hivatkozása olyan korabeli nyomtatványokra, amelyek az ő kezében még megfordultak, mára azonban már vagy elvesztek, vagy szerencsésebb esetben lappanganak valahol.

Schmal András evangélikus főesperesnek (1706–1766) és Klanicza Mártonnak (1740–1810) a felső-magyarországi evangélikus egyház történetére vonatkozó jelentős adatgyűjtései munkáik megszületése után majd egy évszázaddal később láttak napvilágot Fabó András (1810–1874) kiadásában (*Monumenta Evangelicorum aug. conf. in Hungaria*

²³ Ribini 1787. I. 31–32.

²⁴ Az 1704 körül készült munka eredetileg a bécsi udvar és a felkelt magyarok közötti tárgyalások alkalmával ez utóbbiak érveinek megtámogatására készült, és szerzője nem is szánta kiadásra. A szöveg másolója által külföldre juttatott kéziratot a szerző beleegyezése nélkül nyomtatták ki végül Frankfurtban. RMK III. 4721.

²⁵ Az Ember Pál-féle mű szövegéről, jelentőségéről bővebben: Ritoókné 1973. 175–185. 364–376.

Historica. A magyarországi ágost. vall. evangelikusok történelmi emlékei. I–III. Pest, 1861–1865).

Egyháztörténettel szorosan összefüggő terület a protestáns iskolatörténet. Ennek úttörő művét Rezik János (†1710) kezdte el összeállítani *Gymnasiologia* címmel, amelyben a felföldi evangélikus iskolák történetét kívánta megörökíteni.²⁶ A *Gymnasiologia* különböző kézirat-változatain Rezik halála után Matthaides Sámuel (†1729), Rotarides Mihály (1715–1747), Laucsek Márton (1732–1802) dolgozott az 1710–1772-ig tartó időszakban.

A Bél-iskola tanítványa volt Ribini János (1722–1788) is, akinek evangélikus egyháztörténeti műve szintén megkerülhetetlen a kutatás számára (*Memorabilia Augustanae confessionis.* I–II. Pozsony, 1787–1789).

Klein János Sámuel (1748–1820), aki többek közt Kassán és Bártfán volt evangélikus lelkész, 1789-ben adta ki az evangélikus lelkészekről szóló pontos hivatkozásokkal ellátott életrajzi munkájának két kötetét, amelyben számos eredeti forrást mellékel, többek közt Stöckel iskolaszabályzatát (*Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn. Gesammelt und mit vielen Anmerkungen erläutert.* Leipzig und Ofen, 1789.) A harmadik kötetet a már említett Fabó András-féle *Monumenta evangelicorum* 1873-ban kiadott negyedik kötete tartalmazza, míg a negyedik kötet kéziratban maradt. Ugyancsak kéziratban tanulmányozható az OSZK-ban található, 1786-ban összeállított *Collectanea historiae ecclesiasticae Bartphensis...* című anyaggyűjtése.²⁷

A XVI. század első felének (1520–1551) magyarországi reformációra vonatkozó egyháztörténeti forrásanyagát Bunyitay Vince (1837–1915), Rapaics Rajmund (1845–1909) és Karácsonyi János (1858–1929) szerkesztésében adta ki a Szent István Társulat öt kötetben *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából* cím alatt.

A protestáns felekezetek részéről a legnagyobb adattár Stromp László (1860–1907), majd Pokoly József, Zsinka Ferenc, végül Mályusz Elemér szerkesztésében látott napvilágot megszakításokkal 1902–1934 között 15 kötetben *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* címmel. Az adattár második kötete XVI. századi evangélikus

²⁶ A Gymnaziológia kéziratának keletkezéstörténetéről lásd bővebben: Kordován 1988, továbbá a szlovák nyelvű kivonatos kiadást: Rezik 1971. Kordován megállapítása szerint az OSZK-ban őrzött, általam is használt példány a legteljesebb változatok közé tartozik. Rezik János: *Gymnaziologia*, II. Sec. I. Cap. IV. par.

²⁷ *Collectanea historiae ecclesiasticae Bartphensis Augustanae confessioni addictorum ecclesiae a tempore reformationis beati Lutheri, usque aevum nostrum, quod in annum 1786. incidit, in suis memorialibus epochis tradita, et ad posteros in perpetuam rei memoriam rudi calamo transmissa per I. S. K. Bartphensem.* OSZK Quart. Lat. 1105

zsinatokkal kapcsolatos forrásokat, tizenegyedik, tizenkettedik, tizenharmadik kötetei pedig az *Egyháztörténeti Emlékekből* kimaradt kútfőket tesz közzé. Kifejezetten evangélikus vonatkozású a Stromp László által kiadott *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek (Monumenta historiae evangelicorum in Hungaria)*.

A történész szakma központi szervezetei mellett szinte az egész ország területén alakultak vidéki helytörténeti egyletek, társaságok. Ezek közül a *Szepes megyei történelmi társulat* volt a legtermékenyebb, és munkám szempontjából is leghasználhatóbb köteteket kibocsátó szervezet. Gazdag tartalmú évkönyveit 1884-től adta ki az 1900-as évek elejéig. Az intézményi, akadémiai és társulati keretben kiadott forrásközlő sorozatok mellett számos lelkes kutató mára már nem egy esetben olyan forrásértékűvé vált tanulmányt, kisebb-nagyobb kötetet tett közzé, amelyekhez forrásmelléklet is társult.

A XX. századi tragikus történelmi körülmények a magyarországi történeti kutatásokat jelentősen visszavetették, legalábbis a felföldi város- és egyháztörténet tekintetében. A források tudományos igényű feltárása igazából a második világháborút követő időszakban indulhatott újra. Kiemelkedő jelentőségűek a bártfai születésű szlovák Daniel Škoviera filológiai alaposággal megjelentetett publikációi és a Stöckel-levelek kiadása.²⁸ Vladislav Ružička *Gymnasiológiát* feldolgozó műve szlovák nyelvű kivonatos közlése az eredeti latin munka turócszentmártoni kéziratának. A kiadás jegyzetapparátusa a sokszor téves megállapítások és az eredeti latin szöveg közlésének hiánya ellenére jól használható.²⁹

A finn germanista Ilpo Tapani Piirainen több szlovák kutatóval és intézménnyel együttműködve kisebb publikációk mellett az egykori szász városok jogi- és igazgatási forrásaiból adott ki terjedelmesebb köteteket.³⁰

A magyarországi forrásközlést is tartalmazó sorozatok közül számos a korra vonatkozó forrás jelent meg a *Studia et acta ecclesiastica. Nova series Acta ecclesiastica* (1975–), a *Lymbus művelődéstörténeti tár* és szegedi kiadású *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozatok köteteiben.

²⁸ Škoviera 1976.

²⁹ Vö. Kordován 1988. 51.

³⁰ Piirainen 1992.; Piirainen, 1998.; Piirainen 2003.; Piirainen 2004.

Kárpát-medencén kívüli források

Az egykori Szent Római Birodalom területén megmaradt források a valamivel kedvezőbb történelmi körülményeik miatt jelentősebb bőséggel, kiaknázásra várva állnak a kutatók rendelkezésére. Mivel a forrásadottságok részletes áttekintése Bécstől Boroszlóig, Königsbergtől Wittenbergig önmagában kötetnyi anyagot tenne ki, csupán a leglényegesebb, általam is használt forráskiadások rövid ismertetésére szorítkozom.

Christian August Salig (1692–1738) a XVIII. század egyik legkiválóbb német egyháztörténésze volt, 1733-ban kezdte kiadni nagy reformációtörténeti művét *Vollständige Historie der Augsburgerischen Konfession und derselben zugethanen Kirchen* címmel négy kötetben. Művében a skandináv országok kivételével az összes európai ország reformációjának történetét tárgyalta, Magyarországot is beleértve.

A XVIII. századi tudóslexikonok, biográfiai munkák közül kettőt emelek ki. Az egyik a lipcsei egyetem filozófia- és történelemszűzprofesszora, egyetemi könyvtárosa, Christian Gottlieb Jöcher (1694–1758) által kiadott *Allgemeinen Gelehrten-Lexikon*. Az eredetileg négykötetes kézikönyvet Heinrich Wilhelm Rotermund 1810–1822 között kiegészítette, majd az így hatkötetesre bővült lexikont újra kiadta. A másik Jan Daniel Andrzej Janocki³¹ (1729–1786) német származású varsói bibliográfus, irodalmár háromkötetes, röviden *Ianocianának* nevezett munkája, amely szép számmal tartalmaz XVI. századi magyarországi szerzőkre vonatkozó életrajzi és könyvészeti adatokat is.³²

A köigsbergi egyetemre vonatkozó legkorábbi használható munka Daniel Heinrich Arnoldt (1706–1775) filozófia- és teológiaprofesszor nevéhez fűződik. Fő műve, a forrásközlésekkel gazdagon ellátott *Historie der Königsberger Universität* 1746-ban jelent meg, további kiegészítései 1756-ban és 1769-ben.

A *Corpus Reformatorum* sorozat szerkesztői eredetileg az 1555 előtti hitújítók összegyűjtött írásos hagyatékának kiadását tűzték ki célul. Az első rész (I–XXVIII. Halle, 1834–1860) Melancthon műveit tartalmazza a gothai generál-szuperintendens, K. G. Bretschneider, majd a XVI. kötettől H. E. Bindseil kiadásában. Luther Márton műveinek összkiadása 1883-tól 2005-ig jelent meg 120 kötetben. A kiadási helyéről kapta bevett elnevezését: *Weimarer Ausgabe* (weimari kiadás).

³¹ Eredeti német névén: Johann Daniel Jänisch.

³² Teljes címe: *Ianociana sive clarorum atque illustrium poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*. Az első két kötet Varsóban és Lipcsében jelent meg 1776/1779-ben, a harmadik posztumusz kötet pedig Samuel Theophilus Linde kiadásában Varsóban 1819-ben.

Szilézia történetének és forrásainak kutatásához a legjobb alapot az 1846-ban Boroszlóban alapított *Verein für Geschichte und Alterthum Schlesiens* nevű egyesület által gondozott kiadványok adják.³³ Ezek közt a legjelentősebbek és a dolgozat szempontjából is leghasználhatóbbaknak bizonyultak, a *Scriptores rerum Silesiacarum* (1835–1902), a *Codex diplomaticus Silesiae* (1857–1933) és a *Zeitschrift des Vereins für Geschichte (und Alterthums) Schlesiens* (1855–1943) című sorozatok.³⁴

Piotr Tomicki (1464–1535) lengyel királyi titkár, przemysł-i, poseni, krakkói püspök és alkancellár, majd kancellár nevére kapta címét az *Acta Tomiciana* dokumentumgyűjtemény, amelyet a névadó püspök titkára, Stanisław Górski (1497 körül–1572) szerkesztett egybe. Górski kezdetben a lengyel reneszánsz íróinak kéziratait és levelezését gyűjtötte, majd később az állami ügyekkel kapcsolatos iratok gyűjtésének szentelte idejét. A gyűjtemény általam is használt részét, amely az 1507-től 1531-ig terjedő időszak politikai és egyházi történéseire tartalmaz gazdag anyagot, tizenhárom kötetben adták ki Posenben 1852 és 1915 között. A XIV–XVII. kötetek a második világháború után jelentek meg, a gyűjtemény teljes kiadása máig befejezetlen.

Az újkori magyarországi egyháztörténet összefoglalásai és folyóiratai

A nagy összefoglaló egyháztörténetek közül katolikus oldalról Karácsonyi János, protestáns nézőpontból pedig Zoványi Jenő munkája készült el még a második világháború előtt. Mindkét mű jelentőségét mutatja, hogy újabb kiadásban is megjelentek.

Az 1970-es években jelent meg Hermann Egyed katolikus szemléletben megfogalmazott egyháztörténete Németországban. A hazai szerzők közül újkori egyháztörténettel bár számosan foglalkoztak, a megjelent munkák többsége leginkább a református felekezettel kapcsolatos tanulmány. A könyvsorozatok közül a Balassi kiadó által gondozott *Humanizmus és reformáció* kötetei érdemelnek említést. Evangélikus egyháztörténeti témákról Fabiny Tibor, illetőleg Csepregi Zoltán írásaiban olvashatunk.

³³ A mintegy ezer tagot számláló egyesület anyagai 1945-ben jórészt elvesztek, működését megszüntették, majd csak 1971-ben alakult újjá Würzburgban.

³⁴ Szilézia történelmével kapcsolatos régebbi kiadványok, köztük a fenti sorozatok is digitális változatban elérhetőek a Silesian Digital Library (<http://www.sbc.org.pl/dlibra>) oldalon.

A folyóiratok közül a legkorábbi a jeles egyháztörténész Knauz Nándor (1831–1898) által alapított *Magyar Sion* című katolikus egyháztörténeti folyóirat, amely 1863 és 1904 között jelent meg.³⁵ Knauz Nándortól 1870-ben Zádori János és Fraknoi Vilmos (1843–1924) vették át a szerkesztését, és az egyházi irodalomra is kiterjedő folyóirat nevét *Új Magyar Sionra* változtatták, ezen a címen jelent meg egészen 1887-ig, amikor újra a régi címét vette föl a folyóirat.

A *Katholikus Szemle* (1887–1944) és a *Magyar Kultúra* (1912–1944) két világháború között megjelenő évfolyamaiban számos egyháztörténeti tárgyú cikket is közöltek. Napjainkban is megjelenik a *Protestáns Szemle*, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság által 1894-ben indított folyóirat, az összes neves protestáns egyháztörténésztől találhatunk kiváló tanulmányokat az egyes évfolyamaiban. A 40-es években került kiadásra az *Egyháztörténet*.

A késő középkori, kora újkori magyar várostörténet szakirodalma

A magyarországi városhálózat történetében kétségkívül korszakhatárnak nevezhetjük az ország három részre osztását. A korábbi, középkorban kialakult (gazdasági, társadalmi, politikai, művelődési, kultúrföldrajzi) körülmények átalakulása az egyes települések életének mindennapjait is gyökeresen megváltoztatta. Rendkívül izgalmas, egyúttal forrásadottságait tekintve sem elhanyagolható korszaka ez a magyarországi várostörténetnek.

Az egyes települések történetére vonatkozó összefoglaló munkák először nagyobb számban a XIX. század végi ezredévi lázban születtek. Ekkor különböző, főleg lokálpatrióta érzéstől átítatott helyi értelmiségek készítettek változatos színvonalú városmonográfiákat. Az ország általam vizsgált területén a már említett Szepes megyei történelmi társulat keretei között jelent meg a legtöbb várostörténeti munka. Bárfát illetően Miskovszky Viktor, illetve Iványi Béla nevét szükséges külön is kiemelni. A Miskovszky által összeállított kötetek a város művészet-, építészet- és művelődéstörténetére tartalmaznak szép számmal adatokat, Iványi Béla pedig a városi

³⁵ A folyóirat az elmúlt évben (2007) indult újra Székely János, az Esztergomi Hittudományi Főiskola rektora szerkesztésében.

levéltár tudós rendezéséért, középkori anyagának feldolgozásáért érdemli meg az utókor tiszteletét.

A két világháborút követően felélénkült hazai várostörténet kutatás immár differenciáltan, mikrotörténeti módszerekkel felvértezve, főleg a gazdaság- és társadalomtörténeti szempontokat hozta előtérbe, illetve az egyes városfajtákra összpontosítva nagyobb szemmértékű, tágabb összefüggéseket vizsgált. A teljesség igénye nélkül néhány maradandó munkát alkotó szerző a várostörténet-írás területén: Hörk József, Kerekes György, Granasztói György, J. Újváry Zsuzsanna, Gecsényi Lajos, Szakály Ferenc, Bácskai Vera, Kubinyi András. Az újabb történész-nemzedék tagjai közül Molnár Antal, Pálffy Géza és H. Németh István készít gazdagon adatolt feldolgozásokat várostörténeti témában.

A reformációkutatás német nyelvű szakirodalma

Az elmúlt csaknem három évtizedben a kora újkor németországi kutatását lényegileg meghatározta és jelenleg is meghatározza az úgynevezett *Konfessionalisierung* (konfesszionalizálódás, felekezetszerveződés) elmélet, ennek kifejtése, alkalmazása, illetve kritikája elől a korszakkal és a területtel foglalkozók közül szinte senki sem tért ki.³⁶ Számos összefoglaló munka a kora újkor kifejezés helyett az egész korszakot az elmélet alapján nevezi meg; legutóbb Harm Klueting, aki szélesre tárva a korszak határait az első nagy európai pestisjárványoktól egészen a XVIII. századig tárgyalja a politikai értelemben vett Európa és Oroszország, illetve az Oszmán birodalom általános történetét a könyvében.³⁷ Szintén ezzel a korszakelnevezéssel élnek a *Reformation und konfessionelles Zeitalter* című kötet szerzői.³⁸ Az elmélet felbukkanása óta, az 1980-as évektől kezdve beláthatatlan mennyiségű írás, tanulmány foglalkozott vele. Ezek közül az általam legfontosabbnak ítélteteket mutatom be alább röviden, nem mellőzve gyökereinek és fejlődéstörténetének vázolását.

³⁶ A magyarul nehezen visszaadható német kifejezés kiváltására a Tusor Péter által használt *felekezetszerveződés* fogalmat tartom a legalkalmasabbnak. Tusor 2008. 12–18.; illetve Schilling 2003. 201–212.

³⁷ Klueting 2007.

³⁸ Ehrenpreis Stefan–Lotz-Heumann 2002.

Az elgondolás gyökerei a II. világháború utáni időszakra nyúlnak vissza, amikor az addig főleg teológusok hitvédelmi lőállásaiból végzett egyháztörténeti kutatások jórészt elvesztették apologetikus jellegüket. Az ötvenes években Ernst Walter Zeeden munkáiban tűnt fel először a hitvallásképződés (*Konfessionsbildung*) fogalma.³⁹ Írásaiban megkérdőjelezte az egyes hitvallások individualitását, ezek keletkezését egy párhuzamos rendszerben vizsgálta. Időközben felélénkült a városok történetének kutatása (például Bernd Moeller munkássága), illetve a társadalomtörténet új vonulatai jelentek meg. Ezek közül feltétlenül kiemelendő a Gerhard Oestreich nevével fémjelezhető *Sozialregulierung – Sozialdisziplinierung*, társadalmi szabályozás – társadalmi fegyelmezés elmélet.⁴⁰ Oestreich korszakértelmezésében az újkori, politikai értelemben vett Európa minden egyes területére egységesen jellemző, a történelmi folyamatok háttérben meglévő motívumként írja le az előbb a szabályok (*Regula, Ordnung*), majd a fegyelem (*Disciplina, Zucht*) révén szerveződő társadalmakat. A disciplinára való törekvés olyan külsőségekben is megjelent, mint a főúri kertépítészet rendezettsége vagy a katonák uniformisa.

Mindezekre támaszkodva az 1980-as években az evangélikus Heinz Schilling és a katolikus Wolfgang Reinhard fejlesztette tovább a konfesszionalizálódás-elméletet az európai kora újkor vizsgálatának általános eszközévé.⁴¹ Az elmélet alapvető irodalmát három gyűjteményes konferenciakötet képezi, amelyben a katolikus, az evangélikus és a református felekezetre külön-külön vonatkoztatva vették számba az addig elért eredményeket és a buktatókat. Német területeken kívül a teória csupán szórványosan jelent meg a kutatásban Hollandia, Írország, Észak-Európa, illetve Közép-Európa keleti térségeivel kapcsolatban.⁴²

Az elmélet megalkotói a különböző hitfelekezetek kialakulását, szerveződését helyezték vizsgálatuk középpontjába. A korábbi hatás-ellenhatáson alapuló megközelítések helyett elsősorban a párhuzamos jelenségekre összpontosítottak elemzéseikben. Ezek szerint a konfesszionalizálódás csaknem két évszázados folyamatában a különböző hitvallások (*confessio*) révén magukat meghatározó felekezetek – köztük a katolikus egyház is – dogmatikailag, intézményileg, jogilag megerősödtek, és kiépítették saját arculatukat az életvezetésben, a mindennapi művelődésben és a mentalitásban. Reinhard

³⁹ Zeeden 1985.

⁴⁰ Oestreich elméletének alapos ismertetését lásd: Schulze 1987a. 265–302.; illetve Behrens 1999. 35–68.

⁴¹ Az elmélet historiográfiájának alapos bemutatása bő irodalomjegyzékkel: Ehrenpreis Stefan–Lotz-Heumann 2002.

⁴² Térségünkre vonatkozó kötetek például: Bahlcke 1999.; Frank 2001.

újabb meghatározása szerint a konfesszionalizálódás „eine sozialgeschichtlich konstitutiven Fundamentalvorgang der frühneuzeitliche Geschichte mit modernisierender Tendenz.”⁴³

Oestreichkel ellentétben az újabb szakirodalom meghatározónak tartja a felekezetek és a vallás szerepét a XVIII. század végéig terjedő időszakban. A családi, a közösségi, a politikai és a kulturális élet a felekezeti elvek mentén rendeződött, a mindenkori hatalom a legitimitását vallási alapra helyezte.⁴⁴ A korszak több kutatója Oestreich megállapításait továbbgondolva, azt kiegészítve úgy véli, hogy a felekezetek szerveződése a hívők fegyelmre, disciplinára nevelése, kényszerítése révén alapvető hatást gyakorolt a modern államfejlődésre,⁴⁵ továbbá az újkor teljes időszakának majdnem összes folyamata beilleszthető ebbe az elméleti keretbe.⁴⁶ A korábbi elképzelésekkel szemben a felekezetek szerveződésük és a mindennapi életre gyakorolt hatásuk révén sokkal inkább motorjai voltak az európai modernizációs, korszerűsítő folyamatoknak, mintsem visszahúzó, gátló tényezők.

Wolfgang Reinhard egyik legutóbbi könyvében a hit és a hatalom viszonyát vizsgálta.⁴⁷ A szerző a hit szerepét döntőnek véli, érzékletes hasonlatát idézve: a bolondot, aki azt állítja magáról, hogy kancellár, az különbözteti meg az igazi kancellártól, hogy az igazinak el is hiszik. A hit és a hatalom kölcsönösen feltételezik egymást. A hatalom hitet teremthet, és a hiten nyugszik minden hatalom. Következésképpen az állam és a jog hatalma, továbbá – teszem hozzá – az úgynevezett gazdasági törvényszerűségek is a hiten alapulnak. Ha a beléjük vetett hit meginog, akkor veszítenek erejükből az államot, végső soron az embernek mint társadalmi lénynek az életét szabályozó erők. Az államok válságai egyúttal a hit válságai.⁴⁸ Reinhard azokhoz csatlakozik, akik a reformmozgalom kezdetét, tulajdonképpen a középkori Európa válságát, az 1250-es évektől számolják, szerinte ezek a reformtörekvések a reformációban nyerték el a csúcspontjukat, és ezt követte aztán a

⁴³ Reinhard 2004. 17.

⁴⁴ Lásd Dülmen 1999 II.

⁴⁵ Stöckel egyik prédikációjában kifejezetten a magisztrátus feladatává teszi a hiányolt *disciplina* törvényi úton való megvalósítását: „Quae igitur lex verbo promittit et minatur, ea magistratus loco Dei in huius vitae exterioris disciplina exequitur, siquidem suum facit officium, quod nostro hoc tempore iam fere in desuetudinem abiit.” Stöckel 1596. 167v.

⁴⁶ Reinhard 1995. 421–422.

⁴⁷ Reinhard 2004.

⁴⁸ Reinhard 2004. 8–9.

felekezetek szerveződésének folyamata, amely szoros összefüggésben zajlott az újkori európai államfejlődéssel.⁴⁹

Reinhard szerint a hitújítás következtében a hitvallás – *confessio* – az eredeti személyes jellegét elveszítve társadalomszervező erővé vált, amelynek a lényegi feladata a tan tisztaságának a védelme és a hívek politikai összefogása. A *Theologische Realenzyklopädie* vonatkozó szócikkéből idézi, hogy a *doctrina Evangelii* helyett a *doctrina de Evangelio* vált lényegessé.⁵⁰ A *confessio* fogalma tehát ettől kezdve egy bizonyos felekezethez tartozó csoportot jelölt. A katolikusok, az evangélikusok és a reformátusok egymás közti konfliktusait, a felekezetek versenyhelyzetét okolja, amiért sokáig lehetetlen volt a tárgyi és időbeli felekezetközi párhuzamosságok felismerése.

Reinhard megkülönbözteti a felekezetek szerveződésének szándékolt, akaratlagos hatásait, következményeit az akaratlan mellékhatásoktól.⁵¹ Ez utóbbiakról úgy véli, hogy talán, mint általában a történelem folyamán, a jelen számára fontosabbak, mintegy hajtóerői a történelmi folyamatoknak. John Bossyt idézi, aki úgy vélte egy írásában, hogy a trienti zsinat atyái éppúgy előkészítői voltak max weberi értelemben az ipari-tőkés társadalmak kialakulásának, mint a puritán etika.⁵²

Heinz Schilling egyik legutóbb kiadott összegzése a felekezetszerveződés-elmélet kapcsán 2007-ben jelent meg.⁵³ Megfogalmazása szerint a konfesszionalizálódás adta a döntő és végleges lökést az állami és nemzeti partikularitás létrejöttéhez. A vallási-felekezeti szakadás szervezetében, dogmatikájában, ekkleziológiájában, művelődésében különböző, egymással szembenálló világnézeti rendszereket, felekezeti kultúrákat eredményezett, amely felekezetek kialakulásával szorosan egybefonódott az időben párhuzamosan futó kora-modern államképződés. A korábbi huszita háborúkat hozza fel példának, hogy a vallási tartalom mekkora lendülettel, társadalommozgató erővel és gyors határokat átívelő terjedéssel bír. Mindeme kora újkori folyamatokban nem a reformáció eseményét vélte döntőnek, hanem a felekezetszerveződést, amely az újraegyesítési kísérleteket, úgy tűnik, végleg megghiúsította. A négy megerősödött felekezeti egyház⁵⁴

⁴⁹ Reinhard 2004.16–17.

⁵⁰ Reinhard 2004.14–15.

⁵¹ Részletezve lásd: Reinhard 1995. 426.

⁵² Reinhard 2004. 17, 30.

⁵³ Schilling 2007. 34–41; 106–119.

⁵⁴ Ide sorolja a katolikus, az evangélikus, a kálvinista, és végül az anglikán egyházat. Schilling 2007. 35.

(„Konfessionskirchen”) döntő szereplője a kora újkori államok belső integrációjának és külső elhatárolódásuknak.

A konfesszionalizálódás dinamikájában ugyanakkor a protestáns egyházak éppúgy, mint Róma hívei, a középkori egyház egyetemességtudatát örökölték és képviselték. Viszont hamar kiderült a kortársak számára is, hogy a kizárólagosságra való törekvés, a küldetéstudat középtávon sem kivitelezhető, ezért a kényszer szülte helyzetben létrejöttek a vallásbékék, amelyek a kor elvárásaihoz igazodva természetesen nem ismerték el az egyházi-vallási sokféleséget.⁵⁵

Az egyes hitvallások mentén felekezeti-politikai identitások alakultak ki, részben elő/koranemzettudati vonással, amellyel összekapcsolódik egyfajta kiválasztottságtudat, az ószövetségi választott néppel való azonosulás elképzelése. A vallási-politikai jelképrendszer révén a társadalmak egyéni és csoportos erői egyaránt dinamizálódtak.

Az differenciálódó felekezeti és állami entitások egymás közti viszonyában nehézséget okozott, hogy az új helyzetben meg kellett teremteni egy olyan normát, amely az új államok kapcsolatát, problémáit szabályozta volna, ilyen norma azonban kezdetben még koncepció szintjén sem létezett. A XVI. század utolsó harmadában a felekezeti ellentétekből kifolyólag fegyveres összeütközéseket, vallásháborút eredményező fundamentális kényszer uralkodott el Európában, amely a kontinens nyugati felét káoszba zuhanással fenyegette.⁵⁶ Schilling ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy a szekuláris, világi erők, főleg dinasztikus és gazdasági érdekek hatására módosíthattak a pusztán felekezeti elvből bekövetkező események menetén.

Az egyházi intézményekhez és a felekezetekhez kötődő személyek – világiak és egyháziak egyaránt – a nemzetközi történéseknek fontos szereplőivé váltak, politikai befolyásuk már a XVI. század első felében jelentős volt. A felekezeti törésvonalak mentén Európa-szerte egyfajta informális nemzetközi hálózat („informelle Netz der Konfessionen”)⁵⁷ jött létre, amely fontos bel- és külpolitikai tényezővé vált. A hálózatok legbefolyásosabb tagjai a katolikus államokban az udvari gyóntató atyák, a papság egyes kiemelkedő tagjai. Más módon, de hatásukban hasonló jelentőséggel bírtak a kül- és belpolitika terén az udvari prédikátorok vagy az egyháztanács különböző formáinak

⁵⁵ „Das bedeutete aber keineswegs die Anerkennung eines religiös-kirchlichen Pluralismus.” Schilling 2007. 36.

⁵⁶ „... um 1600 in Europa ein nachgerade fundamentalischer Zwang zum Konfessions- und Glaubenskrieg herrschte ... so daß Europa im Chaos der Selbsterfleischung zu versinken drohte.” Schilling 2007. 40–41.

⁵⁷ Schilling 2007. 107 sk.

megnyilatkozásai.⁵⁸ A külpolitikai összeütközésekhez vezető felekezeti identitások kialakulásával párhuzamosan nőtt az informális felekezeti hálózatok politikai dinamikája is, amely egyre inkább túlnyúlt az államok politikai határain. A felekezeti hálózatok az ellentétes felekezeti államok területén földalatti egyházi, egyúttal természetesen politikai tevékenységeket támogattak. Megjelentek az aktívan politizáló felekezeti diaszpórák. 1600 körül ez a felekezeti nemzetköziség volt az, ami a külpolitikai konfliktusok előidézésben élenjárt, nem elégedve meg a fennálló felekezeti határokkal. Schilling példaként a szász udvari prédikátor, az evangélikus Matthias Hoë von Hoënegg (1580–1645) és a református pfalzi Abraham Scultetus (1566–1625) tevékenységét említi. Schilling azzal a mának szóló tanulsággal zárja okfejtését, hogy tévhit, miszerint a nem állami, civil szereplők az államközi kapcsolatokban az erőszakmentes világot elősegíthetik, a valós történelmi perspektíva arra tanít, hogy ennek éppen az ellenkezője igaz.⁵⁹

Heinrich Richard Schmidt, aki túlzónak tartja azokat a nézeteket, amelyek az államfejlődés és a felekezetek szerveződésének folyamatát szoros összefüggésként kezelik, 2007-ben megjelent tanulmányában nyolc pontban határozta meg a konfesszionizálódás elméletére alapuló kutatások jövőbeni lehetőségeit.⁶⁰ 1. A törvényekkel szabályozott állam helyett a különböző csoportokból, illetve az egyénből való kiindulást javallja, ezeknek a gyülekezettel és a hatalommal való viszonya a vizsgálódás tárgya. 2. A vallásosság magja a felekezeteknek. A szekuláris elemek mellett ennek is a saját jelentőséghez mérten kellene megjelennie a kutatásban. 3. A felekezetek közötti párhuzamosságokra helyezett eddigi hangsúly álláspontja szerint újragondolandó. 4. A kétfokozatú konfesszionizálódás vizsgálatát javasolja, amely fokozatosságra Írországtól Ausztriáig talál példát. 5. Az erőszak és az állami, hatalmi fegyelmezés szerepe inkább megragadható a kétfokozatú konfesszionizálódás esetében. 6. Az első fokozat kényszere után a második fokozatot a lágyabb módszerek jellemzik. 7. A kétfokozatú változatnál felületes és sikertelen konfesszionizálódás lehetséges. 8. Az államfejlődés/alakulás mellékterméke a felekezetszerveződésnek, nem lényegi eleme, viszont eredményesen vizsgálható együtt a kettő.

⁵⁸ Schilling 2007. 112.

⁵⁹ Schilling 2007. 119.

⁶⁰ Schmidt 2007. 36–37.

A konfesszionizálódás elméletét érdemben bírálók közül jelentősnek vélem Winfried Schulze megnyilatkozásait. Schulze kétségbevonja Schilling állítását, amely szerint az általuk kidolgozott szemléleti keretbe helyezve meg lehetne ragadni a korszak minden jelenségét.⁶¹ Szerinte a korszak jellegét nem a felekezetek szerveződése határozza meg, hanem az, hogy ez az időszak volt, amely utat nyitott az elvilágiasodás, a szekularizáció számára.⁶²

⁶¹ „Gleichwohl erscheint mir dieses Zeitalter mit dem Begriff einer als «Fundamentalvorgang» verstandenen «Konfessionalisierung» nicht hinreichend charakterisiert, zumindest wird man damit nicht den zunächst verborgenen, aber historisch langfristig bedeutsamen Potenzen dieser Epoche gerecht.” Schulze 1996. 223.

⁶² Ehrenpreis Stefan–Lotz-Heumann 2002. 72.

III. HITÉLET ÉS MŰVELŐDÉS A KÉSŐ KÖZÉPKORI BÁRTFÁN

A késő középkori város jellemzői

A történelmi Észak-Magyarország politikailag, gazdaságilag jelentős szerepet betöltő városaiban a németországi városok polgárságához hasonló réteg alakult ki. Ennek a német gyökereit őrző, Pannóniát hazájaként szerető öntudatos lakosságnak növekvő lelki igényeit tükrözte a XV. században felélénkülő egyházi élet.

A felső-magyarországi öt szabad királyi város reformációs törekvéseiben vezető szerephez jutott az etnikailag vegyes lakosságú Bártfa.⁶³ Korszakunkban a többi városhoz hasonlóan németek alkották a gazdaságilag erős, vezető réteget, de rajtuk kívül szlovák, lengyel és magyar lakosok is éltek itt. Károly Róbert 1320-ban városi jogot adott Bártfának, és olasz építőmestert küldött a város tervezésére. 1352-ben Lajos engedélyezte a falépítést, 1376-ban évi 500 gulden adó mellett szabad királyi város rangra emelkedett, Kassával és Budával lett így egyenrangú. 1386-tól a források szerint kórház működött Bártfán, a szegények közt rendszeresen kenyeret osztottak.⁶⁴ 1437-ben 517 házról, és mintegy 3000 lakosról van tudomásunk.⁶⁵ 1500 körül 23 bástya, három kapu, két híd és vizesárok védte a várost.

A lakosság fafeldolgozás helyett egyre inkább a kereskedelem és az ipar révén biztosította a megélhetését. A lengyel és a magyar királytól kereskedelmi kiváltságokat kapott, a több napos évenkénti nagyvásár Szent Egyed szeptemberi ünnepe köré szerveződött. A gazdagságnak az alapja a vászonkészítés volt, a XV. század elejére Felső-Magyarországon megszerezte a monopóliumot a vászonra, a városban termelt a korszak egyetlen ismert manufaktúrája, ezenkívül 51 céh működött a városban. 1424-ben 23 700

⁶³ A város korai történetére vonatkozó adatokat Miskovszky Viktor munkájából vettem: Miskovszky 1879–80. A Felföld középkori, kora újkori nemzetiségi viszonyainak vizsgálatához kiváló kiindulópont Iványi Béla munkája (Iványi 1919).

⁶⁴ Szende 1913. 57.

⁶⁵ Piirainen 1991. 501.

vég gyolcsot és 1150 finomabb vásznat küldtek Bártfáról a kassai vásárra, és Buda felé is indult egy nagyobb szállítmány.⁶⁶ Ipara tehát a tárgyalt korszakban virágzott.

A városok történetében, így a szabad királyi város Bártfa esetében is, a késő középkor kétségkívül a jámbor vallásosság időszaka volt. Ennek irodalmi emlékei Magyarországon a ferences Temesvári Pelbárt (1435k–1504) és Laskai Osvát (1450k–1511) művei, a pálos Gyöngyösi Gergely (1472 – ?) írásai, a felvirágzó magyar nyelvű kódexirodalom. Rotterdami Erasmus (1466–1536) megfogalmazásában a város nem más, mint egy nagy monostor („quid aliud est civitas quam magnum monasterium”).⁶⁷ Erre emlékeztetnek az alsó- és felső-magyarországi városokban a polgárok kegyes adományából elkészült szárnyasoltárok, templombővítések. Szepes, Sáros, Liptó, Turóc megyékben 1450 és 1520 között több mint ötszáz szárnyasoltárt emeltek a polgárok alapítványi pénzekből.⁶⁸ Szerte Európában ez a kor volt a jámbor, vallásos testvérületek (fraternitas), egyesületek, kegyességi alapítványok egyik virágkora is. Bártfán 1420 és 1486 között a háromhajós Szent Egyed templomot megnagyobbították, a templom tornyát órával szerelték fel.⁶⁹ Pedig a városi elszegényesedés egyre komolyabb problémát jelenthetett. 1518-ban Perényi Imre nádor kérte a kincstartó Várdai Pált, hogy a szegény bártfaiakat az adófizetés alól mentesse fel.⁷⁰ 1525 körül a sáros megyei hadi adószedő Eperjessel köt egyezséget az adó mérsékléséről a városi szegénység miatt.⁷¹

A gyakorlati vallásosság és a közösségi szellem egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a világiak körében is tömeges igény jelentkezett a vallásos társulatok iránt.⁷² Eleinte papi társulatokba kérhettek felvételt, a XV. század folyamán viszont egyre nőtt a világiak által létrehozott vallásos társulatok száma. Egyfajta összekötő szerepük is volt a világiak és a papság között. A felső-magyarországi városokban a Krisztus Teste testvérület volt a leggyakoribb, ez fogta össze a város legelőkelőbb polgárait.

Az egyes társulatok működése és célkitűzése is hasonló lehetett: a hívek vallásosságának ápolása, a közösségi érzés növelése. A testvérületek a mindennapi élet

⁶⁶ Szende 1913. 26.

⁶⁷ Idézi: Hamm 1996a. 81.

⁶⁸ Fata 2000. 142.

⁶⁹ A XIII. században kezdődött Itáliában a toronyórák felállítása. Térségünkben Boroszló az első város, ahol toronyórát szereltek fel 1368-ban, ezután lett Straßburgban (1370), illetve Augsburgban is (1398). Besztercebányán szintén már a XIV. század második felében dolgozott egy boroszlói órásmester, Pozsonyban 1439-ből, Selmecbányáról 1569-ből van adatunk órásmesterre („horologistae”). Ipolyi 1887. III. 257–415. 315; Fata 2000. 144; Drobnia 1998. 6.

⁷⁰ Iványi II. Nr. 4764. Terebes, 1518. február 6.

⁷¹ Iványi II. Nr. 5513.

⁷² Pásztor 2000. 24–49.

különböző területein is jelen voltak. A kegyes adományokból összegyűlt nagy vagyont sokféle célra használhatták fel. A segítségre szoruló tagokat kölcsönökkel segíthették, egyfajta szociális hálóként szolgáltak. A lőcsei szabályzat szerint a társulati tagok csütörtökön közös énekes misén vettek részt, megemlékeztek az elhunyt tagokról, testületileg jelentek meg a temetéseken.⁷³

1500 körül Kassán négy vallásos társulat volt, Eperjesen tizenhat hasonló egyesülés működött,⁷⁴ Bártfán pedig a Krisztus Teste társulat mellett az Irgalmasság Anyja társulat, és a Szent Borbála társulat tevékenységéről szólnak a források. Az egri püspöki vikárius 1517-ben erősítette meg Czipszer Péter plébános, alesperes kérésére a bártfai Irgalmasság Anyja testvérület alapszabályát.⁷⁵ A késő középkori virágzásáról tanúskodik egy, az 1483–1525-ig tartó időszakot átfogó kiadatlan számadáskönyv, amely a tagok névsorát és adományaik leírását tartalmazza.⁷⁶

A kor városi polgárságának vallásosságát mutatja, hogy a céhek, bár elsősorban a gazdasági és szociális érdekek képviselőit jöttek létre, egyúttal úgy működtek, mint a többi vallásos társulat, mindegyik céh valamelyik szent pártfogása alatt állt.

Kubinyi a céhek és a testvérületek között az alapításuk jóváhagyásának mikéntje szerint tesz különbséget. A céhes társaságok szabályzatát a helyi világi hatóságok hagyták jóvá, míg a kifejezetten vallásos társulatokat a püspök vagy a helynöke, némelykor maga a pápa erősítette meg.⁷⁷ A céh és a testvérület közti rokonságot mutatja viszont, hogy mindkettő egyaránt kapott kegyes adományokat. Sőt, olykor az oklevelekből nem is derül ki, hogy céhről vagy confraternitasról van-e szó. A polgárok közül sokan több testvérületben is tagságot szereztek, ezt a jelenséget az a hit magyarázza, hogy a különböző szentek különböző dolgokban tudnak inkább közbenjárni.

Mindezzel együtt már a reformáció előtt megindult az a folyamat, amely során a város világi vezetésének kezében összpontosulni kezdett a politikai és egyházi hatalom; a saját politikai és egyházi ügyeinek (*cura religionis*) irányítása, ha jogilag nem is, de valójában a városi tanács kezébe került. Az egyháziakat igyekeztek a városi joghatóság illetékességébe vonni, a hierarchia joghatósága alól pedig a polgárokat érintő lehető legtöbb ügyet kivenni. Az ágostonosok tartományfőnöke 1498-ban kelt levelében

⁷³ Pásztor 2000. 24.

⁷⁴ Bodnárová 1996. 22.

⁷⁵ BVL Eger, 1517. július 22.; Ivány II. Nr. 4715.

⁷⁶ Pásztor 2000. 29.

⁷⁷ Kubinyi 1999. 344.

figyelmeztette a bártfaiakat, hogy a helyi házfőnök, perjel választása nem a város, hanem a rend káptalanjának hatáskörébe tartozik.⁷⁸

Az alapítványok és adományok révén a polgárság egyre több olyan feladatot vont a hatáskörébe és felügyelete alá, amelyek korábban az egyházi szervezeteké voltak, sokszor maga az egyházi hatóság adta át a feladatokat. Az egeri püspök a tizedet már a XV. század közepétől rendszeresen bérbe adta a felső-magyarországi városoknak.⁷⁹ Ez a gyakorlatot a XVI. században, a már lutheránussá lett városok esetében is megtartották: I. Ferdinánd 1562. május 26. kelt levélben hívta fel Verancsics Antal figyelmét, hogy az egeri püspöki tized bérletét Eperjes városában hagyja továbbra is a polgárok kezén maradni a királyi hadak tartása és a várost ért csapások miatt.⁸⁰ A városok kórházakat alapítottak, nőtt a közösségi felelősségérzet, Bártfán például két kórház is működött, amelyek közül az egyiket éppen a reformáció előestéjén kezdték felszerelni: Czipszer Péter alesperes 1517-ben szólította fel az esperesi kerületéhez tartozó papságot, hogy adományaikkal segítsék a szegények falakon kívüli Szent Lélek kórházát, mert megfelelő épületek híján van.⁸¹

A XV. század végéről ugrásszerűen megnőtt azoknak a forrásoknak a száma, amelyek egyházi építkezésekről, beruházásokról tudósítanak, országszerte nagy építkezési láz tapasztalható a településeken. A számadáskönyvekben a legtöbb kiadás az egyházzal, a hitélettel kapcsolatos összegekről szól.⁸² Besztercebányán Michael Königsberger hagyatékából a templom tetejét rézzel fedték be, amelynek a költsége hatalmas vagyont, több mint 57 ezer forintot emésztett fel.⁸³ Bártfán a gazdag kereskedő Peter Mager özvegye Veronika 3000 guldent adományozott a Szent Egyed templom befejezésére.⁸⁴

A bártfai polgárok különösen nagyvonalúak voltak a templomuk javára könyvek, műalkotások és egyéb berendezési tárgyak gyűjtésében is. A század első évtizedeiben itt festette szép miniatúráit magister Balthasarius Blutfogel, a város presbitere, aki az ország legrégebb nyilvános közkönyvtárának, a bártfai Szent Egyed templom könyvtárának adományozta saját kezűleg illuminált ősnymtatvány-gyűjteménye 21 darabját. A templomnak mintegy 100 kötetes könyvtára volt 1550 körül, amelyet egy díszes

⁷⁸ Wagner 1780. 529–530.

⁷⁹ A XV. századra: Iványi II. Nr. 5633, Nr. 5639 stb.; I. Ferdinánd 1562. május 26. kelt levélben felhívja Verancsics Antal figyelmét, hogy az egeri püspöki tized bérletét Eperjes városában hagyja továbbra is a polgárok kezén maradni a királyi hadak tartása és a csapások miatt.

⁸⁰ Lasztókay 1881. 25.

⁸¹ Bártfa, 1517. május 4. Iványi II. Nr. 4706.; a levél kiadása: Ábel 1884b. 541.

⁸² Ipolyi 1887. 383–384.

⁸³ Ipolyi 1887. 393.

⁸⁴ Bodnárová 1996. 23.

reneszánsz szekrényben őriztek.⁸⁵ A főként liturgiai jellegű, vallásos témájú könyvek mellett (gradualék, misekönyvek, teológiai írások) kalendáriumok és jogi munkák is akadtak szép számmal a gyűjteményben.

Az utolsó nagy beruházás a városháza felújítása reneszánsz stílusban, illetve kibővítése Andreas Rauber polgármestersége alatt, Nikolaus Stolar tervezésében. Az új városháza ablakait a velencei Alexius mesterrel készítették el, aki 1501–1509 között a késő gótikus épületet reneszánsz oszlopokkal és erkéllyel is megtoldotta a *fenestrae ytalicesen* kívül (1. ábra).⁸⁶

1. ábra. A bártfai városháza reneszánsz erkélye⁸⁷

A város plébániatemplomát a XV. században folyamatosan átépítették. Előbb a bártfai Miklós mester 1448 és 1458 között a templom sekrestyéjét, presbitériumát, oratóriumát és a Katalin-kápolnát alakította ki késő gótikus stílusban, majd a kassai István mester a templom belső terét magasította meg sajátos hálós boltívvel. 1460-ban a Jakab mester által készített új szárnyas oltárral szerelték fel a templomot. 1495-ig tizenkét mellékoltárt emeltek a polgárok adományaiból, 1500 körül még újabb nyolc oldaloltárt alakítottak ki, amelyeket a céhek és a testvérületek finanszíroztak.

A buzgó polgárság magasabb elvárásokat támasztott az egyháziakkal, a szerzetesekkel szemben. Ugyanakkor Dülmen szavaival élve a szentségek gazdasága

⁸⁵ A plébániai könyvtárról bővebben: Miskovszky 1880. 19–26; Ábel 1885; Szende 1913; Fitz 1959.

⁸⁶ Fata 2000. 143.

⁸⁷ A szerző felvétele.

(„Ökonomie des Sakralen”), a szentségekért, az üdvösség ígéretéért való anyagi ellenszolgáltatás egyáltalán nem volt ellentétes a későközépkori mentalitással.⁸⁸ Gazdasági szempontból a város elsősorban piac, az ipar és a kereskedelem helye. A városi pénzforgalom élénkülése és a vallásos jámborság együttélése, szimbiózisa természetesen maga után a búcsúcédulák felfutó piacát. Mindezzel együtt szerte a Szent Római Birodalomban és a Magyar Királyságban is a városok jelentették a reformációs mozgalmak számára azt a táptalajt, amelyben gyökeret ereszthettek, és terjedésnek indulhattak.

A magyar királyság városai esetében mindehhez hozzájárult az, hogy európai összehasonlításban is igen széles körű politikai és egyházi autonómiával rendelkeztek. Magyarországon a Lajtán túli országokkal ellentétben a szabad papválasztás intézménye a városokban és a városokon kívül is már a középkor folyamán megvalósult, ennek igényét és lehetőségét nem a reformáció hozta magával. A magyar viszonyok a szabad választás elterjedtségének tekintetében Kubinyi szerint egyedülállóak Európában. A papválasztás joga ugyanakkor nem egyezik a kegyúri jogok birtoklásával.⁸⁹ Besztercebánya esetében a választott plébánost az esztergomi érseknek vagy megbízottjának kellett az investitura végett bemutatni.⁹⁰ Kubinyi négyféle módját említi annak, ahogy egy település, vagy közösség plébános választási jogot nyerhetett. Az alapfeltétel mindenképpen az volt, hogy az építési, berendezési és egyéb költségeket a hívek viselik. Az Andreanum, az erdélyi szászok kiváltságlevele már tartalmazta, tehát nem hozott, hanem kapott jogról van szó. A későbbi fejlődés során a magyar városi kiváltságok egyik legfontosabb elemévé vált.⁹¹ A városon kívül is előfordult, a Magyi-féle formuláskönyvből idézi Kubinyi azt az esetet a XV. század második feléből, amikor az érsek a birtokos nemes és a jobbágyok választását követően nevezi ki a plébánost.⁹² A közösség választotta a városokban a templomgondnokot (*vitricus*), aki az egyházközség vagyonát kezelte.

A szabad királyi városok még azt a kiváltságot is elnyerték, hogy a plébánosaikat a megyés püspök joghatósága alól felmentették, s a város ítélkezésre jogosult testülete a város határain belül valamennyi, az egyházi bíróságot illető ügyben ítélkezhetett.⁹³ Fentebb

⁸⁸ Dülmen 1999. II. 16.

⁸⁹ Számos konkrét példával. Kubinyi 1999. 269–286.

⁹⁰ Ipolyi 1887. 344.

⁹¹ Kubinyi 1999. 272.

⁹² Kubinyi 1999. 279.

⁹³ Kubinyi 1999. 287.

már említettem, tizedet sem a püspöknek fizették, hanem helyben maradt a plébános kezelésében.

A pénz szerepének késő középkori felértékelődése új etikai kihívás elé állította a városok lakóit. A gyarapodó, gazdagodó polgárság összefűzte a gazdagság tényét és a különféle jámbor tetteket, mindezt főképpen az motiválta, hogy a jó lelkiismeret érdekében elkerüljék a fös vénység (*avaritia*) főbűnét.

A pénz tehát megváltoztatta az emberek egymáshoz és Istenhez való viszonyát. A városon kívül maradt az úr–alattvaló, míg a városban a vevő–eladó viszony vált jellemzővé. A jó tetteket Istennek mint vásárlónak mint valamiféle árut kínálták fel. A majd a kálvinizmusban kiteljesedő szemlélet az újabb szakirodalom szerint már a középkor végén megjelent.⁹⁴ A profit Isten áldása, ezért jótékony célokra fordította a polgár, mintegy Istent is részesítette a haszonban. Ezzel függött össze a búcsúcédulák felfutó piaca is. A korabeli felfogás szerint pénzért cserébe akár a mennyei boldogságba vezető közvetlen út is megnyílhatott a jámbor adakozó számára. Mai szemmel visszatekintve gyakran egyfajta adok–kapok kereskedői szemléletet látnak ebben, ezzel szemben a korabeli elképzelés szerint a jócselekedeteknek a lelki szándék komolysága ad igazán értelmet, nem tekinthető érdemszerzőnek, ha hasznossági szempontból történik.⁹⁵ A városi pénzforgalom és az egyházi jámborság jó értelemben vett együttélése figyelhető meg. A jótékonyág gyakorlásának és a kegyes adományoknak az elsődleges célja nem az adottnak és megváltoztathatatlanul vélt szociális bajok és igazságtalanságok megszüntetése, hanem a lelki üdvösség reménye.

Ennek érdekében általánosan elterjedt gyakorlat volt az is, hogy a hívek komoly gondot fordítanak arra, hogy a haláluk pillanatában legalább annyi vagyonuk legyen, ami mise mondatására elegendő. Ebből következik, hogy a misealapítványok lettek a városokban az egyik legfontosabb jövedelemforrások az egyháznak, sok esetben olyan sok kérés érkezett, hogy nem tudtak eleget tenni ezeknek.⁹⁶ Arról is olvashatunk viszont a forrásokban, hogy az elhunytak örökösei nem mindig tettek eleget a végrendeletekben megfogalmazott kívánságoknak. 1512-ben János, bártfai plébános tett panaszt Kereszturi Péter egri kanonoknál, hogy a sárpataki (Mokroluh – Szlovákia), lófalvi (Kobyly –

⁹⁴ Hamm 1996a. 32. sk.

⁹⁵ Pásztor ismételtén Laskai és Temesvári szavaira hivatkozik. Pásztor 2000. 63–65.

⁹⁶ Pásztor 2000. 66–93.

Szlovákia) és más egyházközségek végrendeleteinek végrehajtói eltitkolják a kegyes adományokat, és visszatartják azokat.⁹⁷

A városokban a késő középkor folyamán megfigyelhető a művelődés megújulása is. Német területeken ismerünk olyan várost, ahol a lakosságnak több mint a fele olvas. A könyvek iránti megnőtt igény volt az egyik legfontosabb kiváltó oka a nyomdászat feltalálásának. Magyarországtól nyugatra fekvő városokban sok helyen működött már nyomda, ahol a könyvek mellett az egyre jelentősebb szerepet kapó röplapok/iratok készültek. Magyarországon a korban a német anyanyelvű polgárságnál a legnagyobb az igény az olvasnivalóra, ezeket nyugati kapcsolataik révén a megjelenést követően szinte azonnal beszerezték.

A középkor mentalitását mélyen átjárta az a Szentíráshoz köthető nézet, hogy Isten mindent készre teremtett, a megváltás műve óta befejezett a világ, ahol nincs szükség újításra. (Préd 1,9: „Ami volt, az lesz újra, és ami történt, az történik megint: semmi sem új a nap alatt.”) A város pezsgése viszont teret adott az újításoknak, innovációs hajlam jellemzi a városi légkört. A késő középkor városi kormányzattal foglalkozó elméleti irataiban, *Bürgerspiegeleiben* gyakran előfordul már, hogy a város vezetőinek az újítástól nem kell berzenkedniük, ha az az egységet és békét szolgálja, a fő cél a „harmonia civitatis” elérése.⁹⁸ Arra viszont figyelniük kell, hogy az újítás hatásai egyformán érintsék a polgárokat. A kolduló rendek megújulást sürgető mozgalmát is városi jelenség tartja számon a kutatás.

Berndt Hamm megállapítása szerint a városok általános hangulatát a jámbor vallásosság ellenére vagy mellett mégsem a harmónia, hanem különböző feszültségforrások kiáradása jellemezte.⁹⁹ A társadalom különböző szegmensei között szerteágazó konfliktushelyzetek alakultak ki a klerikusok és laikusok, tágabban a hierarchia szervei és a polgárok testvérületei közötti vetélkedésben a hitélet területén; az egyházon belül szerzetesek és világi papok, műveltebb és képzetlenebb egyháziak között.

A világi papság és a koldulórendek közti viszony a versenyhelyzet miatt komoly ellentétek, ellenségeskedés forrása lehetett, még ha ez nem is volt általános. Pásztor jó

⁹⁷ Eger, 1512 jun. 30. Iványi II. Nr. 3702.; Nr. 4324. Az említett falvak Bártfa földesúri birtokai voltak. Maksay 1990. 601–631.

⁹⁸ Rogge 2008. 10.

⁹⁹ Hamm 1996a. 53.

néhány példát hoz könyvében, amikor világi papok különböző szerzetesrendek javára végrendelkeztek, adományoztak.¹⁰⁰

A késő középkori városok tehát felfokozott egyháziasságot, vallásosságot éltek meg, amely néhol együtt járt a polgárok antiklerikalizmusával. Nem elvi egyházellenességről volt azonban szó, inkább egyfajta versenyhelyzetről, konkurenciáról a hierarchiával szemben. A buzgó polgárság magasabb elvárásokat támasztott az egyháziakkal, a szerzetesekkel szemben. Ágoston-rendi szerzetesek bártfai, vagy akár körmendi esete is jól példázza mindezt; ugyan a hitújítással egy időben, de henyé, botránys életmódjuk miatt kerültek konfliktushelyzetbe.¹⁰¹

1514-ben a bártfai tanács az egri püspökéig kormányzójánál panaszkodott plébánosuk ellen, levelükben idézték papjuk szentmisén elhangzott, a várost feddő, vádló szavait. Az írás komoly, a plébános és a hívek viszonyát mérgező, de leginkább anyagi természetű ellentétekről tanúskodik. A papot egyes polgárok legszívesebben halálra kínozták volna, míg ő babonáságukra hatva akarta elvenni kedvüket az ellene való fellépéstől, azt állította, hogy amikor az előző években pereskedtek vele, akkor mennydörgés, villámok és tűzvész keletkezett.¹⁰²

Város és hitújítás

A reformáció-kutatás egyik fő kérdése, területe a város és reformáció kapcsolata. Számos tanulmánykötet kereste már a választ a kérdésekre: létezett-e tipikus városi reformáció, milyen befolyása volt a városoknak a reformáció folyamatára?¹⁰³

A számokat tekintve a város jelentősége a reformációban messze nagyobb, mint a polgárok számarányából következne. Ugyanakkor a városok sokfélesége, politikai, szellemi, gazdasági különbözősége miatt is problémás a városi reformáció meghatározása. A hitújítás és a polgárok viszonya kétirányú. A mód, ahogyan az emberek az élet különböző területein elemi bizonytalanságot, fenyegetettséget éreztek, meghatározta a

¹⁰⁰ Pásztor 2000. 8.

¹⁰¹ Erdélyi 2002, 2004.

¹⁰² „Notum facio et protestor, quod nonnullis ex vobis et communiter omnes in tabernis existentes me vituperatis diffamatis nihilominus et scandalizatis, dicentes me decapitare, in frustra secare in palum trahere, necnon et tortorem super me inducere velle, quod nedum huic, verum et aliis civitatibus constat ... Etiam annis superioribus dum lite mecum ageretis ter tonitrua, fulmina et incendia orta sunt.” Bártfa, 1514. augusztus 23. Iványi II. Nr. 4459.

¹⁰³ A probléma szakirodalmi áttekintését lásd: Ehrenpreis Stefan-Lotz-Heumann 2002. 29–39.

hithez és a teológiához való viszonyt, tehát a hitújítást is. Egészen másként élte meg mindezt a végvári környezetben élő városlakó, mint egy, az állandó háborús veszélytől távolabb, az előbbivel összevetve nagyobb biztonságban élő polgár. A hit új formája viszont befolyásolta a fenyegetettség átélésének és feldolgozásának módjait és következményeit.

A reformáció viharos terjedése kétségtelenül összefüggött a XVI. század eleji médiarobbanással, ami szintén városi jelenség. A hitújítás volt az első szellemi áramlat, amely korszakos sikerét kétségtelenül és döntően köszönheti a nyomtatott média hatóerejének.¹⁰⁴ A közvetlen média is jelentős (istentiszteletek, prédikációk, énekek), de messze megelőzik ezek hatásfokát a különböző sajtó alá került szövegek és képek (röpiratok/lapok, metszetek, prédikációk, bibliafordítások, katekizmusok, vallásos énekek).

1518-ban jelent meg Luther tollából az első reformációs röpirat a bűnbocsánatról és a kegyelemről (*Sermon von Ablass und Gnade*). 1519-ben a német nyelvű röpiratok száma már meghaladta a latin nyelvűekét. A viharos emelkedés csúcspontja az 1520-as évek közepén volt, néhány év alatt 11 000 kiadványt adtak ki 11 millió példányban, ami azt jelentette, hogy minden olvasni tudóra 20 példány jutott.¹⁰⁵ Bár katolikus röpiratok is születtek, igazán hatékonyan a reformáció használta ki ennek lehetőségeit. A röpiratok nem voltak ingyenesek, de olcsóságuk miatt az egyszerűbb kézműves, iparos is megvehette őket. Közvélemény-formáló, -képző, döntésre, cselekvésre indító lendület jellemezte a röpiratokat, iparosok, sőt asszonyok is írtak ilyeneket. Hatásfokukat növelte a nyomtatott grafika megjelenése, amelynek jelképrendszere, mondanivalója az olvasni nem tudó rétegek számára is hozzáférhetővé tette az új tanokat.

Az 1520-as évek reformációs mozgalmainak tehát a városok lettek a központjai és előmozdítói. Az első protestánsok Németországban a városok lettek, maga a protestáns elnevezés eredete is egy városhoz, Nürnberghez köthető.¹⁰⁶ Ugyancsak 1524-ben Ulm városa adta ki az első nyilvános hitvallást, amelyben megfogalmazták, hogy a császár iránti hűségükben kitartanak ugyan, de az üdvösségüket érintő kérdésekben nem hajlandóak meghajolni V. Károly akarata előtt.¹⁰⁷ A világi és a lelki hatalmat a reformáció kezdetén élesen megkülönböztették egymástól. A bártfai Stöckel Lénárd (1510–1560) Luther nyomán így fogalmazta ezt meg: „Az emberi nemnek különösen szükséges az a tanítás,

¹⁰⁴ Hamm 1996b.

¹⁰⁵ Hamm 1996b. 137–166; Dülmen 1999. 25sk.

¹⁰⁶ 1524. április 6-án testületileg protestáltak a wormszi ediktum ellen.

¹⁰⁷ Hamm 1996a. 106sk.

amely különbséget tesz politikai és lelki hatalom között. Ekként szükséges az, hogy az elosztó igazság mindegyik uralomnak kijelölje a helyét”.¹⁰⁸ Az Ötváros hitvallásában viszont már a világi és egyházi hatalomnak a városi felsőbbség kezében való összevonásáról olvashatunk: „az egyház testében és ügyeiben a polgári hatalomnak alávetett.”¹⁰⁹

A közember életében is hangsúlyosan jelentkezett a reformáció, az igaz hit és egyház kérdése, minden más társadalmi, gazdasági probléma ezzel összefüggésben vetődött fel. A társadalom minden rétegét magas fokon foglalkoztatta a teológia. A nyomasztó létkérdésekre a válaszokat, az új biztonság és jog megszerzését nem a jámborságtól, hanem a teológiától várták. A reformátorok nem a tettekre, hanem az Ige tiszta értelmezésére helyezték a hangsúlyt, az életvezetést legitimáló erő, a teológiai kérdések, megigazulástan, krisztológia, bűnbocsánat nem csak a képzettek szűk körét izgatták, mindenki hangot adott véleményének, állást foglalt. Néhány város a prédikációra érkező falusiak özöne miatt kénytelen volt bezárni a kapuit, hogy a kezelhetetlen nagyságú embertömegtől megóvja a köznyugalmat.¹¹⁰ Az új teológiai érdeklődés és elkötelezettség újfajta közösségtudatot hozott létre addig elszigetelt társadalmi rétegek között.

Hamm szerint a reformáció gyors terjedése és győzelme a városok többségében több sajátosság együttes hatásával magyarázható:¹¹¹ 1. A humanista műveltséget sikerült saját céljaik mellé állítaniuk a reformációs mozgalmaknak. A térségi reformátorok hatása messze túlmutat városukon, írásaik, leveleik stb. révén. Ezt a Bártfán történetek is kiválóan példázzák. 2. A nyomtatás feltalálásával kialakult médiarobbanás. 3. A városok sajátos jogi helyzete, önállóság igénye az egyházi kérdésekben való döntésekben. 4. A szociális feszültségekre való hivatkozással a hitújítók nyomást gyakorolhattak a városi tanács óvatosabb, fontolva haladó tagjaira. 5. A hatalmi központ távolléte és gyengesége miatt nem tudott eredményesen fellépni a hitújítással szemben sem a Szent Római Birodalomban, sem a magyarországi városokban.

A reformáció egy-egy irányzatának egy adott területen való megszilárdulásától lehet számítani az adott területen a felekezetszerveződést. Ennek első jele a saját, önálló

¹⁰⁸ „... hoc est, doctrinam, humano generi imprimis necessariam, qua distinguit regna, politicum et spirituale, Et sicut necesse est, secundum distributivam iustitiam, suum cuique regno locum tribuit.” Stöckel 1596. 347.

¹⁰⁹ Ribini 1787. I. 140.

¹¹⁰ Hamm 1996b. 149.

¹¹¹ Hamm 1996a. 93–100.

hitvallás megszerkesztése. Az alábbi táblázatban néhány fontosabbat vettem ezek közül sorra.

Évszám	Hitvallás	Szerző/k, adatok	Ország	Felekezet
1524	V. Károlynak írt levél	Ulm város, az első nyílt hitvallás	Német	E
1530	Ágostai hitvallás (Confessio Augustana)	Luther Márton	Német	E
1530	Confutatio	Johannes Eck	Német	K
1530	Négyváros hitvallása (Confessio Tetrapolitana)	Martin Bucer valamint a protestáns szövetségből kizárt Straßburg, Konstanz, Lindau és Memmingen városok.	Német	E R
(1531) 1534	Első bázeli hitvallás (Confessio Basiliensis Prior)	Johannes Oecolampadius baseli lelkipásztor	Svájc	R
1536	Mühlhausi hitvallás (Confessio Muhlhusana)	A bázeli hitvalláshoz csatlakozott	Német	R
1536	Első helvét, illetve második bázeli hitvallás (Confessio Helvetica Prior, Sive Basileensis Posterior)	Henrik Bullinger; Simon Grynäus; Myconius Oswald	Svájc	R
1537	Schmalkaldeni cikkelyek	Német protestáns fejedelmek	Német	E
1547	Az erdélyi szász egyházak reformációja (Reformatio ecclesiarum saxonicarum in Transsylvania)	Honterus János, az erdélyi szászok egyházszabályzata	Erdély	E
1549	Consensus Tigurinus	Henrik Bullinger, Zürich és Kálvin János, Genf egyezsége	Svájc	R
1549(?) 1560 körül	Ötváros hitvallása (Confessio Pentapolitana)	Stöckel Lénárd, Radácsi Mihály valamint Kassa, Eperjes, Bártfa, Lócse és Kiszzeben	Magyar	E
1549	Imádságos könyv Book of Common Prayer	Thomas Cranmer	Anglia	E R
1558	Znióváraljai cikkelyek	Oláh Miklós	Magyar	K
1559	Hétváros hitvallása (Confessio Heptapolitana)	Alsó-Magyarországi bányavárosok	Magyar	E
1559	Francia hitvallás (Confessio Gallicana)	Antoine de la Roche-Chandieu, a hugenották számára	Francia	R
1560	Skót hitvallás (Confessio Scotica)	John Knox	Skócia	R
1562	Debrecen-Egervölgyi hitvallás (Confessio catholica)	Czeglédi György, Mélius Péter, Szegedi Gergely, az egri katonaság kívánságára	Magyar	R
1564	Trienti zsinat hitvallása (Professio Fidei Tridentinum)	Zsinati atyák	Katolikus országok, területek	K
1576	Hercegszöllősi kánonok	Veresmarty Illés és dél-dunántúli prédikátorok	Magyar	R
1577	Formula concordiae	Lutheránusok közti egyezés	Lutheránus tartományok	E

(K: katolikus; E: evangélikus; R: református)

2. ábra. Néhány fontosabb hitvallás a XVI. századból

Bártfa a XVI. század elején

A késő középkor és kora újkor majd minden történeti jelensége összefügg a vallással, az emberek hithez való viszonyával. Különösen igaz ez az iskolaügy tekintetében. Az oktatásnak, a tanulásnak a különböző tereit, intézményesült formáit a vizsgált korszakban végig egyháziak felügyelték, működésüket a vallásból vett alapelvekre építették. A tudás elsajátításánál a teológiai cél gyakran fontosabb, mint egyéb gyakorlati, világi célok.

A korszak magyarországi oktatástörténetéről, az iskolákkal kapcsolatos művelődési viszonyokról számos jól használható összefoglaló tanulmány áll rendelkezésre. A régebbi szerzők közül Fraknoi Vilmos és Békefi Remig, az újabbak közül Mészáros István neve érdemel említést.

Mészáros 1981-ben megjelent könyvének első felében részletesen bemutatta, hogy a tanított anyagnak és az oktatási módszereknek a humanizmus műveltségisményéből kiinduló változásával miként tartottak lépést a reformáció előtti magyarországi városi-plébániai és káptalani iskolák Európa nyugati részével. Meggyőzően igazolta a budai Boldogasszony-templom iskolájára és a szintén budai könyvkiadóra vonatkozó források alapján a hazai iskolák humanista szelleművé alakulását már az 1500 körüli évtizedekben.¹¹²

A városok versenyeztek egymással, hogy a legrangosabb tanárokat nyerjék meg iskoláik számára. Az eperjesi rektor, Lorenz Wolff 1519-ben írt végrendeletéből derül ki, hogy milyen munkákból és tankönyvből tanították diákjaikat a felső-magyarországi tanárok.¹¹³ A hagyományos tankönyveken kívül, mint Alexander de Villa *Dei Doktrinaléja*, a humanista Johann Heinrichmann és Bartholomäus Coloniensis munkái is szerepelnek Wolff könyvtárában. Megkövetelte a tanulóktól Seneca és Plautus műveinek ismeretét, ez utóbbinak színjátékaiból az eperjesi városházán több előadást is tartottak. Wolff halála után a magisztrátus Krakkóból hívta meg utódjának Sebastian Steinhofert, aki 1524-től volt rektor. Esméi, miként a rektori állásban őt követő Johann Rullusnak és a sziléziai Wernher Györgynek,¹¹⁴ már át voltak itatva a reformáció tanaival. Lőcse

¹¹² Mészáros 1981. 16–33.

¹¹³ Fata 2000. 143.

¹¹⁴ Wernher életéről és munkásságáról további bőséges szakirodalommal: Lakatos 2008; Csepregi 2006.

plébánosa, Henckel János¹¹⁵ 1520-ban a város egyetértésével Erasmus egyik rajongó hívét, az angliai Thame-ből (Oxfordshire) származó Leonhard Coxot¹¹⁶ csábította Krakkóból Eperjesre, aki 1521-től már Kassán tanított, miután az ottani tanácsnak is sikerült megnyernie. Coxot a lengyelországi humanizmus történetének jelentős alakjaként tartja számon az újabb szakirodalom. A Krakkóban eltöltött néhány év alatt számos kiadványt adott ki, köztük Erasmus műveit, klasszikus auktorokat tanított az egyetemen, egyfajta erasmista tudós társaság (*sodalitas*) központi alakja volt.¹¹⁷ Egy Krakkóból Erasmusnak írt levelében határtalan lelkesedéssel tett hitet Erasmus iránti szeretetéről.¹¹⁸ Kassán hasonló szellemben oktatta tanítványait, köztük Stöckel Lénárdot is. Cox kassai iskolarektorként diákjaival Erasmus írásait olvastatta, többek közt a *De duplici verborum ac rerum copia* című tankönyvét, amiről a humanista fejedelemhez szóló levelében tett említést.¹¹⁹

A késő középkori Bártfa a többi magyarhoni városhoz hasonlóan igyekezett minél több gondot fordítani iskolájára, amelyre az első utalás a forrásokban 1434-ből való.¹²⁰ Mészáros István munkájában olvashatunk a bártfai iskolarektor felfogadásának körülményeiről is.¹²¹ Gyaníthatóan a XV. század közepéről származik az az egyezés, amely a város és a plébános közötti viszonyt szabályozta. A megállapodás szerint a plébánosnak a káplánok és a hitszónokok mellett az iskolarektort is élelmeznie kellett, amihez a város régebbi szokásra hivatkozva önkéntes támogatást adott, évente 20 forintot. A szövegben külön kikötötték, hogy a juttatás nem törvényi kötelezettsége a városnak, hanem jóindulatú adomány. Ellenben feltételül szabta a város, hogy a plébános a hitszónokot és az iskolarektort a városi magisztrátus tudta és megkérdezése nélkül sem fel nem fogadhatja, sem meg nem erősítheti.

¹¹⁵ Henckel János: 1513–22-ig szülővárosában, Lőcsén volt plébános, majd 1520-tól iskolarektor is. 1525 körül Budán Mária királyné udvari prédikátora, részt vett a királynéval az augsburgi birodalmi gyűlésen 1530-ban. 1539-ig, haláláig Boroszlóban volt kanonok.

¹¹⁶ Leonhard Cox (Cockes) életéhez továbbiak: Scheible 1996. 284.; Jürgens 2002. 83–85.; Gunderson–Bietenholz 1987.

¹¹⁷ Jürgens 2002. 83.

¹¹⁸ „Nullum transigimus diem sine multa de Erasmo mentione: Nos tecum, mi Erasme, et mane sepenumero versamur, et in prandio vescimur tecum; tecum a prandio frequenter obambulamus, tecum vna sunus in coena, tecum noctem ipsam iucundissime producimus. Tu nobiscum semper es, nos, quantiquanti sumus, nunquam a te disiungimur; adeo vt quod de diuo Ambrosio fertur, vt simul in duobus locis eodem temporis momento fuisset, idem et tibi accidit itidem et nobis. Nam tu Basileae simul agis et Cracouiae saepius; nos in medio Poloniae dum sumus, Basileae pariter cum Erasmo subinde versamur” A részletet idézi: Jürgens 2002. 84.

¹¹⁹ Fata 2000. 143.; Demkó 1890. 23.

¹²⁰ Békefi 1906. 250.

¹²¹ Mészáros 1981. 133.

Szoros kapcsolatot alakított ki a város Krakkóval, művészek, kézművesek, kereskedők, diákok utaztak a két város közt. A krakkói magyar bursa feloszlataáig (1558) mintegy három tucat bártfai diákja volt az ottani egyetemnek, többségük még a mohácsi csata előtt.¹²² Krakkóból érkeztek Bártfa első humanista iskolamesterei és prédikátorai is.

Szintén Mészáros hivatkozik Augustus Eckel bártfai plébánosnak a bártfai tanácshoz az 1470-es években Krakkóból írt levelére.¹²³ A magisztrátus bízta meg a plébánost, aki épp Krakkóban tartózkodott, hogy keressen alkalmas embert iskolarektornak az arsfakultás baccalaureusai között. A plébános egy Orbán nevű baccalaureusra hívta fel a levélben a bártfaiak figyelmét, aki korábban, még krakkói tanulmányai előtt besztercebányai segédtanítóként működött, és akit alkalmasnak tart arra, hogy Bártfán ellássa az iskolamesteri feladatokat. Biztosította a magisztrátust, hogy akik ezt az ifjút ismerik, mind azt mondták: „igen alkalmas előljáró lesz mind a ti gyermekeitek, mind az én templomom számára.” 1501-ben Körösi Máté ágostonos perjel Bártfától 25 forintot kért kölcsön *Michael Cheustler* itáliai taníttatására.¹²⁴

Eck Bálint és Bártfa

1517-ben kezdte meg működését Bártfán a bodeni tó környéki szabad birodalmi városból, Lindauból (Bajorország) származó Eck Bálint¹²⁵ (Valentin Eckius; 1494–1556). A latin költészet elméletével és gyakorlatával, politológiai kérdésekkel, etikai problémákkal és antik auktorok kiadásával egyaránt foglalkozó sokoldalú Eck, humanista néven Philiropolitanus, a lipcsei egyetemen kezdte tanulmányait 1508-ban, ahol barátságot kötött földijével, az ifjabb Rudolf Agricolával.¹²⁶ 1511-ben rövid időre Olmützbe utazott,

¹²² Kovács 1964.

¹²³ Mészáros 1981. 133.

¹²⁴ Iványi II. Nr. 3595. Eger, 1501. április 9.

¹²⁵ Mészáros tévesen állítja Eckről, hogy sziléziai származású. (Mészáros 1981, 33.) Eckről bővebben: Bauch 1894; Klenner 1939; újabban: Müller 1996. 262.; Lakatos 2008; Glomski 2008.

¹²⁶ Ifjabb Rudolf Agricola (+1521), eredeti nevén Baumann, a bodeni tónál fekvő Wasserburgban született a XV. század utolsó évtizedében, innen a humanista mellékneve: Hydropurgius Rhaetus. Lipcsei tanulmányai után 1510-től a krakkói egyetemen képezte magát tovább, itt szerezte meg a baccalaureatus címet is. 1514-től Esztergomban a székeskáptalani iskola vezetője lett, de a parasztháború miatt Bécsbe húzódott vissza. Itt a *Sodalitas Collimitianahoz* csatlakozott, I. Miksa császár költővé koronázta. 1517-ben visszatért Krakkóba, ahol a költészet- és szónoklattan rendes tanára lett az egyetemen. Számtalan kiadványa mellett kiválóan képzett tanítványainak sokasága tette igazán jelentőssé munkásságát. ADB XLV. 709–710.

ahol Augustinus Moravus,¹²⁷ (1467–1513) a budai tudós társaság egyik jeles humanistájával ismerkedett meg, akihez néhány év múlva panegyricust is írt.¹²⁸ Innen Krakkóba távozott, ahol 1513-ban baccalaureatusi címet szerzett az artes fakultáson, amivel – úgy tűnik – megelégedett, mert a források nem utalnak arra, hogy később a magiszteri fokozatot is elnyerte volna. A német bursában együtt lakott Agricolával, akinek legtermékenyebb tanítványa volt, és akit a költői mesterségben Bauch értékítélete szerint túl is szárnyalt.¹²⁹ Agricola 1514-ben Esztergomban, Bakócz Tamás udvarában tűnt fel, ahol a káptalani iskola irányításával bízták meg, Eck pedig átvette mestere és barátja, azaz Agricola helyét a krakkói egyetemen, ahol magántanárként poétikát tanított a német diákságnak.

Ehhez kapcsolódóan jelent meg Krakkóban, 1515-ben egyik legjelentősebb műve, a költészettana, amelynek közvetlen előképe a tübingeni tanár, Heinrich Bebel¹³⁰ (1472–1518) *Ars versificandi carminum*ja volt.¹³¹ A munka kiadásával hiánypótlás volt a célja, úgy találta, hogy a hozzáférhető verstanok vagy túl terjedelmesek, vagy túl felületesek, ezért egy könnyen tanulható, bőséges példatárral ellátott tudományos munkát kívánt közreadni diákjai számára. Fontos tényező volt az is, hogy a tanórák érdemi részéből ezentúl az anyag lediktálása nem vett el időt.¹³² A könyv négy fő fejezete a vers fő építőköveit tárgyalja: betűk, szótagok, verslábak, metrumok. A mű mellékletében antik szerzőktől (Vergilius, Ovidius, Martialis, Juvenalis, Catullus, Lucretius, Propertius, Tibullus, Homérosz, Plinius, Lucanus, Horatius, Mantuanus, Sedulius, Persius, Sidonius, Statius Papinianus, Ennius, Theokritosz, Claudianus) vett példák mellett saját Szűz Máriáról és Szent Annáról szóló költeményeit, továbbá egy támogatásért folyamodó elégiát is elhelyezett az egri püspöknek, Csaholyi Ferencnek (+1526) címezve, akitől

¹²⁷ Augustinus Moravus: Csehország alkancellárja, akinek családi neve feltehetőleg Käsenbrot volt. Tanulmányait Roth püspök támogatása révén Padovában végezte, ahol 1494-ben doktori címet szerzett kánonjogból és szabad művészetekből. Ugyanazon évben olmützi kanonok lett, majd 1497 vége felé Budán II. Ulászló udvarában mint királyi titkár szerepelt, később prágai és boroszlói kanonok, olmützi és brünni prépost lett. Augustinus Moravus volt a budai tudós társaságnak az irodalom terén egyik legtevékenyebb tagja, s történelmi, teológiai, csillagászati és költészeti munkákat bocsátott közre. Bauch 1894. 44.

¹²⁸ Valentini Eckii Philyriopolitai panegyricus in laudem praestantissimi viri doctoris Augustini Moravi etc. aeditus. Cracoviae. Bauch 1894. 44.

¹²⁹ Bauch 1894. 42.

¹³⁰ Heinrich Bebel paraszti származását mindvégig tudatosan vállaló német humanista, költő, tübingeni egyetemi tanár volt. Derűs történetei (*Facetiae*, 1508–1514) komoly hatással voltak Európa népeinek anekdotakincsére. ADB II. 195–199.

¹³¹ Valentini Eckij Philyriopolitani de arte versificandi opusculum, omnibus studiosis, ad poeticam anhelantibus: non tam iucundum quam frugiferum. Cracoviae Angler 1515. Fata 2004. 159. Kritikai szövegkiadás: Škoviera 2002.

¹³² Mészáros 1981. 33.

támogatást kért, mert szegénysége miatt adósságait nem tudja kifizetni.¹³³ Eck úgy vélte, hogy az elmélet (theroria), a gyakorlat (ars) és az utánzás (imitatio) elsajátítása révén a költészet mestersége megtanulható. A kötethez Wernher György írt ajánló verset. 1521-ben és 1539-ben újra kiadta verstanát immár a bártfai fiataloknak ajánlva. Škoviera vizsgálatai szerint Eck verstana meghatározó volt a térség XVI–XVIII. századi újlatin költészetének alakulásában.¹³⁴

Szintén 1515-ben Krakkóban jelent meg a Florus kiadása: *Lucii Flori bellorum Romanorum libri quatuor, ex vetustissimo exemplari novissime*, amely a címevel ellentétben csak két könyvet tartalmaz.¹³⁵

Eck 1516-ban a pestistől való félelmében elhagyta Krakkót, állását Johann Hadelius¹³⁶ (1485/1490–1518 után) foglalta el.¹³⁷ A királyi udvart ismerő befolyásos magyarországi barátai, Johann Antonius Cassoviensis (1499–1543) és Piso Jakab (1470k–1527) ajánlották Thurzó Elek kamarás figyelmébe, aki 1517-ben Magyarországra hívta, hogy Orsolya (*Ursula*) nevű lányának nevelője legyen.¹³⁸ Nevelői állása nem tartott sokáig, vagy feltehetően el sem kezdődött, mivel Magyarországra érkezése után rövidesen a bártfai iskola rektora lett, vagy ahogy magát nevezte: „Bartphanae scholae moderator”.¹³⁹ Ezt az állást is minden bizonnyal Thurzó révén nyerte el, akinek később több művét is ajánlotta.

Eck rektorsága megszakításokkal tarkított, nem hosszú, bár kétségtelenül jelentős időszaka volt a bártfai városi-plébániai iskolának, vezetése alatt kiváló humanista iskolává fejlődött, mintegy alapot szolgáltatva Stöckel Lénárd későbbi működésének.

Bártfai tartózkodását Eck többször megszakította krakkói utazással (1519, 1521, 1523), s bár korábbi állását az egyetemen nem sikerült visszakapnia, útjai mégis eredményesek voltak, számos művének kiadási helye Krakkó maradt. Új kiadásban jelentette meg fenti verstanát, továbbá két Horatius-kötetet is kiadott.¹⁴⁰ A második kötet

¹³³ Bauch 1894. 44.

¹³⁴ Škoviera 2002.

¹³⁵ Bauch 1894. 44.

¹³⁶ Johannes Hadus (Hadecke, Hadelius) német humanista költő. Konrad Celtis, Ulrich von Hutten és Hermann von dem Busche mellett a német humanizmus korai szakaszának negyedik nagy költőjeként emlegetik.

¹³⁷ Bauch 1894. 46.

¹³⁸ Demkó 1890. 23., a Thurzó általi meghívást Bauch a Janociana első kötetére hivatkozva állítja. Bauch 1894. 46.; Janociana 1776. 63.

¹³⁹ Mészáros 1981. 33.

¹⁴⁰ *Quintus Horatii Liber de arte poetica ad Pisones, ex vetusto exemplari summa recognitus cura et diligentia per Valentinum Ecchium Philyripolitanum*. Cracovie, Haller, 1521; a másik: *Quintus Horatii*

Agricola által szerzett ajánló verséből kiderül, hogy Horatius-kiadásait a bártfai iskola növendékeinek szánta („Nitidissimum hanc editionem Rudolphus Agricola junior, poeta laureatus, pereleganti comitatus est elegia ad Bartphanum juventutem”).¹⁴¹

Bártfaiaknak is szól Krakkóban 1518-ben napvilágot látott, a házasság kérdésének népszerű, sokak által feldolgozott problémáját tárgyaló munkája,¹⁴² amelyet Eck 1524-ben újra kiadott. A városi ifjúságnak ajánlott, Thurzó Eleknek címzett művet Bártfán írta szabadidejében, amikor az oktatással nem kellett bajlódnia – derül ki az 1517-re keltezett előszóból. A klasszikus dialógus formában felépített műben először az ellenérveket, a női nem gyengéit, bűneit sorakoztatja fel a házasság ellen az antik auktoroktól, egyházatyáktól, a történelemből vett idézetek alapján, majd hasonló alaposággal a mellette szóló indokokat ismerteti. Zárásként pedig az ideális asszonyt dicsőítő himnuszát olvashatjuk.¹⁴³

Szintén Thurzónak címezte 1519-ben a *De mundi contemptu et virtute amplectenda* című dialógusát, amelyhez Agricola és Leonhard Cox is mellékelte egy-egy ajánló verset, továbbá 1520-ban Thurzó János boroszlói püspök halála alkalmából írt vigasztaló párbeszédét *Dialoge de reipublice administratione* címmel.¹⁴⁴

A tanítás és humanista filológiai érdeklődése mellett Bártfán figyelme egyre inkább az élet gyakorlati, politikai kérdései felé irányult. Már Bártfára érkezésekor versben köszöntötte Andreas Reuber bírót 13. megválasztása alkalmából, ezt a szokását később is megtartotta, 14. és 15. beiktatásán is gratulált a bírónak.¹⁴⁵ Valószínűleg a vitatkozó városi plébános és a bíró kibékítése céljából szerzett verse, *Ad clarissimos viros dominum Petrum Czipser et Andream Reuber*¹⁴⁶ és a békéltetés sikere egyaránt megerősítették a városban játszott közéleti szerepét, 1522-től Bártfa város jegyzője és a magisztrátus tagja lett, majd három alkalommal is bíróvá választották: 1526–27-ben, 1538–40-ben, és 1551-ben látta el a város legfőbb vezetőjének feladatkörét.¹⁴⁷

Sokat utazott a város megbízásából, követségek, országgyűlési küldöttségek tagja volt, számos verset írt Szapolyai ellen, Ferdinánd király támogatását kérte, hogy védje meg

Epistolarum libri II. ex antiquissimo exemplari studiosissime recogniti per Valentinum Ecchium Philyriopol. Cracovie, Haller, 1522. (Mészáros 1981. 34.)

¹⁴¹ Mészáros 1981. 34.

¹⁴² *Utrum prudenti viro sit ducenda uxor. Carmen sane elegantissimum Illustri ac Magnifico D. Domino Alexio Thurzoni dicatum.* Cracoviae. 1518.

¹⁴³ Bauch 1894. 47.

¹⁴⁴ Mindkét mű Krakkóban jelent meg. Bauch 1894. 49–50.

¹⁴⁵ Bauch 1894. 49.

¹⁴⁶ Megjelent Krakkóban 1518-ban, illetve az 1520-ban az állam kormányzásáról írt dialógusában.

¹⁴⁷ Fata 2004. 161.

a Felföldet az ellenségek támadásaitól.¹⁴⁸ Egy 1529-ben írt, I. Ferdinándhoz címzett költői episztolát a városok küldöttségének tagjaként 1531-ben személyesen is előadhatott a királynak, aki királyi harmincadosnak nevezte ki.¹⁴⁹ A kassai jegyző, Andreas Meltzer társaságában tért Budweisből (České Budějovice – Csehország) Olmützön és Krakkón keresztül vissza, előbb Kassára, ahol 1533-ban rövid ideig tanított is. János csapatai miatt csak 1538-ban tudott visszatérni Bártfára, ahol ismét bíróvá választották. Második bírói ciklusa éppen Stöckel visszatérének idejére esett.

1553 őszén Bécsben képviselte városa érdekeit Keyl Márk társaságában. Bártfára küldött jelentésükben tájékoztatják a várost, hogy még maradniuk kell az ügyek intézése végett. Beszámolnak arról is, hogy nehéz idők jöhetnek, mert a végvidékeken szolgálók fizetésére nincs elég pénz.¹⁵⁰ Eck hazatérése tovább csúszott, 1554 februárjában Rabersdorfból köszönti Heyd Györgyöt, Keyl Márkot és Stöckel Lénárdot farsang alkalmából, sajnálja, hogy nem lehet velük az ünnepen.¹⁵¹

Vallási kérdések is foglalkoztatták, bár a forrásokból nem derül ki sem egyértelmű állásfoglalása, sem az, hogy belső indíttatásból vagy a korszellem elvárása miatt lett-e hallgatólagos híve a reformációnak.¹⁵² Még Krakkóban jelent meg Zsigmond lengyel királyhoz címezve egy panaszverse, amelyben a megszemélyesített egyház nevében buzdítja a királyt az eretnekek, az ortodoxok és a mohamedánok elleni harcra, ekképpen is kifejezve aggodalmát a római pápa vezette egyház sorsáért.¹⁵³ 1521-ben Budán járt, és ez alkalomból ismét Thurzót szólította meg egy himnikus költemény-csokorral, amelyek vallási vonatkozásai mentesek a lutheri tanoktól.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Például az 1528-ban helymegjelölés nélkül közzétett *Ad proceres Hvngrariae, qvo serenissimum principem et, dominum Ferdinandum, Hungariae et Bohemiae etc regem ... dominum suum uerum et naturalem etc plausbiliter excipiant, Valentini Ecchij Lendani, Bartphensis reipublicae praefaecti exhortatio* címűben. Fata 2004. 162.; Bauch 1894. 54–55.

¹⁴⁹ *Epistola, nomine partium superiorum Hungariae. Valentino Ecchio Lendano Autore, Alia eiusdem Epistola.* Wien, 1530.

¹⁵⁰ „Es kan schwerlich ergerr zeit kumen ... es sind hir von allen orten leute die mit grosser vngedult betzelung. Irer lang gethanen dienst in den grentzen foddern, es ist aber wenig gelt vorhanden.” BVL Bécs, 1553. november 10.

¹⁵¹ BVL Rabersdorf, 1554. február 3.

¹⁵² Bauch 1894. 53.; Fata 2004. 163.

¹⁵³ *Ad Sigismundum invictissimum Regem polonie Russie Prussie. etc Threni neglecte Religionis per Valentinum Eckium Editi.* Graccovie, 1518. Bauch 1894. 47–48.

¹⁵⁴ *De diuo Alexio, Patricio Romano Hymnus Saphicus, a Valentino Ecchio aeditus.* Cracouiae, 1521. Bauch 1894. 51.

Halálának pontos dátumát, amelyet az általam ismert szakirodalom csupán hozzátételesen tudott megállapítani,¹⁵⁵ egy *calendarium historicum*-ban találtam meg, amelynek másolatát az Evangélikus Országos Levéltárban őrzik.¹⁵⁶ Az eredeti naptárat Fabian Böhm ajándékozta Eck Bálintnak 1551. július 22-én, amely ennek halála után visszakerült az eredeti tulajdonoshoz. Az ő bejegyzéséből derül ki, hogy Eck 1556. szeptember 5-én halt meg. Alább közlöm Eck bejegyzéseinek szövegét.

Notata Valentini Ecchii, Fabiani Böhm et Isaaci Urbani Duboviensis, Rector in Görgö in D. Dni Pauli Eberi Calendario Historico, Wittebergae 1551.

1551. 22. Iulii. Clarissimo viro D. Valentino Ecchio, affini suo observantissimo, Fabianus Böhm donat, 10. Cal. Hug. 1551. F. B.

1552. 14. September. Grani obsidione, a Turca, cincta est, hoc die, Arx Agriensis, quae tamen mirabili Dei beneficio, conservata est a Christianis. Turcarum, aiunt, circiter crutum millia fuisse, eosque 32. dies continuos, tormentis bellicis, arcem oppugnasse. V. E.

1556. 13. April. Cassovia, horribilis incendio, noctu octo, aliquot domibus exceptis, est exusta. V. E.

1556. 11. Iulii. Arx Kamienetz,¹⁵⁷ prope Cebenium sita, ab exercitu Regis Ferdinandi expugnata est, hora 10. ante meridiem. V. E.

6. Aug. Hoc die celebrata est victoria, in qua superati, fusi, fugatique sunt Turcae a Germanis ad arcem Szigeth et Baboltsam V. E.

10. Aug. Capta est Nagy-Ida prope Cassoviam, ab exercitu Ferdinandi. V. E.

5. Sept. Vir clarissimus Valentinus Ecchius, curis suis liberatus, hodie ex hac vita placide decessit. F. B.

¹⁵⁵ Frissebbek: Lakatos 2008.; Lux Etelka: Eck, Valentin. In: MAMÜL II. 2004. 272–273; Glomski 2008.

¹⁵⁶ EOL, Ia 3.8 64. Itt köszönöm meg Szelestei N. Lászlónak, hogy a *calendarium historicum*-okra mint történeti forrásokra felhívta a figyelmemet.

¹⁵⁷ Tarkő (Kamenica – Szlovákia)

IV. STÖCKEL LÉNÁRD TANULMÁNYAI

Stöckel Lénárd 1510-ben született Bártfán jómódú polgári családban.¹⁵⁸ Családja első említése egy 1435-ből származó bártfai adólajstromban található, Stöckelék ekkor a Töpper gassén, (Fazekas utca) laktak.¹⁵⁹ Nagyapja, Nikolaus (†1485 körül) és apja Leonhard egyaránt a kovácscéh megbecsült mesterei voltak (*faber ferrarius*). Nagyanyjáról, Elisabethről (†1511 után) tudni lehet, hogy tagja volt a Szűz Mária tiszteletére létrejött testvérületnek (*fraternitas Marie virginis misericordae*).

Leonhard nevű fiuk a kovácsmesterség mellett a városi vezetésében is aktív szerepet vállalt, 1501–1522 között városi tanácsúr, ezen időszakon belül kétszer is megválasztották az egy évig tartó városbírói tisztségre (1512–13, 1520–21). A medgyesi Schesaeus Keresztély¹⁶⁰ (1536k–1585) meleg szavakkal emlékezett meg Stöckel bíró édesapjáról, kiemelte igazságszeretetét, szelídségét és szigorú kötelességtudatát, mint bíró egyformán volt Lycurgus és Solon.¹⁶¹ Stöckel érettebb fejjel maga is példaképként tekintett apjára, megbecsülését jól kifejezik egyik levelének sorai: „Gondoltam arra is, hogy az áldott emlékü atyámat, aki a szeretett városához egészen hű és jó volt, nemcsak névben, hanem cselekedetekben is amennyire csak lehet, kövessem.”¹⁶²

Az idősebb Leonhard a korszellemhez hűen gondot fordított arra, hogy fiai a térség legjobb iskoláiban, a legfelkészültebb tanároktól sajátítsanak el magas szintű műveltséget és széles látókört. Stöckel tanulmányait a kezdetektől olyan tanárok vezették, akik jelentős szerepet játszottak a humanista áramlatok terjesztésében, és vezető nyugati személyiségekkel, Erasmusszal, Melanchthonnal álltak kapcsolatban. Első nevesebb tanára a fentebb már említett Eck Bálint volt. Mindjárt a bártfai iskolában hallhatott Erasmusról, s

¹⁵⁸ A Stöckel család genealógiájára vonatkozó adatokat Jozef Petrovičnak, a bártfai városi levéltár igazgatójának tanulmányából vettem: Petrovič 2000.

¹⁵⁹ Fejérpataky 1885. 417.

¹⁶⁰ Medgyesi születésű, bártfai, wittenbergi tanulmányai után 1569-től haláláig Medgyes lelkésze volt. Számos munkája ismert, főműve a *Ruinae Pannonicae*. Stöckelről írt életrajza a bártfai tanár életének első számú forrása.

¹⁶¹ „In hac igitur urbe optimis et piis legibus munita cum natus sit ex parentibus, qui et ipsi magna cum laude vixerunt, pater praesertim Leonhartus Stöckel, qui Rempublicam ibidem aliquot annis foeliciter gubernavit ... Magna olim laus erat esse natum in civitate, quae legibus Lycurgi aut Solonis regebatur.” Schaesaeus 1979. 86.

¹⁶² „Dachte auch, wie ich nach thue, meinem liebenn vater, seliger gedechtnus, welcher es mit gemeiner stadt gantz treulich unnd gut gemeynet, nicht allein mit dem namenn sondern auch mit der that, so viel ich erreichenn kündt, nach zu folgen.” Škoviera 1976. 292–294, 2. levél. Wittenberg 1538. február 17.

egynémely írását akár olvashatta is. Az viszont egészen bizonyos, hogy Kassán megismerkedett Erasmus munkásságával. Az 1518 óta Krakkóban tevékenykedő angol vándorhumanista, Leonhard Cox, aki az egyik leglelkesebb terjesztője volt az erasmusi gondolatoknak, illetve – mivel tübingeni tanulmányai alatt Melanchthonnal személyesen is megismerkedett¹⁶³ – a reformáció tanait is hasonló lelkesedéssel hirdethette, 1521-ben karácsonykor Kassára költözött.¹⁶⁴ Fentebb említettem, hogy Coxot a Lőcséről származó Henckel János hívta meg. Kapcsolatban állt Coxszal még a kassai születésű orvos, Johann Antonius Cassoviensis és Piso Jakab, az ifjú Lajos egyik nevelője, sőt Cox Kassáról magával Erasmusszal is levelezett. Stöckel, valószínűleg Eck ösztönzésére, 1522-ben utazott Kassára, ahol Erasmus latin stilsztika tankönyvéből (*De duplici verborum ac rerum copia*) tanult Cox irányítása alatt.¹⁶⁵ 1526-ban a török előrenyomulás hírére Cox visszament Krakkóba, ahonnan hazatért Angliába. Szülőföldjén tovább folytatta Erasmus népszerűsítését, számos munkáját angolra fordította és ki adta.¹⁶⁶ Stöckel Cox távozása után néhány évre (1526–30) a sziléziai Boroszlóba távozott, hogy ott folytassa tanulmányait.

Boroszlói tanulmányok

Boroszló a reformáció hajnalán

Stöckel Mohács után nem sokkal érkezett Szilézia fővárosába, Boroszlóba (Wrocław – Lengyelország). Boroszló éppúgy, mint később Wittenberg, jelentős szerepet játszott Stöckel életében, haláláig tartotta a kapcsolatot a sziléziai városban megismert tanáraival, barátaival, ezért indokolt, hogy a város korabeli történéseiről részletesebben is megemlékezzek.

Boroszló különleges helyzeténél fogva nemcsak népek és kultúrák, hanem több hatalmi tényező metszéspontja is volt: egyszerre volt polgárváros magisztrátussal, Szilézia

¹⁶³ Jürgens 2002. 84.

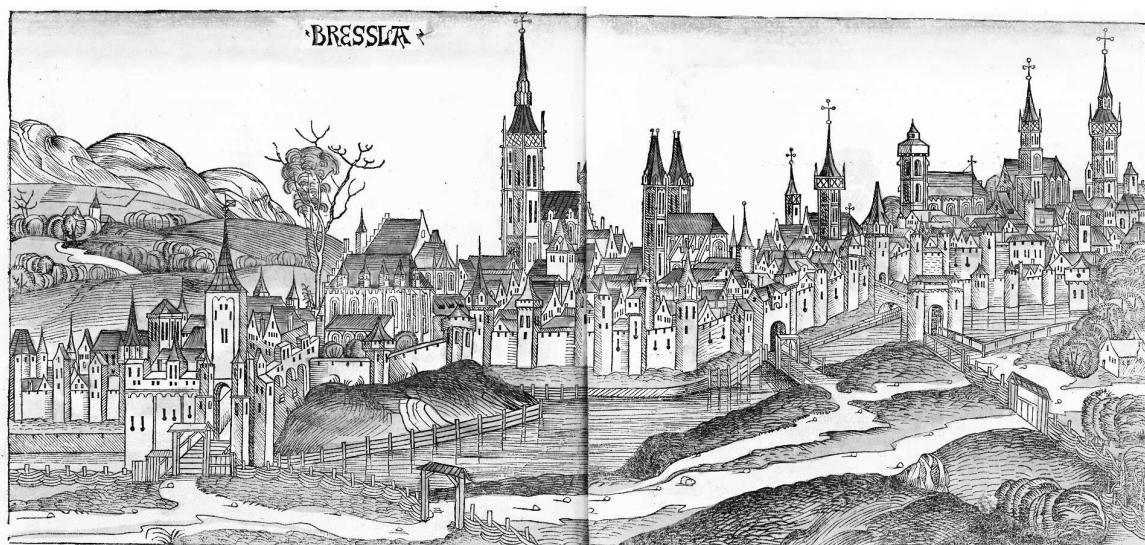
¹⁶⁴ Škoviera 1976. 268.

¹⁶⁵ Škoviera 1977. 90.

¹⁶⁶ Gunderson–Bietenholz 1987. 353.

fővárosa, a tartományi gyűlés székhelye, és egyúttal püspöki székhely megosztva Neißevel (Nysa – Lengyelország), ahol a palota és a hivatalok voltak.¹⁶⁷ A város és tartománya kormányzását 1635-ig egyfajta kettősség jellemezte, a rendi és a központi királyi kormányzat elemei párhuzamosan jelen voltak a város vezetésében. A tartomány feje a főkapitány volt, aki a cseh királyt képviselte, a XV–XVI. században a helyi püspök, a tescheni (Cieszyn – Lengyelország) herceg vagy a boroszlói tanács testületének seniora töltötte be a tisztséget.

A Szilézia legnagyobb részével együtt 1335-től a cseh királysághoz került város Mátyás király hódításainak egyik gyöngyszemeként 1469–1490 között közvetlenül a magyar koronához tartozott, majd a Jagelló, aztán 1526 után a Habsburg királyok uralkodtak felette. A boroszlói egyházmegye ugyanakkor a kezdetektől a lengyel királyságbeli gnéznai (Gniezno) főegyházmegyéhez tartozott, feje pedig a mindenkori lengyel prímás volt.

3. ábra. Boroszló korabeli képe Hartmann Schedel világkrónikájából (1493)¹⁶⁸

A város a XVI. században fénykorát élte, számos Boroszlóba látogató szerző írt áhítatos rajongással a róla.¹⁶⁹ A sziléziai Briegben (Brzeg – Lengyelország) született Barthel Stein¹⁷⁰ (Bartholomäus Sthenus) *Descriptio tocius Silesie et civitatis regie*

¹⁶⁷ Rau 2002. 156.

¹⁶⁸ Eredeti kiadás: Schedel, Hartmann: Liber chronicarum. Nürnberg, Anton Koberger, 1493. Boroszló képe: CCXXXIIIb–CCXXXIIIa.

¹⁶⁹ Lásd Türk 1901. 101–120.

¹⁷⁰ A rhodoszi kereszties lovag Brieg atyja városbíró volt, 1495-ben iratkozott be a krakkói, majd 1505/06-ban a bécsi egyetemre, ahol az orvosi fakultáson végzett tanulmányokat, később az 1502-ben alapított wittenbergi

*Vratislaviensis*¹⁷¹ című, 1512 körüli alkotott munkájában a császártól kapott árumegállító jogát kiemelve dicsőítette a várost. Boroszló egész Sziléziát uralma alatt tudja, uralkodók, királyságok ugranak egymásnak falai alatt. Mielőtt a kelet és a nyugat határán elhelyezkedő várost részletesen bemutatja, szól a kereskedelemnek Boroszló életében betöltött kulcsfontosságú szerepéről.¹⁷² Boroszlónak köszönheti egész Szilézia a virágzását, a jólétét. Ugyanakkor panaszkodva ír a háborús pusztításokról, az útonállók sokaságáról,¹⁷³ illetve az árumegállító jog miatt irigykedő vetélytársokról, amelyek miatt a kereskedelem annyira hanyatlóban van, hogy a város újbóli, hasonló virágzásában már nem hisz, csak reméli, hogy egy erőskezű uralkodó rendet terem.

Kassai Dávid Zsigmond¹⁷⁴ a XVI. század második felében hasonló lelkesedéssel ír kevésbé ismert verses itineráriumban Boroszlóról. A több mint 23 000 lakossal¹⁷⁵ bíró városban éppen az idő tájt járt, amikor II. Rudolf császár is ott tartózkodott (1577 májusában), hogy fogadja a polgárok hódolatát, és megerősítse kiváltságait. Az ünnepi pompába öltözött város teljesen lenyűgözte az *Iter germanicum Sarmaticum* című mű szerzőjét. Számos ragyogó város van Magyarországon is, de Boroszlónak nem találni párját. A városról mint úrnőről ír, aki csak Mátyásnak, Augustus óta a legnagyobb uralkodónak hódolt be.¹⁷⁶

Az anyagi jólét alapjául szolgált a város kulturális virágzásának is. Ugyan a krakkói egyetem ellenállása miatt az egyetemalapítási törekvések sikertelenek bizonyultak, viszont számos jó hírű iskolája már a XV. századtól vonzotta a környékbeli tanulni vágyókat. A püspöki udvar vált a helyi humanista kör központjává. Az első nyomdát Kaspar Elyan alapította 1475-ben. A kiváló szónoki tehetséggel megáldott Johannes

egyetemen földrajzot tanított. Életéről lásd a szövegkiadás bevezető tanulmányát: SRS XVII. 1902. III–XVI; illetve: Bauch 1901. 49–50.

¹⁷¹ Latin–német kétnyelvű szövegkiadás: SRS XVII. 1902. 34–73.

¹⁷² SRS 1902. 36.

¹⁷³ Oláh Miklós Znojmon (Znaim) 1529. július 19-én kelt leveléből tudjuk, hogy Boroszló táján rabolták ki Henckel Jánost is. A latin levelet közölte Fraknói 1872. 25–26, magyar kiadását a levél végén Boroszló helyett téves Pozsony fordítással lásd: Klaniczay 1982. 696–697.

¹⁷⁴ Kassai Zsigmond Dávid (Kassa, 1556?–1587?) Sárospatakon, 1577–79-ben Wittenbergben, Tübingenben, Heidelbergben tanult. 1578-tól Váradon, majd Gyulafehérvárt tanított. A Kendiek, Csákyak, Somboriak, Kovácsócziak, Telegdiek, Varkócziak, Sulyokok, Kornisok és más családok gyermekeit nevelte, Fraknói szerint Pázmány Pétert is tanította. Görög és latin alkalmi versein kívül ismeretekes levelei, előszavai Nicodemus Frischlinus egy vígjátékához és Marcello Squarcialupi Cicero-kiadásához, továbbá egy sztoikus dialógusa. Legfontosabb műve verses németországi útirajza. Utóbbi kiadása: Reuther 1962. 581–592. A művet röviden ismerteti: Türk 1901. 101–120. Egyik elégiájának részletes elemzését lásd: Imre 1995. 181–190. Továbbá: RMK III. 667, Szabó 1968. 42–53.

¹⁷⁵ Petry 1988. 132.

¹⁷⁶ Mátyás király Boroszlóért való hadakozásáról bővebben: Pálosfalvi 2005. 132–142.

Roth¹⁷⁷ (1482–1506) volt a város első igazi humanista püspöke, aki római tanulmányai idején II. Pius, a humanista pápa (Aeneas Sylvius Piccolomini, 1405–1464) szolgálatában is állt. Roth püspökként számos különböző egyházi célú könyvet nyomtattatott ki, és jelentős könyvtárat hozott létre.¹⁷⁸

A boroszlói humanizmus fénykora Thurzó János püspök idejére (1506–1520) esett.¹⁷⁹ Thurzó püspök humanizmusához hozzátartozott a nép hiszékenysége és egyes egyháziak káros túlbuzgósága elleni fellépés, egy alkalommal eltávolított egy csodásnak vélt Mária-képet a Szent Dorottya kolostor templomából, 1518. március 3-án pedig a káptalan a magisztrátus támogatásával megtiltotta a búcsúcédulákra vonatkozó pápai bullák kihirdetését.¹⁸⁰ Mindez azonban nem jelenti azt, hogy híve lett volna a wittenbergi reformátoroknak, a lipcsei vita (1519. június) és a birodalmi átok után már Luther ellen lépett fel kanonokjaival együtt,¹⁸¹ bár az általa támogatott humanista kör reprezentánsai között egyaránt találhatók reformációs nézeteket vallók – például Johannes Heß (1490–1547), a város első lutheránus lelkésze – és a katolikus egyház tanítása mellett kitartó írástudók is.

A boroszlói székeskáptalan tagjai ebben az időben magasan képzett, iskolázott jelöltekből kerültek ki, a XV. század eleje óta több püspök is előírta az egyetemi képzést kanonokjainak.¹⁸² Statútumai szerint a testület csak olyan embert vehetett fel tagjai közé, akinek valamilyen magasabb egyetemi szintű végzettsége volt teológiából, egyházi és világi jogból, orvoslásból vagy a szabad művészetekből. Feltűnő, hogy a teológiai végzettségűek számarányukat tekintve kisebbségben voltak.¹⁸³ Thurzó püspök idején minden kanonoknak megszakítatlan három évet kellett külföldi egyetemi tanulmányokkal töltenie. A kanonokok java jeles boroszlói családok fiai közül került ki, akik személyükben esetenként segíthették a város és a püspökség közti gyakran kiújuló viszály csillapítását.¹⁸⁴

¹⁷⁷ A cipész családból származó Johannes Roth (1426–1506) Rómában és Padovában végezte tanulmányait, majd Utószülött V. László, III. Frigyes és végül Mátyás király szolgálatában állt. 1464-ben Frigyes megnevesítette. Mátyás király nyomására lett előbb segédpüspök, majd Boroszló püspöke. A sziléziai rendekkel és Boroszló városával sem volt jó viszonyban, egyrészt mivel Mátyás emberének tartották, másrészt a hierarchia tekintélyét csökkentő reneszánsz korszellemmel is szembe kellett néznie. Három zsinatot is tartott, és több egyházi könyvet adatott ki. A püspökség birtokait és gazdálkodását rendbe tette. (NDB X. 1974, 481.)

¹⁷⁸ Rau 2002. 158.

¹⁷⁹ Wenczel 1878. 19–28.

¹⁸⁰ Jörg 1868 II. 213.; Kretschmar 1960. 40.

¹⁸¹ Kretschmar 1960. 40.

¹⁸² Grünhagen 1886. I. 415.

¹⁸³ Jörg 1868. 208.

¹⁸⁴ Jörg 1868. 208.

A kanonoki testületből minden téren kiemelkedett a sziléziai Löwenbergben (Lwówek – Lengyelország) 1469-ben az egyik városi tanácsos fiaként született Sauer Szaniszló (Stanislaus Sauer).¹⁸⁵ Felsőbb tanulmányait Krakkóban (1486–90) kezdte, majd Bolognában folytatta. 1502-ben kanonoki kinevezést kapott a ratibori (Racibórcz – Lengyelország) Szent Tamás káptalanba, egyúttal a boroszlói püspök káptalanjának jegyzője is lett. 1504 tavaszán a bécsi egyetemre már mint boroszlói kanonok iratkozott be, tanulmányait 1506–07-ben Padovában fejezte be, ahol kánonjogi doktorátust szerzett. Sauer tehetségét Thurzó püspök is felismerte, alatta lett „vicarius in spiritualibus et officialis generalis”.

A szakirodalom szerint azok közé a kevesek közé tartozott, akik személyiségükben egyesíteni tudták a skolasztikus hagyományt a humanista tudományosság új megközelítési módszereivel.¹⁸⁶ Számos németföldi humanistával ápolt jó kapcsolatot, Conradus Mutianus Rufus (1470–1526) barátja volt, levelezett Caspar Ursinus Veliussal (1493–1539) és Joachim Vadianusszal (1484–1551). Neki adta kölcsön 1516-ban Lorenzo Vallának (1406–1457) a szabad akaratról (*De libero arbitrio*) írt munkáját. Sauer Szent Jeromos nagy rajongója volt, összegyűjtötte mondásait, és egy emlékhelyet is emeltetett neki a boroszlói Szent Kereszt templomban.¹⁸⁷ Különösen érdekelte Szilézia, Lengyelország és a Magyar Királyság története, munkájának kézírata jelenleg Münchenben található.¹⁸⁸ Kiadott munkái között található a boroszlói egyházmegyének Jakob von Salza püspöksége alatti krónikája.¹⁸⁹ 1522-ben Jakob Ziegler őt ajánlotta Erasmus figyelmébe, aki a boroszlói káptalani könyvtárból értékes anyagokat tudna számára kölcsönadni.

Sauer vikárius a tudományművelés mellett helynöki feladatait is komolyan vette. Thurzó János halála után (1520) a püspök megüresedett székére többen is igényt tartottak. A boroszlói püspök és a székeskáptalan tagjainak személye körül már a XV. században is heves érdekellentétek bontakoztak ki a püspök és a káptalan, továbbá az előbbi kettő és a magisztrátus, illetve különböző befolyást és javadalmat szerezni kívánó főnemesi családok között. Amikor Roth püspök a magyarországi gyökerű Thurzó Jánost a boroszlói klérus tagjai közé emelte, olyannyira kiújultak az ellentétek, hogy azokat egy 1504. február 3-án

¹⁸⁵ Az életrajzi adatok forrása: Erbe 1987. 197.

¹⁸⁶ Jörg 1868. 209.

¹⁸⁷ Hofmann 1953. 103.

¹⁸⁸ A kézirat kalandos úton került előbb Besztercebányára, majd Dernschwam János tulajdonában, végül a Fuggerek könyvtárába. Hoffmann 1953. 104.

¹⁸⁹ Hoffmann 1957. 124–170.

Ulászló király által felállított háromtagú eseti döntőbíróság előtt kellett tisztázni.¹⁹⁰ A király által is megerősített megegyezés az egy évvel későbbi rákosi végzéshez hasonló döntést eredményezett, a káptalan megerősítette jogát, hogy csak hazai, vagyis a cseh korona valamelyik tartományában honos jelöltet választhat püspöknek. Továbbá megtiltották a püspöknek és a kanonokoknak a külhoni egyházi javadalmak elfogadását.

A választásra összegyűlt hús, egyetemet végzett kanonok Sauerrel az élén a fenti egyezmény értelmében egyhangúlag a saját jelöltjét, Jakob von Salzát¹⁹¹ (1481–1539) választotta meg, szembehelyezkedve az uralkodó, II. Lajos és különböző főúri érdekcsoportok akaratával, akik boroszlói szempontból idegen jelölteket támogattak.¹⁹² Carl Otto, a választás történetének XIX. század végi feldolgozója szerint a káptalani testület minden szempontból a legalkalmasabb jelöltet választotta az egyházmegye élére. A jó vezetői képességekkel rendelkező Salzát a nép és az egyházmegye papsága is nagy lelkesedéssel fogadta. A káptalan jó érzéssel találta meg benne azt a személyt, aki a viharos gyorsasággal terjedő lutheri tanítás hatását az egyházmegyében mérsékelni tudja. S valóban, a későbbiekben a birodalom jelentős részeitől eltérően Boroszlóban lassan és óvatosan vezették be a reformokat, az egyházmegye javainak szekularizációjára pedig nem került sor.¹⁹³

A pápa, X. Leo (1475–1521) viszont kezdetben a legesélyesebb jelöltet, Brandenburgi János Albertet (1499–1550) részesítette előnyben, bízva abban, hogy kiterjedt családjá a német területeken védelmére kel a katolikus hitnek. A káptalan a város vezetésének támogatását maga mögött tudva azonban hajlíthatatlan maradt, kinyilvánították, hogy a legvégsőig kitartanak választott püspökök mellett. Sauer több gyűlést is tartott az egyházmegye alattvalói számára, ahol a papság és a világi vezetők minden különösebb nehézség nélkül felesküdték Salza püspök támogatására, illetve

¹⁹⁰ A bíróság tagjai Albrecht von Kolowrat, Kázmér tescheni herceg, és Zsigmond, a későbbi lengyel király voltak. A megállapodást a legbefolyásosabb tagról Kolowrati egyezménynek is nevezi a szakirodalom. Jörg 1868. 206.; Otto 1871. 311.; Grünhagen 1886. I. 368.

¹⁹¹ Salza Lipcsében, Bolognában és Ferrarában végezte tanulmányait, jogi doktorátust szerzett. II. Ulászló 1510-ben a csehországi Glogau főkapitányává nevezte ki. 1511-ben lépett egyházi pályára feltehetően egy tornabaleset következtében. 1513-tól lett boroszlói kanonok, tapasztalatai miatt viszont megtarthatta főkapitányi helyét is, amely pozícióban így összesen egy évtizedig, püspökké választásáig maradhatott. Munkájával és megnyerő személyiségével az udvar és a reábizottak megalégedését egyaránt elnyerte. (NDB X. 312.)

¹⁹² Wenczel 1878. 21. A választás körüli politikai bonyodalmakról bővebben Otto 1871. 303–327.; Troska 1895. 1–34.; újabban magyarul: Csepregi 2006a. 54–62.

¹⁹³ Grünhagen 1886. II. 5.

rendeletet hoztak a fegyveres védekezésre való felkészülésre.¹⁹⁴ Ebből az időszakból való Sauernek az a levele, amelyet az egyházmegye Rómába küldött megbízottjának írt, hogy a pápai megerősítést Jakob püspök számára mielőbb elnyerje. A rövid írás szemléletesen mutatja be a városban és Sziléziában eluralkodó hangulatot, közérzést, a lutheri tanok terjedésének tüneteit a választást követő időszakban.¹⁹⁵

A helynök szerint az egyház előtt olyan nehézségek, vagy még súlyosabbak állnak, mint amilyen a nem is olyan régi huszita idők, vagy az ősegyházi korszak ariánus és nesztoriánus eretneksége. Felháborodottan tájékoztat arról, hogy a lutheri tanokat hirdető nyomtatványok milyen népszerűségnek örvendenek mindenféle népnyelvi fordításokban.¹⁹⁶ Kárhoztatja a pápa halogatását a megerősítés ügyében, szükség lenne otthon a püspökre, hogy erős kézzel és kegyességgel vessen véget az eretnekség előretörésének, mivel sokak szerint a baj már akkora, hogy ezt békésen megoldani nem lehetséges.¹⁹⁷ Óvja a püspököt attól, hogy lebecsülje a veszély nagyságát, az átélt tapasztalatok mellett Vencel király és Zsigmond császár példájára hivatkozik, akiknek, mivel hagyták megerősödni a huszitákat, rengeteg vesződséget okozott a legyőzésük. A hírek szerint a vidék népe mindenütt kitörő örömmel fogadta Luthert V. Károlyhoz tartó útján.¹⁹⁸ A bizonytalan értesülések után a városban tapasztaltakra tér rá. Összevetette a nagybőjti időszakban gyónók számát a korábbi évek adataival, és az eredményt teljesen lesújtónak találta.¹⁹⁹ Mindenki a saját maga igényeihez igazítja, ferdíti az egyházi tanításokat, nem tisztelik a papság, az egyház tekintélyét, káromolják a szentségeket.²⁰⁰ A helyi papságot a felheccelt tömeg részéről érő erőszakos támadásoknak, gyilkosságoknak,

¹⁹⁴ Carl Otto közli a gyűlésekről készült jegyzőkönyvet: *Acta per administratores ecclesie post mortem domini Joannis Thurzo episcopi 1520*. Otto 1871. 314–316.; 319–327.

¹⁹⁵ A levelet először Bauch Gusztáv közölte: Bauch 1907. 348–350. További kiadások: Kretschmar 1960. 43–45.; német nyelvű kivonatos közlés: Benrath 1992. 8-9.

¹⁹⁶ „...in vicinis nobis locis leguntur ab omnibus passim et impune eius libri sine fine impressi et in nullam non linguam translati...” Luther és Zwingli írásait már 1518-ban helyben kinyomtatták, és tömegesen terjesztették. Grünhagen 1886. II. 4.

¹⁹⁷ „Siquidem alio quopiam remedio malum hoc expiandum erit quam vel igne vel gladio, ut plerisque videtur, viro opus est et meritis et pietate conspicuo, qui gracia et sanctitatis opinione in populo plurimum valeat.”

¹⁹⁸ „Dici eciam vix potest, quanta celebritate, quanta pompa et hominum applausu acceptus hic referatur idem ipse Lutherus in hac professione ad Carolum regem per oppida, vicos, pagos ac villas a ciuibus, oppidanis, nobilitate et plebe.”

¹⁹⁹ „Observatum est iussa meo proximo hoc quadragesimali [tempore] sacro per ecclesias et monasteria, an confitencium scilicet et penitencium numerus sese equaret preteritorum annorum calculo. Deus bone, quam longe non constabat ratio!”

²⁰⁰ „Nullas amplius religionis cultus, nulla sacerdocij reuerencia, nullus censure metus, iaciantur propalam probra et contumelie non iam in humilem hunc et abiectum clerum, sed in pastores, antistites et adeo in ipsam sacrosanctam Romane sedis autoritatem. Nec a dei et superum gloria lingue blasphemie se continent.”

rablásoknak csak a tényét említi, nem ad tételes felsorolást.²⁰¹ Levelének záró részében ismét megállapítja, hogy sorsdöntő időszakot élnek át.

A pápa végül a boroszlói tanács, a Fuggerek, Zsigmond lengyel király, az időközben János Albert mögül kihátráló Lajos magyar király és Zdeniek Lev von Rosenthal (Rožmítal) cseh királyi helytartó közbenjárására 1521. július 24-én megerősítette a káptalan választását, és Salzát 1521 őszén hivatalosan is beiktathatták püspökségébe.²⁰²

Sauer a reformációért elsősorban az egyháziakat hibáztatta írásaiban.²⁰³ Az egyházi javadalmak körüli folytonos, nyílt viszálykodás valóban hozzájárulhatott ahhoz, hogy a köznép rokonszenve elforduljon az egyháziaktól a lutheri tanok irányába, a reformáció győzelmét pedig a polgárság körében már nem lehetett megakadályozni,²⁰⁴ bár azt II. Lajos király több rendelete – hiábavalóan – igyekezett gátolni (1521, 1523).²⁰⁵ Sauer viszont a tudomány mellett a későbbiekben sem hagyta el az egyházat, jobbára ő állította össze a lutheránusok elleni körleveleket, püspöki nyilatkozatokat, amikor a püspök a dómszigetre, illetve a birtokaira szorulván vissza gyakorlatilag elvesztette a város felett a lelki hatalmát.²⁰⁶

Az 1521-ben a Mária Magdolna²⁰⁷ templomból elűzött helynök utódjául lutheránus prédikátort hívtak. Itt nem sokkal később a Nürnbergből érkezett Johannes Heß²⁰⁸ (1490–1547) lett a lelkész, aki a város egyházi életének egyik legjelentősebb reformálója. A város déli részén fekvő ágostonos templomban (Szent Dorottya templom) 1524 áprilisában nyilvános disputációt tartottak, ahol Heß eredményesen védte meg nézeteit. Ezt követően istentiszteleti reformokat vezettek be, a képtiszteletet visszaszorították, a körmeneteket, a böjtot eltörölték. Német nyelvű énekeskönyveket nyomtattak, német nyelven kereszteltek, engedélyezték a papok házasodását.

²⁰¹ „Taceo cedes, rapinas, sacrilegia et id genus alia, que impune nunc in clerum committuntur.”

²⁰² Otto 1871. 311–318.

²⁰³ Hofmann 1953. 106.

²⁰⁴ Jörg 1868. 207.; Kretschmar 1960. 41.

²⁰⁵ Rau 2002. 161.

²⁰⁶ Kretschmar 1960. 62–63.

²⁰⁷ A Mária Magdolna templom a városháztól nyugatra található, 1226 óta a német lakosság plébániatemploma, majd a céhek temploma volt.

²⁰⁸ Nürnbergben született 1490-ben. Lipszében és Wittenbergben tanult, Spalatin és Melanchthon barátja volt. 1513-ban Boroszlóban Thurzó János titkára, majd Münsterberg Joachim herceg nevelője lett. 1523-ban a boroszlói tanács megválasztotta városi papnak. 1524-ben kezdte óvatosan az egyházszervezet újjászervezését. Irodalmi munkássága nem számottevő, ennek ellenére Szilézia reformátorának lehet tekinteni. 1547-ben halt meg. Stupperich 1972. 235

A magisztrátus 1525-ben a Melanchthonnal szívélyes kapcsolatban álló Ambrosius Moibant²⁰⁹ tette meg a Szent Erzsébet templom²¹⁰ élére. Moiban 1528-ban kiadott írásában a konszolidáció jegyében meghatározta az egyházi-vallási élet és az oktatás rendjét. A templomokat és kolostorokat a püspök heves tiltakozása ellenére a tanács saját kezelésbe vette. Moiban nézetei szerint mindent meg lehetett tartani a régi egyház szokásaiból, külsőségeiből, ami nem mond ellent a Szentírásnak. Így hosszú ideig az úrvacsorán még használták a latin nyelvet, a szertartások során miseruhát, albát öltöttek a lelkészek, megmaradtak a keresztelő gyertyák, gyónás és feloldozás volt szükséges az úrvacsoravételhez.²¹¹ A templomok belső berendezését, felszerelését is megőrizték. Bár Heß és Moiban egyaránt a türelmes, lassú reformáció híve volt, az átállás nem zajlott teljesen zökkenőmentesen. A város két ferences rendháza közül az egyik önként csatlakozott a reformációhoz, az obszervánst pedig katonai erővel foglalták el és oszlatták fel. A város birtokába tartozó Namslau-ban pedig a helyiek elűzték volna a város által odahelyezett lutheránus prédikátort, ha a tanács nem avatkozik közbe.²¹²

Sziléziában a rendeknek a bizonytalan jogi helyzet miatt nem volt határozott valláspolitikájuk. A *ius reformandi* kérdése sokáig problémát jelentett a bonyolult rendi viszonyok miatt.²¹³ A reformáció jogát a városi önkormányzatok és a rendek a maguk számára tartották fenn, ugyanakkor a Habsburg udvar arra hivatkozott, hogy mivel a Cseh Királyság területéről egyedül a cseh király jogosult a birodalmi gyűlésen jelen lenni, egyedül őt illeti meg a hitújítás joga a királyságban. Emiatt később – hasonlóan Magyarországhoz – az ágostai hitvallás és az 1555-ös vallásbéke sem vonatkozott Sziléziára. Ugyanakkor a XVI. század folyamán a központi kormányzat és a katolikus egyház részéről a kialakult viszonyok erőszakos megváltoztatására nem történtek kísérletek. A boroszlói katolikus püspökség tovább működött, a székesegyház megmaradt a kezelésében, a püspökök az egység helyreállításán fáradoztak. Bár a trienti zsinaton nem volt jelen képviselőjük, a zsinat döntései értelmében jártak el. Vizitációkat, zsinatokat tartottak, 1565-ben szemináriumot alapítottak.

²⁰⁹ Ambrosius Moiban boroszlói polgári családban született 1494-ben. Tanulmányai: 1510 Krakkó, 1515 Bécs. 1518-tól ludimoderator a boroszlói dóm iskolájában, 1520-tól a Mária Magdolna templom iskolájának rektora volt. 1522-ben. Wittenbergben tanult teológiát. Kretschmar 1960. 9.

²¹⁰ A Szent Erzsébet főplébániatemplom a főtér északnyugati részén állt.

²¹¹ Rau 2002. 159.

²¹² Rau 2002. 159.

²¹³ Rau 2002. 158, 161.

Stöckel boroszlói tartózkodásának idejére a város egyértelműen a reformáció útjára lépett, és ennek megfelelően alakították át a helyi oktatási intézményeket is. A boroszlói tanács egy 1520-ból származó dokumentum szerint elhatározta, hogy lépéseket tesz iskolái felvirágztatása érdekében. Ehhez az elhatározáshoz a megfelelő tanárokat Johann Metzler,²¹⁴ a Justinianus-féle jogi kódex kiadója, Ambrosius Moiban, ifjabb Johann Troger és Anton Paus személyében találta meg.²¹⁵ Az 1528-ban megszületett első iskolaszabályzatban ez áll: „... die Knaben der mossen instituieren und underweisen, wie und was gestalt die zwene herren, als doctor Ambrosius Moibanus und doctor Johannes Metzler anzeigen werden und nicht anders.”²¹⁶ A Szent Erzsébet, a Szent Mária Magdolna és a Szent Bernát templomokhoz tartozó iskolák humanista elvek alapján újjászervezve nyitották meg kapukat, nemcsak a város fiataljai számára, hanem a Sziléziából, Lengyelországból és Magyarország maradék területéről érkezők számára is.²¹⁷

A város és a tartomány egyházi elitje rendkívül szoros kapcsolatot ápolt Wittenberggel. Nagyon ritkán fordult elő, hogy úgy töltsenek be iskolai vagy egyházi állást, hogy előbb ne kérték volna ki Melanchthon tanácsát. 1538–1559 között évente hozzávetőlegesen 30 sziléziai iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Minden bizonnyal Boroszlóban fordult Stöckel figyelme is Melanchthon irányába.

Stöckel Schesaeus emlékező életrajzi beszéde szerint saját kérésére, atyja támogatásával indult neki a magasabb tanulmányoknak („coepit parentem obsecrare, ut ad studia ampliora sibi iter sua liberalitate patefaceret”).²¹⁸ Mivel atyja a szükséges költségeket nem tudta állni, ezért ajánlólevelet kért egy prédikátortól, amelyből Stöckel gyakori panasza szerint több baja származott, mint haszna („verum quam fuerit infausta et intempestiva ea commendatio, saepius ex ipso non sine suspiriis et gemitibus audivimus”).

²¹⁴ Hans Metzler fia, Besztercebányán született 1504-ben, apja Thurzó János sógora, a Fuggereknek dolgozott. Boroszlóban is volt ingatlanja, így fia 1507-ben polgárjogot szerzett. Tanulmányait Lipcsében, Kölnben folytatta, majd Bolognában nyerte el a jogi doktorátust. 1519-ben hazafelé tanúja volt Luther és Eck lipcsei vitájának. Otthon kereskedőként működött, a helyi Fugger képviselő vezetőjének a lányát vette el. 1526-tól a város megbízásából órákat adott a Szent Erzsébet templom iskolájában. 1528-tól a városi iskolaügyeket felügyelte, 1532-től tanácstag lett. 1538-ban halt meg. Kretschmar 1960. 9.

²¹⁵ Dippold 1996. 243.

²¹⁶ Dippold 1996. 243.

²¹⁷ Boroszló templomi iskolái a középkorban is jelentősek voltak. A Mária Magdolna templom iskoláját 1267-ben, míg a Szent Erzsébet templomét 1293-ban alapították. Boroszló középkori iskolatörténetéről bővebben: Schulte 1901. 72–90.; Bauch 1909.

²¹⁸ Schesaeus 1979. 86.

Boroszlóban Andreas Winklert²¹⁹ (†1575), a Szent Erzsébet iskola újonnan kinevezett fiatal igazgatóját kereste fel a levéllel, aki megígérte, hogy tanulmányaiban segíti, viszont látván, hogy városvezető az édesapja, úgy vélte, az anyagiak tekintetében nem szorul támogatásra. Mivel a levéllel nem ért célt, kénytelen volt munkát vállalni egy vagyonos kereskedő, Nikolaus Rüdiger üzletében csaknem hét évig, hogy tanulmányainak anyagi fedezete továbbra is biztosítva legyen.

Időközben 1527/28-ban meghalt az édesapja, édesanyja pedig néhány év múltán egy bizonyos Nikolaus Stöckellel újraházasodott, ami az otthoni támogatás szinte teljes elapadását jelentette.²²⁰ Később a kereskedőmesterség mellett munkaadója gyermekeinek oktatását is vállalta. „Verum enimvero postquam omnibus sumptibus brevi tempore exhaustus esset, summa compulsus necessitate, cuidam mercatori ex amplissima familia Rudigerorum operam suam locat, hac conditione interposita, ut interdum literis, si quando sine gravi rerum suarum iactura fieri possit, obiter vacare valeat.”²²¹ Rüdiger felesége volt az az Anna Mornberg, akiről oly nagy szeretettel emlékezett meg Zsuzsanna történetéről szóló iskoladrámájának előszavában.²²² Megismerkedett bizonyára Johann Rullusszal, a Szent Mária Magdolna iskola rektorával és a város lutheránus papjával, Johann Heßszel, ugyancsak tanulhatott Camerariusnál²²³ és Rubianusnál is.

Diákjainak Stöckel idősebb korában is sokat mesélhetett boroszlói élményeiről, ezekből az írásos emlékezet Schesaeus révén kettőt őrzött meg számunkra. Úgy gondolom, Stöckel lelki alkatát hitelesen adja vissza a két, a tanulság kedvéért talán kicsit kiszínezett történet, amelyek valós alapjaiban nincs okunk kételkedni.

Az első szerint amikor szokásos sétára ment a városhoz közeli füzesbe, egy társasággal, Stöckel, mivel a nyugalmat és egyedülletet szerette, elszakadt a társaitól, és egy könyvet a kezében tartva, figyelmetlenül járva, fejfel előre belebukott egy ingoványba.

²¹⁹ A mansfeldi születésű Andreas Winckler (Winkel) Querfurtban kezdte tanulmányait, majd 1514-ben Boroszlóban az Erzsébet iskolában folytatta. 1517-ben a krakkói egyetemen tanult, majd mint baccalaureus 1520-ban Wittenbergbe utazott. 1522-ben foglalta el Boroszlóban első tanári állását. 1526-ban már a Szent Erzsébet iskola vezetőjének jelölték ki, bár a magasabb fokozatot nem szerezte meg, csak 1535-ben. 1538-ban nyomdát létesített kifejezetten oktatási célú könyvek kiadására. Bauch 1901. 75–76.

²²⁰ Petrovič 2000. 70.

²²¹ Schesaeus 1979. 87.

²²² Szilasi 1918.

²²³ Joachim Camerarius Bambergben született 1500-ban patrícius családból. Lipcsében, Erfurtban, Wittenbergben járt egyetemre. Melanchthon közeli barátja volt, ő javasolta 1526-ban a nürnbergi gimnázium élére. 1535-ben a klasszika filológia professzora Tübingenben, majd 1541-től Lipcsében, ahol professzorsága idején az egyetem virágkorát élte. Személyi tanácsadója volt Szász Móricnak és Ágostnak. 1569-ben publikált Melanchthon levelezéséből 900 levelet. (Scheible 1996. 1–27.) A philippizmus bukását nem érte meg, 1574-ben halt meg. A protestáns humanizmus jellegzetes alakja volt. Stupperich 1972. 249.

Miután nagy nehezen kikecmergett a mocsárból, előrefutott társaihoz, hogy elmesélje, mi történt vele, és mivel mezítláb volt, egy hatalmas kígyó csaknem halálosan megsebezte. Visszatért a városba, ahol gyógyszer segítségével meggyógyult, bár a harapás nyoma örök jelként ott maradt a lábszáran.²²⁴

A másik a wittenbergi utazás kezdetéhez kalauzol minket. A Rüdiger fiúval indult el, és az indulókat szokás szerint hosszan kísérték az ismerősök, a rokonok és a barátok. Ezek közül az egyik Stöckelt látván gúnyos szavakkal felrótta neki, hogy vagyontalanként miért nem marad inkább otthon a gazdájánál, ahol ételt és ruhát kap. Oktalanságát még súlyosan meg fogja bántani. A vagyonosabb polgár sértő beszédétől Stöckel annyira elkeseredett, hogy sírva fakadt, és már-már a visszafordulást fontolgatta, amiben aztán csak a hite akadályozta meg.²²⁵

Wittenbergi tanulmányok

Stöckel 1530. október 18-án iratkozott be a Justus Jonas²²⁶ (1493–1555) rektorsága alatt álló wittenbergi egyetemre.

Wittenbergbe az első magyarországi hallgatók Nikolaus Amsdorf rektorsága alatt, 1522-ben érkeztek: Georg Baumhaeckel Besztercebányáról és Cyriaki Márton Lőcséről, majd 1523-ban három erdélyi ifjú. 1560-ig 442 Magyarország területéről érkezett diák

²²⁴ „Accidit, ut cum commilitonibus animi causa non procul ab urbe in salicetum expatiaretur, cum alii aliud agerent, is, ut erat quietis et solitudinis amans, quae discentem multum iuvant, de improvise ab aliis sejunctus librum in manibus tenens in paludem praecipit cecidit, quasi turbine correptus eo delatus arbitraretur. Ab hac palude cum divina gratia citra laesionem difficulter emergisset, ulterius progressus socia agmina requisivit, rem, ut accideret, ordine exponit. Cum nudis pedibus oberraret, serpens mediocri magnitudine praese inauditam inusitatamque ferociam ferens, in ipsius sese calcaneum dextrum involvit, horrendoque morsu ac pene letali sauciavit. Hoc tristi casu affectus in urbem redit, ubi medica ope vere divinitus servatus est, mansit tamen perpetuo signum crudelissimi morsus in ipsius cruribus.” Schesaeus 1979. 87.

²²⁵ „Forte fortuna quidam ex civibus conspicatus iuvenem pariter iineri accinctum, graviter his sarcasmis ipsum appellat Quorsum tu, inquit, hominum miserrime, properas, unde tibi sumptus vel ad spatium unius mensis suffecturi? Tu ne studiis operam cum aliqua fruge impendes satius utique fuerit te domi apud herum mansisse, ubi victus et amictus, simul etiam rerum omnium copia mediocriter affluxit. Lues profecto imprudentiae et stoliditatis tuae poenas. Hac atroci oratione civis non plebei adeo permotum se affirmavit, ut non solum lachrimas profunderet, verum etiam de profectioe abiicienda deliberaret, vicit demum consolatio, qua Deus se patrem et tutorem pupillorum esse affirmat.” Schesaeus 1979. 88.

²²⁶ Jonas, Justus (Jodocus Koch) 1521-ben a kánonjog professzoraként Wittenbergben kapott állást, csatlakozott a reformációhoz. Luther és Melanchthon egyik leghűbb munkatársa lett, a wittenbergi egyetem rektorai közül ő volt az első pap, aki megházasodott. Ő tartotta Luther temetésén a gyászbeszédet. Stupperich 1972. 235.

tanult itt az egyetem anyakönyve szerint.²²⁷ Később a kálvini irányvonal gyors hazai terjedése miatt egyre inkább a sacramentarius egyetemekre peregrináltak. Szinte az összes vármegye és jelentősebb város képviseltette magát Wittenbergben tanuló polgáraik révén.²²⁸ A főnemesség köreiből Esterházy Tamás, Bánffy György és Ferenc, illetve Thurzó Imre nevével találkozhatunk. A magyar hitújítók első nemzedékéből szinte mindenki tanult ott: Batizi András, Dévay Bíró Mátyás, Honterus János, Heltai Gáspár, Gálszécsi István, Melius Juhász Péter, Károli Gáspár, Geleji Katona István. Az írók közül Bogner Bertalan, Szikszói Fabritius Balázs, Gönczi István, Mokosini Lénárd, Schesaeus Keresztély, Sommer János, Gyalui Torda Zsigmond. 1546-ban kezdte meg működését a magyar *coetus*, amely 1555-ben nyerte el végső szervezeti formáját, amikor a rektor megerősítette a szabályzatát. A tagságnak magyar ruhát kellett viselnie, külön könyvtárak is volt, ez képezi a mai hallei magyar könyvtár alapját. Kevesen engedhették meg maguknak, hogy saját költségen tanuljanak, a legtöbbjüket főurak (Révay, Alaghy, Petrovics, Perényi, Nádasdy, Drágfy) családok vagy az egyes települések támogatták.

Sokáig egy bizonyos *Johannes Ungernek* (Hungarus Jánosnak) tulajdonították, hogy az ifjú Melanchthonban a magyarok iránt különös rokonszenvet alakított ki. Unger klasszikus nyelveket tanított a későbbi Philippus mesternek még pforzheimi tanulóévei alatt. Újabban Scheible cáfolta Fraknói ezirányú állításait, családtörténeti vizsgálatokkal igazolta az Unger család német, pforzheimi eredetét.²²⁹ Ugyanakkor rámutat a sváb Simon Grynaeus (1493–1541) személyére. Grynaeus, Melanchthon egykori diáktársa Budára került 1521-ben, a humanista kör egyik vezéralakja volt. Ő tudósíthatta elsőként közvetlenül Melanchthont a magyarokról, akinek levelei, írásai tanúskodnak róla, hogy Magyarország sorsát milyen együttérző érdeklődéssel kísérte.²³⁰

Stöckel több mint hét éves wittenbergi tartózkodása alatt hallgathatta Johann Bugenhagent²³¹ (1485–1558), Georgius Maiort (1502–1574), Johann Agricolát (1484–1566), akik nemcsak professzorai voltak, hanem a lutheri reformáció elszánt hívei is.

²²⁷ A wittenbergben tanuló magyarországiak jegyzékét először Bartholomaeides László adta ki az 1522-től 1800-ig tartó időszakra vonatkozóan. (Bartholomaeides 1817.) Az ő munkáját követte a Magyar Történeti Társban Révész Imre, majd a Fraknói Vilmos által megjelentetett jegyzék: Révész 1859.; Fraknói 1873.

²²⁸ Szlávik 1893. 202–213. 203.

²²⁹ Scheible 1996. 273.; illetve Fraknói 1874. 152.

²³⁰ Scheible 1996. 273–303.; Borzsák 1965.; Ritoókné 1997. 497–505.

²³¹ Johannes Bugenhagen: 1509-ben szentelték pappá. Luther hatására ment 1521-ben Wittenbergbe, ahol 1523-ban városi plébános lett. Az egyetemen egezetikai előadásokat tartott, 1533-ban a teológia doktora lett. A püspöki hivatalt háromszor is visszautasította. Luther lelkigondozójaként a reformátor halála megtörte. Stupperich 1972. 231.

Melanchthonnal szoros baráti viszonyt alakított ki, haláláig példaképének tartotta; hozzá hasonlóan Stöckel sem vállalt később, hazatérte után lelkeszi szolgálatot, viszont mint iskolarektor haláláig működött.

Több kiváló ember barátságára tett szert ebben az időszakban: Theobaldus Thamer (1502–1569) lett Stöckel asztaltársa, aki 1542-ben a váci táborban buzdította a katonákat; Dévai Bíró Mátyást 1536 őszén ismerte meg; szintén ebben az évben iratkozott be a körmöcbányai Paulus Rubigallus²³² (Paul Rothan, 1510–1577), humanista költő.²³³

Klein és Ribini tájékoztatása szerint Stöckelt Wittenbergből Luther szülőhelyére, Eislebenbe (Islebius) küldték tanítani, ahol az iskola vezetőjével, Johann Agricolával²³⁴ annak antinomista nézetei miatt összetűzésbe keveredett, ezért hamarosan visszatért a lutheránus fellegvárba. Az összekülönbözésről szóló értesülést a mai napig sokan átvették, de már a XIX. században sem Szlávik Mátyás, sem Berend Kordes nem tartotta helytállónak; nem lehetett Agricolával vitája – érveltek –, mivel ott tartózkodásakor az eislebeni iskolát Cordatus Conrad (1476–1546) vezette 1537–1540-ig.²³⁵ Schesaeus adatai szerint viszont négyéves wittenbergi tanulmányai befejezése után („quadriennium discendo complevisset”) kapta Stöckel a megbízatást Eislebenbe.²³⁶ Agricola 1536-ban távozott onnan, következésképpen a találkozásuk és a vitájuk sem zárható ki egyértelműen.

Egy a bártfai levéltárban található levél tanúsága szerint 1534-ben Stöckel már Eislebenben tartózkodott új állásában („newlich angenomenen dienst”). A Luther szülőhelyéről keltezett levélben hálásan köszöni meg a bártfai magisztrátusnak a hozzá intézett sorait és azt a 15 magyar aranyat, amit *Martin Buchfüerer* (Martinus Siebeneicher †1543) révén ebben a nehéz időben („ynn dieser schwerenn zeit”) küldtek neki. Stöckel közölte azt is a tanáccsal, hogy már gyermekkor óta a közösségük hasznos tagja kíván lenni.²³⁷

A levél érdekessége az aláírás, amely évszázados tévedésre adott okot, ugyanis *Leonardt Stöcklin* formában írta alá a nevét. A *Stöckel + in* képzővel alkotott alakot a

²³² Rubigallusról bővebben: Imre 1995. 15sk.

²³³ Škoviera 1976 270.

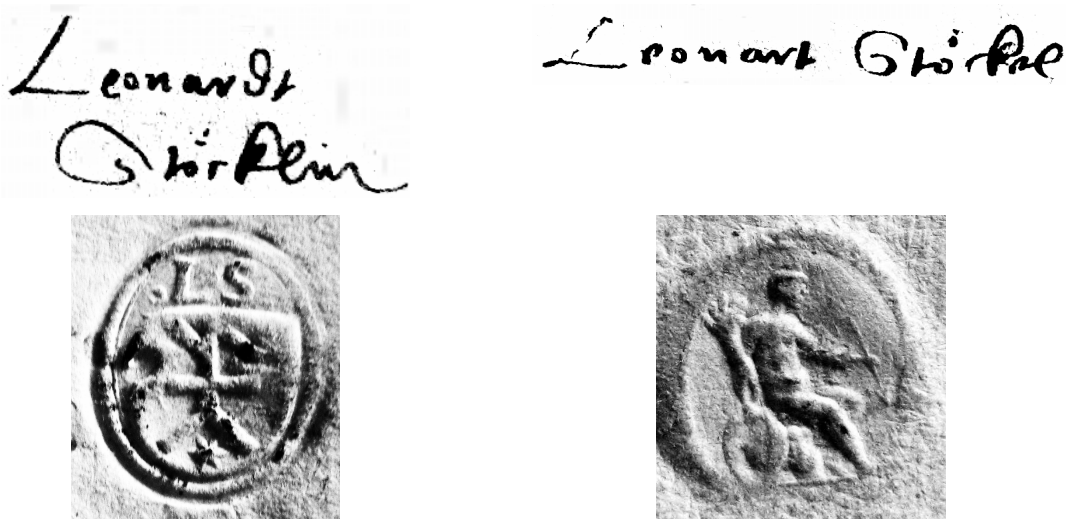
²³⁴ Johann Agricola (Schneider) 1490-ben született Eislebenben. Lipcsében, Wittenbergben tanult, 1518-ban lett magister. Az 1519-es lipcsei vitán Luther titkára volt. Szülővárosában a helyi gróf pénzén alapított és fenntartott iskolának az 1520-as évek elején lett a vezetője. 1536-ban azonban innen titokban, a kegyúr engedélye nélkül Wittenbergbe szökött. Gerhardt 1883. 15–26.

²³⁵ Szlávik 1894. 209.; Kordes 1817. 88–89.

²³⁶ 1530 őszén kezdte tanulmányait, ezek szerint 1534 őszén fejezhette be. Schesaeus 1979. 88.

²³⁷ „Sindt aber vonn iugent vff alle meine anschlege dohin gericht, vnnd ye lenger ye mehr, das ich ein nützlich glied vnsers gemeinen nutz, domit der almechtig got zu sein gnad verleyhe, werdenn mochte.” BVL Eisleben, 1534. június 4.

német nyelv szabályai szerint Stöckel Lénártnénak kellene értelmezni, a levéltár XIX. századi rendezője legalábbis ekként magyarította, s mind a mai napig ebben a formában szerepel a levéltár nyilvántartásában. Ebből következett az is, hogy a Stöckel-levelezés tudós kiadója, Daniel Škoviera sem találta meg az eredeti levelet, amelynek szövegét ezért Ábel Jenőnek az ETE-ben kiadott átírása alapján közölte,²³⁸ pedig a levél írásképe, tartalma, körülményei mind azt támasztják alá, hogy a levél aláírója valójában Stöckel Lénárd. A 4. ábrán látható Stöckel két aláírása: baloldalt az Eislebenből 1534-ben küldött leveléről, jobboldalt pedig a bártfai tanácsnak az 1550-es években küldött keltezetlen leveléről.

4. ábra. Stöckel Lénárd aláírása és pecsétjének lenyomatai

Stöckel az 1536-ot követő években Melanchthon közbenjárására egy, a forrásokban pontosan meg nem jelölt német fejedelem gyermekeinek a magántanítója lett, ez adhatott elég anyagi alapot ahhoz, hogy öccse, Péter is beiratkozhasson a wittenbergi egyetemre.²³⁹ Stöckelnek az időnként Bártfáról érkező támogatás ellenére minden bizonnyal napi anyagi gondjai lehettek, egy 1538. február 17-én kelt levelében panaszkodott is amiatt, hogy tanulmányait legalább négyszer meg kellett szakítania, és csak Isten kegyelméből tudott visszatérni eltervezett pályájára.²⁴⁰

²³⁸ ETE II. 355–356.; Škoviera 1976, 290–291. 1. levél.

²³⁹ Fraknói talált erre utalást Wernher György Révay Ferenchez írt egyik levelében: „ut in eius disciplinam Principis sui filios ei tradendum duxerit.” A szász választót, vagy a württembergi herceget lehet a *princeps* alatt érteni. Fraknói 1873. 71.

²⁴⁰ „... auff wenigst vier mal fast gar vonn meinem studieren kommen ... nach bin ich vonn gotes gnaden allwegen widerumb auff meine fürgenomene strasse geradtenn ...” Škoviera 1976. 292–294. 2. levél.

1538–39-ben a bártfai magisztrátus több levélben is kérte Luthert és Melanchthont, hogy küldjék haza Stöckelt, aki, bár előbb idézett levelében ismételten biztosítja hazaszeretetről Bártfát,²⁴¹ végül csak 1539 márciusában küldött soraiban tett határozott ígéretet a hazatérésre. Tervei szerint húsvét után Martin Buchfüerer kíséretében indulna haza, s valóban, ez év júniusában már Bártfán tartózkodik.²⁴²

²⁴¹ „... wölle gemeiner nutz meines vaterlands, welchem ich vonn hertzenn geneigt bin, erforderenn ... was nu meynenn wilenn belangt, hab ich vonn Iugent auff alle meine gedancken dahin gerichtet, das ich ein mal ein nützlich glied meines liebenn vaterlandts werdenn möchte ...” Škoviera 1976. 292–294. 2. levél.

²⁴² „...ich als bald nach den osterenn ... zu euch reyse...” Škoviera 1976. 295–296. 4. levél, Wittenberg, 1539. március 4.

V. A REFORMÁCIÓ VIHARÁNAK ELSŐ SZELLŐI BÁRTFÁN

Mielőtt Stöckel Lénárd és Radácsi Mihály együttes felekezetszervező munkásságát tárgyalnám, szükséges szót ejteni azokról az eseményekről, amelyek hatására Bártfa a reformáció oldalára állt. Látni fogjuk, hogy amikor Stöckel elhagyta szülővárosát, már hatottak a hitújítás eszméi, több mint egy évtizedes távolléte után pedig olyan városba tért haza, amelyben a reformáció lutheri irányzata már győzedelmeskedett.

Más felföldi városokhoz hasonlóan már a mohácsi katasztrófa előtti időből biztos források állnak rendelkezésünkre a lutheri tanok és hirdetőik megjelenéséről ezen a területen. A városokban egymáshoz hasonló módon indult a reformáció. Egyrészt a polgárság kereskedelmi és családi kapcsolatai révén gyorsan értesült a sziléziai és németországi eseményekről, amelyek nyilván érdeklődésüket és kíváncsiságukat is tovább fokozták. Pápai Páriz Ferenc szavaival élve: „kiváltképpen buzgólkodtanak e jó dologban a kereskedő rendek, kik ottan-ottan innen Németországba felmentek, és azon alkalmatossággal az evangéliomi drága áruval is megrakodva, jönnek vissza cselédjeikhez, és azt gazdag nyereséggel sáfárolják vala.”²⁴³

Másrészt a városokban már a XV. század végétől működik a legtöbbször külföldi tanulmányokkal és egymással élénk kapcsolatokat ápoló humanista műveltséggel bíró iskolamesteri-prédikátori-jegyzői rétegnek a hálózata, amely a polgárságra gyakorolt nem is mindig tudatos befolyása révén előkészítője lett annak, hogy a hitújítás eszméi hol nyitott kapukon, hol sikátorokon keresztül vonulhassanak be jól őrzött falak mögé. A városi előkelők gyermekeit ennek a hálózatnak a tagjai tanították a legkorszerűbb elvek alapján, amelyek révén ezek az ifjak később sikeresen bővíthették tudásukat azokon a külföldi egyetemeken, ahonnan már mint a hitújítás elkötelezett hívei tértek haza.

A magyarországi püspöki kar nagyobb része és a Rómához hű világiak egyre szűkülő tábora természetesen Mohács előtt és a polgárháborús helyzet közepette is a lehetőségeihez képest azon igyekezett, hogy a hivatalából és hitéből fakadó kötelességének eleget téve akadályozza a hitújítás terjedését. Számtalan levélben kérlelik, figyelmeztetik, utasítják a városi tanácsokat, hogy az igaz hit mellett tartsanak ki. A városokat tekintve ez

²⁴³ Pápai 1906. 138.

a fellépés szinte teljesen hatástalan volt, csupán akkor érték el azt, hogy a magisztrátus magatartása az egyházi ügyekben nagyobb óvatosságot mutatott, ha Ferdinánd valamelyik kapitányának csapatai a közelben állomásoztak. Találón tette fel a panaszos költői kérdést a püspökéhez hű körmöcbányai plébános, Schaidler Pál, hogy mit tehet szűnyogként az elefánt ellen, fegyvertelenként a századnyi fegyveres ellen.²⁴⁴

A hitújítás tanainak megjelenésével egyidőben – valószínűleg tőle nem teljesen függetlenül – Bártfán az egyetlen a városban működő szerzetesi közösség, az ágostonosok körül is bonyodalmak támadtak. Előbb tehát róluk lesz szó.

A bártfai ágostonosok ügye

A felső-magyarországi térségben a XVI. század elején hat ágostonos²⁴⁵ rendház működött: Bártfa (1400 előtt–1528), Sáros²⁴⁶ (1274 előtt–1541), Eger (1346 előtt–1552), Kaza (1315 előtt–1541) Harapkó/Hrabkó (1334–1550), Újhely (1324 előtt–1546).²⁴⁷ Közülük – mint látható – leghamarabb annak a bártfai kolostornak a működését számolták fel, amelyet valószínűleg I. Nagy Lajos édesanyja, Erzsébet alapított Keresztelő Szent János tiszteletére, és amelyik minden valószínűség szerint az utolsó királyi alapítások közé tartozhatott.²⁴⁸ A zárda a város délnyugati részén a fal mentén épült fel a ma is álló templommal.

Az ágostonos rend magyarországi fénykorát a XIV. században élte. A XV. század első felétől egyre sokasodnak a forrásokban a magyarországi rendtartomány belső

²⁴⁴ „Sed quid ego culex contra elephantum, aut unus fere inermis contra armatum cohortem.” ETE II. 216–224. 217. Körmöcbánya, 1532. december. 10. Schaidler Pál Várday Pál érseknek.

²⁴⁵ Szent Ágoston remetéinek rendje (Eremitae Ordinis Sancti Augustini) több itáliai remeteközösségből alakult 1256-ban. IV. Sándor pápa (1254–1261) a *Licet Ecclesiae* kezdetű bullájával a névadó írásaiból (*De moribus clericorum* és a hippói jámbor asszonyoknak szóló levele) szerkesztett regulát tette rájuk nézve kötelezővé. Már a XIII. században mindenfelé elterjedtek a latin kereszténység országaiban. A rend legfőbb elöljáróját a generális káptalanon hatévenként, míg a provinciálisokat háromévenként választották. Magyarországon oly sok zárdájuk volt a mohácsi csata előtt, hogy legkésőbb 1295-től külön rendtartományt képeztek, amit majd csak a XVIII. században alakítottak meg újra. Fallenbüchl 1943; Mályusz 1971. 276.

²⁴⁶ Nagysárosban 1274-ben László király telket és kertet adományozott az ágostonosoknak, továbbá elrendelte, hogy évenként 50 akó gabonát s ugyanannyi kölest biztosítsanak számukra a királyi kamarából. A XIV. századból ismert adatok szerint a nagysárosi rendház hiteles helyként is működött. Potemkin 1863. 72.

²⁴⁷ Romhányi 2005. 98.

²⁴⁸ Romhányi 2005. 94.

problémáira való utalások, amelyek részben vagyoni kérdésekről és az előjárók megválasztása körüli bonyodalmakról, részben a rend általános európai átalakulását kísérő reakciókról szólnak.²⁴⁹ A XVI. század elején, 1506–1517-ig a tudós Egidio de Viterbo került a rend élére, aki kormányzása alatt kettős célt kívánt megvalósítani: egyrészt a meglazult rendi fegyelem helyreállítását, másrészt az obszervánsok elszakadásának megakadályozását a többséget képviselő konventuális vonaltól.²⁵⁰ A magyar tartomány vezetői ugyanakkor olyannyira nem voltak a megújulás hívei, hogy a rendfőnök nem talált hazai származású szerzetest, akin keresztül céljai elérését megvalósíthatónak vélte volna, ezért a firenzei származású Agostino da Vicenzát („Magistrum Augustinum Vicentium florentiam adiutorem reformationi”)²⁵¹ küldte 1512-ben Magyarhonba, hogy a rend esztergomi iskoláját rendbe tegye.²⁵² Ő azonban csak rövid ideig működhetett itt; a vélhetően nehéz természetű szerzetest a magyarországi rendi vezetés akadályozta munkájában, aki ezért hamarosan távozott az országból.

Wagner Károly sáros megyei forráskiadásából kiderül, hogy a bártfai ágostonosokkal kapcsolatos ügyek jól tükrözik a rend akkori problémáit. A szerzetesek működésével a város viszonylag korán, már a XV. század nyolcvanas éveitől kezdve elégedetlen volt. 1489. augusztus 28-án a tartományfőnöknek, Gergelynek a bártfaiakhoz intézett, Budán kelt leveléből megtudjuk, hogy bár a város szerint a provinciális hivatalbeli elődei Bártfával egyetértésben szokták a helyi priort kijelölni, ő kellő törvényes ok nélkül, mivel a perjel választása a rendi káptalan hatásköréhez tartozik, nem bírálhatja felül annak döntését. Megígéri, hogy saját maga, illetve vizitátora révén vizsgálatot kezd az ügyben, de hogy a konvent addig se legyen vezető nélkül, visszarendeli a városba Kristóf pátert.²⁵³

Négy évvel később már határozottabb panaszokról értesülünk, Ambrus nagysárosi perjel, az egri egyházmegyei zárdák helynöke Sárosból a következőket írta 1493. április 11-én kelt levelében:²⁵⁴ rendkívül elsomorítja azon igaz és közismert hírek hallása, amelyek a velük együtt élő városi szerzetesek bűnös és egészen gyalázatos életvitelről szólnak. Az Istenre kéri a város vezetését, hogy az említett szerzetesek kéjelgő életmódjáról hallgassanak, személyesen fog a városba menni, hogy megbüntesse az

²⁴⁹ Erdélyi 2002. 57–58.

²⁵⁰ Erdélyi 2002. 62.

²⁵¹ Erdélyi 2002. 64. 60. lapalji jegyzet.

²⁵² Erdélyi 2002. 63–64.

²⁵³ Kiadta Wagner 1780. 529–530. XIII.

²⁵⁴ Kiadta Wagner 1780. 532.

említett frátereket, és olyannyira megjavítsa őket, hogy az más szerzetesek és a város számára is példaként fog szolgálni. Hasonló vádakkal illették a körmendi ágostonrendieket is, az ellenük lefolytatott per anyagát nemrég Erdélyi Gabriella dolgozta fel részletesen.²⁵⁵

Ambrus útja, úgy tűnik, időlegesen sikeres lehetett, hiszen 1505-ben a város, igaz, nem a sajátjából, de mégis adománnyal kedveskedik a rendnek. Erre alkalmat Wellithei Mártonnak (*Martinus de Wellithe*), a rend akkori tartományfőnökének a bártfai priornál, aki egyben a szepesi kerület vikáriusa, Lippai Benedeknél (*Benedict de Lippa*) tartott vizitációja adott, melynek keretében 1505. december 17-én a provinciális megerősítette a bártfai magisztrátus adománylevelét.²⁵⁶ A városbíró Andreas Rauber és az esküdtek az egész városi közösség nevében kiállított iratban megígérik, hogy eleget tesznek a prior kérésének. Benedek azt panaszkolta, hogy a kolostornak a Szent Kereszt tiszteletére szentelt kápolnáját a városi lakosok is sűrűn látogatják, és zajongásukkal háborgatják a szerzeteseket az elmélyült imában. Ezért kéri a patrónusait, hogy a fent említett kápolnát számukra őrizték meg vestibulum és conservatorium céljára, míg a polgárok számára egy másik építéséről határozzanak. A magisztrátus jogosnak találta a kérést, és úgy döntött, hogy Antonius Reich özvegye, Dorothea gazdag adományának terhére új, alkalmasabb helyre építik fel a Szent Kereszt kápolnát a templom jobb oldalán azzal a feltétellel, hogy heti két szentmisét mutassanak be, hétfőn az adományozóért, férjéért és utódaikért, pénteken pedig a Szent Kereszt tiszteletére. Ugyancsak Dorothea Reich adományából vásároltak a konvent számára egy halastavat a Tapoly (*Topuly*) folyónál a Hosszúrét (*Langenaw*, Dlhá Lúka – Szlovákia) és a Makovica (Zborov – Szlovákia) vára felé vivő út mentén. A levélből az is kiderül, hogy Dorothea korábban már több jótéteményben részesítette a számára kedves szerzeteseket: a zárdatemplom boltívét kiépítette, nagyobb oltártáblát állíttatott fel a szentélyben, ezüst szentségmutatót adományozott.

1510-ből arról értesülünk, hogy Pécsi Márton (*Martinus de Quinqueecclesiis*) tartományfőnök alkalmas, erényekkel ékesített férfiúval, Kazai Pállal (*Paulus de Caza*) kívánja betölteni Bártfán a Lázár testvér halála után megüresedett vikáriusi és perjeli tisztséget.²⁵⁷ Bízunk benne, hogy az új prior a szerzetesi közösség minőségi és mennyiségi

²⁵⁵ Erdélyi 2004. 823–841.

²⁵⁶ Kiadta Wagner 1780. 540–543. Wagner kiadásában 1504. december 18. szerepel („feria quinta ante festum S. Thomae Apostoli Anno Domini 1504”) kiállítási dátumként, feltehetően az 1504-es év elírás, a helyesebbnek tűnik az 1505-ös év, így a magisztrátus adománylevelének és a tartományfőnök megerősítő iratának kiállítási dátuma pontosan egy napra, december 17-re esne.

²⁵⁷ A Budán 1510. február 11-én kelt levelet kiadta Wagner 1780. 545–546.

növekedésére és megújítására fog szolgálni („augmentationis ac reformationis²⁵⁸ in qualitate et quantitate”). Hozzáteszi még, hogy a pestis számos áldozatot szedett az ágostonosok közül, ezért kérésük ellenére nem tud küldeni több szerzetest.

István provinciális 1516. december 17-én Nagysárosról címzi levelét a bártfaiaknak.²⁵⁹ Ebben mentegeti magát, hogy a kérésük ügyében nem tud semmit tenni, mert egyrészt a győri püspök,²⁶⁰ aki illetékes lenne, nagyon elfoglalt, másrészt maga meggyengélkedik, ezért nem tud személyesen elutazni Bártfára. Leszögezi, hogy a rend generálisának rendelete és szándéka szükségeltetik a magisztrátus kérésének és akaratának a teljesítéséhez. A kérés mibenlétére nem derül fény a levélből. Felszólítja továbbá a magisztrátust, hogy bánjanak jól a szerzetesekkel, és a nekik járó szántókat jutassák birtokukba. A bártfai szerzetesek birtokállományáról szólva Pázmány Péter megállapítását idézi Fuxhoffer: a rendháznak 13 falva volt, amelyeket a város kisajátított magának.²⁶¹

Körösi Máté (*Mattheus de Crisio*) tartományfőnök 1521-ben Szent Mihály arkangyal ünnepén Lippai Benedeket kinevezte bártfai házfőnöknek.²⁶² A régi-új priornak címzett levelében kifejti, hogy választása a bártfai tanács egyetértésével és akaratával egyezően esett rá, egyúttal felhatalmazza a magisztrátust, hogy a kinevezettet beiktassák és megerősítsék állásában.

1523. február 28-án Imre tartományfőnök Budán kelt levelében elutasította a bártfai tanács kérését, mivel nem áll hatalmában, hogy a zsinaton résztvevő Ambrosius vikáriust és perjelt a szinodus befejezése előtt hazaengedje Bártfára.²⁶³

1528-ból való Máté nagysárosi prior következő levele, amely egyúttal az utolsó, a bártfai ágostonosokkal kapcsolatos forrás.²⁶⁴ Ez az írás már a rendház romos elhagyatottságról („ruinosam desolationem”) tudósít minket. A város éppen ezért azt tervezte, és arra kért beleegyezést a nagysárosi perjeltől, hogy eladhassák a konvent javait. Máté ez ellen tiltakozott, mondván, hogy amikor Bártfán teljesített szolgálatot, nemcsak a monostor épületéről, de a halastóról is gondoskodott, amelyek mind jámbor emberek kegyes adományából lettek a szegény szerzetesközösség javai. Alázatosan kérte

²⁵⁸ Bakócz Tamás ugyanezt a kifejezést („reformatur”) használja, amikor a körmendi ágostonos kolostor obszerváns ferenceseknek való átadását indokolja. Lásd Erdélyi 2004. 825.

²⁵⁹ Kiadta Wagner: 547–548.

²⁶⁰ Gosztonyi János (1460k–1527) 1509–1524-ig győri püspök.

²⁶¹ Fuxhoffer 1869. 207, 224.

²⁶² Kiadta Wagner: 549–550. Kelt: Ercsi, 1521. szeptember 29.

²⁶³ BVL 1523. február 28.

²⁶⁴ Kiadta Wagner 1780. 550–551., illetve ETE I. 382. Kelt: Sáros, 1528. május 24.

(„humiliter supplico”), hogy ne kívánják tőle a beleegyezését, hiszen a velük együtt élő testvérek se akartak neki ilyen tanácsot adni, mivel az ilyen jellegű ügyek a rendfőnök hatáskörébe tartoznak. Ellenben Mátyás priort a szerzetesekkel legyenek készek visszahívni. Wagner hozzáfűzi a levélhez, hogy a hagyomány szerint – amelyre semmilyen írásos forrást nem talált az ágostonosok iratanyagában, illetve a sárosi és bártfai levéltárakban – néhány, a város határában járó szerzetest az összegyűlt lutheránussá vált sokaság egy folyóba veszejtett, amely tett helyét azóta Münichsauffnak nevezik. A megmaradt két szerzetest pedig addig zaklatták a kolostorban, míg az egyikük áttért, a másikuk, az idősebb pedig a bánat és szíve gyengesége miatt meghalt. Aztán a megürült rendházat a templommal együtt lerombolták.²⁶⁵ A legenda korabeli forrásokkal nem igazolható, a templom épülete ma is áll, a szerzetesek meggyilkolása is valószínűtlen, nem hihető, hogy nagyobb visszhang nélkül zajlott volna le.²⁶⁶ Azt viszont tényként lehet elfogadni, hogy a szerzetesek komoly sérelemként, támadásként élték át a városból való kiűzésüket.

Újlaky János, a magyarországi ágostonos rendtartomány utolsó provinciálisa a kolostorok pusztulását 1551-ben három okra vezette vissza: egyrészt a törökök terjeszkedését, másrészt Ferdinánd király és János híveinek viszályát, harmadrészt és leginkább a lutheránusokat okolta: „Lutheranorum malitia et perversitas, qui ita Ungariam infecerunt, ut ne minimus quidem locus esset ab illis immunis.”²⁶⁷

Az első reformátorok Bártfán

Schustel Wolfgang, Felső-Magyarország első reformátora

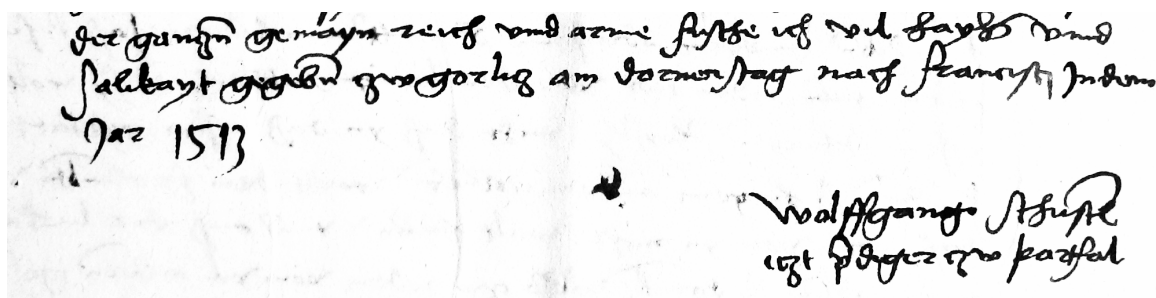
1523-ban nyerte el Schustel (Sustelius) Wolfgang Bártfán a kápláni állást. Az ő személyében látja a kutatás az első név szerint ismert, Bártfán tevékenykedő hitújítót. Schustel életére és tevékenységére vonatkozóan elsősorban levelezéséből tájékozódhatunk. Fennmaradt levelei főként a bártfai döntéshozókhoz szólnak, két kivétellel, amelyek kassai állásával kapcsolatosak (6. ábra). A bártfai magisztrátusnak küldött írásait csak akkor látta el keltezéssel, amikor már Sziléziában tartózkodott, ezért bizonytalan Bártfán írt leveleinek

²⁶⁵ Wagner 1780. 551.

²⁶⁶ Ugyanakkor az is tény, hogy hosszú évtizedekig elhagyottan, romosan állt a templom épülete, míg a szláv nyelvű hívek által használt templom („templum slavonicum”) nem lett. OSZK Quart. Lat. 1105 10r.

²⁶⁷ Fallenbüchl Ferenc idézi Winfried Hümpfner tanulmányából. Fallenbüchl 1943. 29.

pontos datálása. Korabeli elírás miatt került egy Görlitzből írt levelének végére hibás évszám: „Gegeben zw gorliz am donnerstag nach Franciscus in dem Jar 1513” (5. ábra). A hónap és a nap feloldása teszi egyértelművé, hogy a helyes évszám 1531, mivel azon évben esett a megadott nap csütörtökre, mégpedig október 5-én.²⁶⁸

5. ábra. Schustel Görlitzből írt levelének keltezése

Születési helyét, származását illetően megoszlik a szakirodalom álláspontja.²⁶⁹ A szerzők többsége a krakkói egyetem anyakönyvében található bejegyzést veszi alapul, amely szerint kassai eredetű lenne Schustel.²⁷⁰ A német nyelvű irodalomban ugyanakkor a Schustel családot és magát Wolfgangot is egy Passau környéki településről, Griesbachból származtatják.²⁷¹ Schustel magát az egyik a bártfai tanácsnak szóló írásában külföldinek határozza meg.²⁷² A krakkói egyetemen viszont Schustel kassaiként tanult 1504-től, ahonnan aztán visszatérve 1514–1515-ben Eperjesen lett lelkész.²⁷³ A források szerint 1518-tól Kassára tette át működését, ahol egy későbbi levele tanúsága szerint böjti időben engedte tejtartalmú étel fogyasztását a betegeknek és a várandós asszonyoknak.²⁷⁴ Egy bizonytalan datálású fogalmazvány szerint 1526-ig még Kassán hirdette az ígét. A kassai városatyák védelmükbe vették ugyanis az egri vikáriusnál a papjukat, aki a böjti

²⁶⁸ BVL Görlitz, 1513. október 6. Jankovič hasonló módon oldja meg a datálás kérdését, Jankovič 1990. 639. A bártfai levéltárban, Iványinál és a nemrég megjelent szlovákiai kora újkori német nyelvű levéltári anyag jegyzékében egyaránt az 1513-as évnél található az irat. Iványi II. Nr. 4375; DHA III. BJ 997.

²⁶⁹ Jankovič 1990. 640.; Piirainen 1991. 502.; Bodnárová 1996. 25.; Fata 2000. 144.

²⁷⁰ „Volfangus de Cassouia” Schrauf 1893. 11.

²⁷¹ Krause 1997. 282. A kérdés tisztázásában döntő lehet Alfred Zobel alábbi tanulmánya, amelyhez azonban mindeztidáig nem sikerült hozzáférnem: *Zobel, Alfred: Magister Wolfgang Sustelius. Morgens- oder Fruehprediger in Görlitz 17. Oktober 1553. Ein Pfarrerbild aus der Görlitzer Retormationszeit.* In: Szerk. Pietsch, Friedrich-Jecht, Richard: *Oberlausitzer Beiträge. Festschrift für Richard Jecht.* Görlitz, 1938. 97–115.

²⁷² „... daß ich eyn außlender bin ist ein grosse vrsach also vervolgt wird ...” Piirainen 1991. 504.

²⁷³ Jankovič 1990. 640.

²⁷⁴ „Auff yegne czeyt alß ich in solchem dinsth czw Cassaw war, vnnd in der fastn denn krankn altenn arme(n) leuthen vnnd schwangern frawenn erlawpt hath milich speß czw nyessn...” – írta Schustel egy 1530 körül kelt levelében. Piirainen 1991. 504.

megszegésére buzdított. Ennek a levélnek a szövege egy 1526-os levélmásolatokat tartalmazó korabeli kéziratkötetben található.²⁷⁵

	Kelkezés	Címzett	Őrzési hely	Kiadás / Regesta
1	Bártfa, 1527. január 15.	Kassa	Kassa, lt.	ETE I. 298. / –
2	Bártfa, 1528.	Kassa	Kassa, lt.	ETE I. 424. / –
3	Bártfa, 1528 körül	Bártfa	BVL	– / DHA III. BJ 1352.
4	Bártfa, 1528 körül	Bártfa	BVL	Piirainen 1991. / –
5	Bártfa, 1528 körül	Bártfa	BVL	Piirainen 1991. / –
6	Bártfa, 1528 körül	Bártfa	EOL	– / –
7	Görlitz, 1531. július 5.	Bártfa	BVL	– / DHA III. BJ 1566.
8	Görlitz, 1531. szeptember 10.	Bártfa	BVL	– / DHA III. BJ 1574.
9	Görlitz, 1531. október 5.	Bártfa	BVL	– / DHA III. BJ 997.
10	Schweidnitz, 1537. június 10.	Bártfa	BVL	ETE III. 166. / –
11	Hirschberg, 1540. március 7.	Bártfa	BVL	ETE III. 443–444. / –

6. ábra. Schustel Wolfgang levelezése

Más elképzelések szerint viszont már 1524-ben Bártfán folytatta a munkáját.²⁷⁶ A központi kormányzathoz is eljutott ugyanis Schustel tevékenységének a híre. A király, II. Lajos a kormányzásból fakadó kötelesség („ex debito Regiminis”) és az alattvalói lelki üdve iránt érzett felelősség kettős súlyával indokolta a Budán 1525. január 15-én kelt levelét, amelyben felszólította Sáros vármegye elöljáróit és nemességét, hogy a lutheránus tanokat hirdetőket késedelem nélkül fogják el, és adják az egri egyházi vikárius kezére. A püspöki helynök majd kivizsgálja ügyüket, és gondoskodik büntetésükről, mivel tudomására jutott, hogy bizonyos, a lutheránus szektához („sectam Lutheranam”) tartozó egyháziak szerte a megyében nyilvánosan hirdetik tévelygésüket, és a keresztényeket az igaz hit gyakorlásától eltérítik.²⁷⁷

Nem telt el egy hónap, és újabb levelet küldtek az udvarból Sáros megyébe. A február 5-én kelt, Bártfa város magisztrátusának címzett levélben közli a király a városi elöljárókkal, hogy a lutheránus eretnokség veszélye miatt ediktumot adott ki, amelyben fej- és jószágvesztésre ítélt mindenkit, aki a fenti eretnokség hívének, támogatójának bizonyul. Rosszallta, hogy a hírek szerint a városban egy bizonyos krakkói magiszter („Magistrum Cracoviensem”) és még sokan mások is az ediktumot semmibe veszik, sőt a keresztények szent vallását támadják. Megparancsolja tehát fej- és jószágvesztés terhe mellett, hogy a világi lutheránus eretnekeket a tortúra minden nemével („omnia tormentorum genera”) büntessék, az egyháziakat pedig az egri vikáriushoz küldjék. Ha nem teljesítenék

²⁷⁵ ETE I. 244–245.

²⁷⁶ Jankovič 1990. 641.

²⁷⁷ Kiadta Wagner 1780. 31.

parancsát, és tovább tűrik az eretnekséget, habozás és kegyelem nélkül őket is az említett büntetés fogja sújtani.²⁷⁸ E levél szerint tehát, ha a krakkói magisztert Schustellel azonosítjuk, legkésőbb már 1524 második felében Bártfán kellett lennie.

Úgy látom, hogy mindkét feltevésnek vannak gyöngé, bizonytalan pontjai, döntő források ismeretében hiányában egyelőre erre a kérdésre megnyugtató feleletet nem tudok adni. A bártfai levéltárból annyi derült ki még ezzel az ügygel kapcsolatban, hogy 1525 tavaszán a város Korponával egyeztetett Keschinger Henrik meghívásáról, s magával jelölttel is volt ebben a tárgyban levélváltásuk.²⁷⁹

Schustel mindenestre Bártfán, az alatt a Kristóf mester alatt lett káplán, aki maga is Krakkóban végzett, és akit szintén a bártfaiak hívtak meg és választottak meg előbb káplánjuknak 1518-ban, majd Maurer János nevű papjuk halála után a húszas évek elején plébánosuknak, és aki aztán Schustelnek elkeseredett ellenfelévé vált.²⁸⁰

Wolfgang Schustel körül 1527 táján egyre nőtt a feszültség, a Kassára való visszatérést is fontolgatta. Egy Bártfán január 15-én kelt levelében felpanaszolta a kassai magisztrátusnak, hogy se írásos, se szóbeli felszólamlása ellenére nem fizették ki, ezért volt kénytelen a városból távozni. Ha egyhangúlag visszahívnák, és kifizetnék a tartozást, akkor visszatérne, amúgy meg bízik benne, hogy Isten küld nekik egy igaz és tanult férfiút majd ő helyette. 1528-ban már nemcsak a fizetség elmaradása miatt panaszkodik, hanem a kassaiak közötti széthúzással is okolja a városból való távozását.²⁸¹

Szapolyai János Ungváron 1527. december 5-én kelt levelében Kristóf bártfai plébánoshoz szólt. Ferdinánd menekülőfélben lévő versenytársa szerint a rebellis és engedetlen bártfai polgárok nemcsak hűtlenek lettek hozzá, azaz Jánoshoz, hanem amióta a törvénytelen Ferdinándhoz csatlakoztak, naponként a király és az egész magyar nemzet („totius nationis Ungaricae”) lenézésén és gyalázatán fáradoznak. Szerinte Kristóf plébánost sem törvényes okból, hanem inkább a magyar nyelv és nemzet iránti gyűlöletből („odio linguae et nationis Ungaricae”) tették le elsietve, meggondolatlanul állásából, amely hírt Szapolyai nem könnyen leírható nehezteléssel fogadott. Kilátásba helyezte a város rövidesen bekövetkező ostromát, és a fent említett bűnök elkövetőinek, különösen a

²⁷⁸ Kiadta Wagner 1780. 152–153.

²⁷⁹ Vö. Keschinger Henrik levelei Bártfára: BVL Korpona, 1525. április 3., BVL Korpona, 1525. május 6.; Korponai tanács levele Bártfára, amelyben kifejtik, hogy nem lehetséges Henriket elengedniük. BVL Korpona, 1525. május 7.

²⁸⁰ Kristóf mester Krakkóban 1518. június 21-én kelt levelében megköszöni a bártfaiaknak megválasztását hitszónoknak, majd ugyanő már Bártfán tanúként szerepel a korábbi plébános végrendeletén. BVL Krakkó, 1518. június. 21; BVL 1520. június 7.; Iványi II. Nr. 4794 és Nr. 4957.

²⁸¹ „... ewr czwitracht isth auch eyn ursach gewesen, warumb ich Kasschau vorlassen hab.” ETE I. 298, 424.

bírónak a szigorú megfenyítését. Egyúttal röviden utasította a plébánost, hogy az ostrom sikere érdekében mindent, amit Bártfa erődítéseiről, védelmi lehetőségeiről tud, késedelem nélkül jelezze neki. Ha hűtlennek bizonyulna, neki is el kell szenvednie az ezért kijáró méltó büntetést.²⁸²

János király írásából a magyar nemesség túlnyomó részét jellemző, a németek irányába tanúsított gyanakvás és ellenérzés sugárzik. Daniel félreérti János levelét, szerinte a levélben a német és a szlovák polgárság közti ellentét nyilvánul meg.²⁸³ Nem vitatom, hogy létezhetett a német és szláv anyanyelvű lakosság között ellentét, de János levele nem erről szól. A „natio Hungarica” alatt a kor szóhasználatában a magyarországi nemesség értendő, amelynek, bármely anyanyelvű legyen is, minden hazai nemes egyenjogú tagja („una eademque libertas” II. Lajos 1351-es törvénye óta). Véleményem szerint itt egyértelműen ennek a nemességnek erős németellenessége jut kifejezésre. A németekkel szembeni bizalmatlanságnak mély és tartós gyökerei figyelhetőek meg a magyar történelem századaiban. Okának és következményeinek alapos feltárásával még adós a történettudomány.²⁸⁴

Kristóf mesternek a december 11-én kelt rövid és okkal óvatos válaszából megtudjuk, hogy öt hete az ágostonos kolostorba bezárkózva él a nép gonoszságától való félelmében. Ha közeledni fog a király, és erre alkalom adódik, többet is ír majd, de fél, hogy a hírvivőt elfogják, „multis enim nocuit mora, sic et nunctium timui”.²⁸⁵ Félelme jogosnak bizonyult, a bártfai tanács kezébe került levelezés másolatát a bártfai bíró még aznap átküldte Kassára, tanácsot kérve, mit tegyenek az adott helyzetben, mivel nem hinnék, hogy János vajda igazat írna.²⁸⁶ Ez azt jelenti, hogy tisztában vannak a hadi helyzettel, képtelenek tartják Jánost arra, hogy ostromot indítson a város ellen.

A bártfaiaknak Kassáról Henckel János válaszolt december 20-án kelt levelében. Jelezte, hogy Kristóf magisternek, aki jelenleg a bártfaiak foglya, levelét megkapta, amelyben közbenjárását kéri ügyében a magisztrátusnál. A keresztényi könyörületesség megkívánja, hogy menjen, de a veszélyes körülmények visszatartják. Mindazonáltal javasolja, hogy az ügyében úgy járjanak el, hogy se Kristóf épsége, se saját becsületük ne

²⁸² ETE I. 351.

²⁸³ Daniel 1996. 42.

²⁸⁴ Az első rögzített magyar szitkozódás is erősen németellenes élű: „Wezteg kwrwanewfya zaros Nemeth, Iwtatok wrenkewht Ma zzywk thy wertheketh.” Az 1355-ös Zürich melletti győzelem leírása a XV. század közepén több korábbi szövegből másolt *Dubnici Krónikában* (*Cronica de gestis Hungarorum*) található. Irodalom: Domanovszky 1899. 342–355, 411–451, 432.

²⁸⁵ ETE I. 353.

²⁸⁶ ETE I. 353–354.

sérüljön. Könnyen megesik, hogy inkább súlyosabban büntetnek valakit, minthogy büntetlenül távozzon, ám a városnak ennek a civakodó embernek az esetében inkább érdeke, hogy a törvény szigorát szelídséggel és mértéktartással lágyítsa, hiszen mégiscsak korábbi papjukról mondanak ítéletet.²⁸⁷

Nem sokkal később, január 25-én a Kassán tartózkodó jászói prépost, Kassai Péter is levelet küldött Bártfára. Kristóf érdekében szeretne a tanácsnál közbenjárni, értesült róla, hogy fogságban tartják bizonyos vélt vétkek miatt, és hogy szabadon bocsátása érdekében már a kassai plébános is írt Bártfára levelet. Kérte egyúttal a magisztrátust, hogy elszietve ne essék bántódása a fogolynak. Úgy döntöttek, hogy a kassai plébánossal személyesen utaznak a zavaros idők ellenére a helyszínre.²⁸⁸

Időközben az egyházmegye központjában, Egerben is értesültek Schustel bártfai hivataláról. Az ügyben illetékes tarcafői esperes 1528. május 12-én kifejtette a bártfai tanácsnak, hogy sem rá, sem a káptalanra nem tartozik a választás ügye, hanem kizárólag rájuk, a megerősítés viszont, amely nélkül egy pap sem működhet, a püspököt vagy a vikáriusát illeti. Semmi rosszat nem tud a megválasztott papról, erősen hiszi, hogy a saját lelki üdvük érdekében hozták meg döntésüket, sőt mint kegyes és tanult embert ő is ajánlja. Inkább elhiszi nekik, hogy a börtöparancs megszegése, amivel szintén vádolták őket, nem igaz, s kéri őket, hogy a továbbiakban is jó keresztények módjára akadályozzák az efféle visszaélések terjedését.²⁸⁹ A levél előzménye egy védekező írás, amelyben a bártfai magisztrátus értesítette az esperest, hogy a lemondatott Kristóf helyére Wolfgang Schustelt (Wolfgangus Schissel) választották meg, és hogy emiatt jogtalanul és illetlenül vádolták be őket nála és az egri káptalannál. Az elűzött pap további sorsára utalhat egy 1540-ben Bártfára küldött levél, amelyben egy bizonyos kassai Kristóf mester abaújszántói működéséről esik szó.²⁹⁰

Schustel a húszas évek végén, a harmincas évek elején a városi tanács számára összeállított több oldalas levelekben szorgalmazta az egyház tanításának megújítását. A mellékoltárokat, a szentképeket, miseruhákat és a szentségtartókat bálványimádó külsőségeknek minősítette, eltávolításukat javasolta.²⁹¹ Három levele is fennmaradt,

²⁸⁷ ETE I. 355–356.

²⁸⁸ ETE I. 358.

²⁸⁹ ETE I. 378.

²⁹⁰ „... Magister Christophorus cassowjensis qui nunc agit in Zanto ...” BVL Kassa, 1540. augusztus 12.

²⁹¹ „So ungot nicht wil haben noch austeucht ausserliche werk seynen gesez, vil wenigen wil erhaben vnser erdichte werk vnnd affenspil nit holtz stuhnen cappenn mit pildern walharten ablasen fasthenn messenn vorgehenn mittenn preynn ...” BVL Görlitz, 1513. október 6.

amelyekben pontokba szedve részletezte a bártfaiak számára az egyházi és a világi élet helyes berendezésére vonatkozó javaslatait, illetve felsorolta az általa kifogásolt jelenségeket.²⁹² Nagyobb fegyelmet, kötelező vasárnapi misehallgatást várt el a hívők részéről. Tiltotta volna a nagy egyházi ünnepek és a prédikációk alatti italozást. Általában véve nagyobb hatalmat és befolyást kívánt az egyháziak számára a világi ügyek rendezésében is. Testvéri egyetértésre és szeretetre buzdította a bártfaiakat, ahol Krisztus szolgálói nem tudják ezt szavaikkal elérni, ott a világi felsőbbség éri el ezt büntető hatalma révén.²⁹³ Panaszkodott amiatt is, hogy elhanyagoltak az egyházi épületek, nem újították fel a papok szállását,²⁹⁴ továbbá, hogy nem kapnak elegendő fizetést, ellátást az egyháziak, külön kiemeli a szláv lakosság ezen a téren tapasztalt csökönységét.²⁹⁵

Schustelnek végül nem sikerült javaslatait Bártfán megvalósítania, 1529-ben távoznia kellett a városból, bár még egy ideig reménykedett a visszatérésben. A templom könyvtárának adományozta könyvei egy részét, illetve 1531-ben Görlitzből küldött levelét még úgy írta alá, mint a bártfaiak prédikátora (5. ábra).²⁹⁶ Az első időszakban a szakirodalom szerint Wittenbergben tanult rövid ideig. Itt érthette annak a híre, hogy a görlitzi tanács papot keres. Először Bugenhagentől kértek tanácsot, aki Melanchthonhoz továbbította kérésüket. Ő javasolta Schustelt 1530. október 21-én kelt levelében, aki valószínűleg Melanchthon ajánlásával együtt érkezett meg a sziléziai városba.²⁹⁷ Itt október 28-án tartotta első prédikációját a Szent Péter és Pál templomban, amelynek első ténylegesen lutheránus papja lett, aki már nem a plébánián, hanem a belvárosban egyfajta szolgálati lakásban lakott.²⁹⁸ Ekkortájt nősülhetett meg, mivel erre hivatkozva kellett eltávoznia ideiglenesen Görlitzről is, előbb Schweidnitz (Świdnica – Lengyelország, 1537), majd Hirschberg (Jelenia Góra – Lengyelország, 1540) adott neki otthont. 1545-ben térhetett vissza Görlitzbe, ahol azonban rövidesen pestisjárvány áldozatául esett, a mintegy félszáz kötetnyi könyvtára a helyi egyházközségé lett.²⁹⁹

²⁹² Egy az EOL-ban (Ia 24.4.1), kettő a bártfai levéltárban, utóbbi kettő elemzése: Jankovič 1990, az egyik kiadása: Piirainen 1991. 505–507.

²⁹³ „... also ausswendig bruderliche lieb vnnd fridt wurdts versochtenn vnnd behaltenn. Daß thuenn etzt Cayserliche recht vnnd welliche oberkayt, wo dy diner Christi mit dem wordts solches nicht erraychenn kunnenn, daß es dy obrikayth errayche durch dy straffe, durch dy sittlichem gesetz hath got geforderth tzuchtikayth gegenn ym selbth.” BVL Görlitz, 1513. október 6.

²⁹⁴ Piirainen 1991. 505. 6.; 7. pont.

²⁹⁵ Piirainen 1991. 506. 8. pont.

²⁹⁶ BVL Görlitz, 1513. október 6.

²⁹⁷ Neumann 1850. 293.

²⁹⁸ Neumann 1850. 293.; Krause 1997. 282.; Bürger 2006.

²⁹⁹ Krause 1997. 282.

1527–28-ban zajlottak le tehát Bártfán azok az események, amelyek a város vezető rétegének és feltehetően a lakossága többségének is a döntő lökést adták a reformációs tanok felé való nyitásra.

A szerzetesek és Kristóf plébános elűzése után a városi tanács továbbra is határozottan reformációs szellemiségű lelkészt keresett. A helyi katolikus intézmények képviselői és a bártfaiak közötti ellentét oka ugyanakkor nem csupán a hitújításhoz való ellentétes viszonyban ragadható meg, hanem nyelvi, politikai és gazdasági okai is lehettek. Az ágostonos szerzetesek feltehetően nem csupán a városból és környékéről érkeztek, hanem az ország más területeiről. 1530-ban Ferdinánd a bártfaiaknak engedélyezi, hogy megtiltsák további szlávok betelepülését a városba, hogy így vegye elejét a településen támadt ellentétek továbbgyűrűzésének. Ennek főleg gazdasági okai lehettek, a szlávok alatt a lengyel kereskedőket is kell érteni, akikkel évszázados viszálya volt felföldi városainknak az árumegállító jog kijátszása miatt. Hasonló jellegű kiváltságot kapott a város 1560-ban is,³⁰⁰ Kristóf mester pedig, mint fentebb olvasható, míg Bártfa szilárdan I. Ferdinánd király hűségén állt, Szapolyai Jánoshoz fordult panaszaiival.³⁰¹

A feleséges pap esete

Schustel távozását követően Wernher Györgyöt mint befolyásos és széleskörű ismeretséggel rendelkező személyt kérték fel a bártfaiak, hogy szerezzen számukra megfelelő hitszónokot. Az 1533. január 29-én kelt válaszában értesítette a várost, hogy milyen lépéseket tett az ügy érdekében. Közös ismerősük, Gáspár úr által két hazai jelöltet szólított meg. Az egyikük Stephanus magister (Spetinger), aki azelőtt Besztercebányán volt prédikátor és plébános; a másik egy poseni (Poznań – Lengyelország) születésű „baccalarius biblicus”, de mind a kettő azt nyilatkozta, hogy már máshová kötelezték el magukat, Stephanus Krakkóba, a másik Posenbe. Mindazonáltal ígéretet tett, hogy folytatni

³⁰⁰ „... omnes res mercimoniales tam per nostros regnicolas extra regnum nostrum Hungariae, quam etiam per alios quoscunque advenas ex Polonia aut Russia in praefatum regnum nostrum per arcis Makowycza pertinentias publicis, consuetis et ab antiquo usitatis viis per civitatem nostram Bartfa praedictam tamquam veterem locum depositionis mercium vergentem inveni educique debeant, quia vero his elapsis disturbiorum temporibus consideratum fuisset, tam regnicolas, quam externos nonnullos negotiatores illas regias vias ab antiquo usitatas de industria neglexisse et per insolitas novas vias cum mercibus huc illuc transivisse, mercesque suas ubilibet in pagis deposuisse et venditioni exposuisse in prejudicium libertatis dictae civitatis nostrae valde magnum.” Mindkettő: Janota 1862. 142, 149.

³⁰¹ ETE I. 351, 353.

fogja a keresést, s az eredményről írásban vagy, mint reméli, rövid idő alatt személyesen értesíti a tanácsurakat.³⁰²

Schustel helyét Bártfán rövid időre Esaias Lang foglalta el, akiről a szakirodalom bizonyos utalások alapján feltételezi, hogy anabaptista jellegű tanok hirdetése miatt volt kénytelen távozni Morvaföldről.³⁰³ Hivatalba lépésének pontos idejét nem találtam meg. Schustel fentebb már említett 1531 ősziére datálható levele elején utalt rá, hogy a bártfaiaknak plébánosok, és hitszónokuk egyaránt van.³⁰⁴ Lang családos emberként érkezett Bártfára, s amikor ennek híre ment, az illetékes egyházi személyek az eltávolítását követelték. Az egri püspöki helynök, egyben kalocsai prépost, Mihály 1534 kora tavaszán Kassáról küldte harmadik felszólítását a bártfai plébánosnak, Binder Mátyásnak, hogy a már máshonnan is elüldözött feleséges, gyermekes hitszónokot bocsássa el. Levelében szigorúan, többször is kiemelve tiltakozott a két szín alatti áldoztatás miatt. Kérte, hogy az említett tévelygőt tiltsa el az egyházi hivataltól. Biztosította a plébánost, hogy ha fellépése miatt plébániáját vesztené, Egerben kaphat állást.³⁰⁵

Binder Mátyás, bár a szakirodalom a katolikus táborhoz sorolja,³⁰⁶ tervezett válaszában határozottan védelmébe vette Langot. A válaszlevél elküldéséről nincs adatom, viszont a dátum és aláírás nélküli fogalmazvány hozzáférhető a kutatás számára. Az azonosítást az teszi lehetővé, hogy pontosan meghatározza a keltezési helyét, hónapját és napját annak a levélnek, amire válaszol, és ez megegyezik az ETE-ben közölt felszólító levél adataival.³⁰⁷

A válaszból megtudjuk, hogy a plébános a kérdésben megfogalmazott álláspontját egyeztetette a magisztrátussal. A tanács nem lát okot továbbra sem a concionator elmozdítására, mivel a tiszta evangéliumot hirdeti, ha eretnekséget tanítana, azt semmi módon nem tűrnék.³⁰⁸ Amikor az éppen prédikátort nélkülöző városba jött az említett

³⁰² ETE II. 236–237.

³⁰³ Bodnárová 1996. 30.

³⁰⁴ „Es isth mir wol kandt daß eich christliche geleuthe beyde hath, pfarrer vnnd prediger.” BVL Görlitz, 1513. október 6.

³⁰⁵ Kassa, 1534. március 16. ETE II. 336–337.

³⁰⁶ Fata 2000. 143.; Bodnárová 2000. 87.; Jankovič 1990. 648.

³⁰⁷ „Reverendae ac Egregiae Dominationis Vestrae literae, de feria secunda proxima post Dominicam Laetare ex Cassovia ad me datae ...” EOL Ia 24.4.1.

³⁰⁸ „... senatus respondit, hoc ipsum commode et rationabiliter fieri non posse, praesertim quod idem concionator nihil aliud, quam purum Evangelium praedicet quemadmodum in his certis Civitatibus ac aliis locis praedicari solet, qui si aliquid false doctrinae vellet spargere in populum, se nullo pacto permissurum, ut a vetere ritu ecclesiae in haeresim aliquam populus abstrahatur ...” EOL Ia 24.4.1.

hitzónok, a tanács alapos vizsgálat alá vetette az előéletét és a tanait.³⁰⁹ Miután pedig elegendő ismereteket szereztek korábbi ténykedéséről és a prédikációjában sem találtak semmi kivetnivalót, a bíró, a tanács és az egész közösség a levél írójával, a plébánossal egyetértve vette fel concionatornak. Ő ezután könyveiért és holmijaiért hazament. Visszatérvén ugyan a két szín alatti áldozást mindenkinek megengedte, de ezt nem látja komoly vétkeknek, egyedül az tölti el a levélíró aggodalommal, hogy karácsony környékén egy asszony mint felesége és négy lány követte az újonnan felvett prédikátort. Őket elbocsátani nem akarta, mivel testvéri hű szolgálatára vannak. Ennek ellenére alázatosan kéri a címzettet, hogy nézze el neki az asszonyt és a gyerekeket, hiszen számos vidéki plébános esetében is gyakorlat asszonytartás, viszont ő egyéb bűnöktől mentes, míg ez másokra nem igaz. Mindezt a címzett is kétség nélkül megállapíthatja.³¹⁰

A bártfaiak kérése nem került meghallgatásra, sőt Ferdinánd király maga is szükségét érezte, hogy Esaias bártfai ténykedésének megszüntetését elérje. Prágából 1534. június 7-én kelt levelében megparancsolta a városnak, hogy az említett hitszónokot, akinek rossz erkölcsi és gonosz tanításai miatt Morvaországból távoznia kellett, és a bártfaiak felfogadni merészelték, azonnal vegyék őrizet alá, majd pedig adják át Mihálynak, az egri vikáriusnak.³¹¹

Néhány hónap elteltével Ferdinándnak ismét üzennie kellett Bártfára. November 11-én Bécsből feddte meg a várost, azt hitte, hogy előbbi parancsának híven engedelmeskedve azt az Esaias nevű eretnek hitszónokot már rég bilincsekbe verték, vagy legalább kizárták a hivatalából. Ezzel szemben arról értesült, hogy még most is köztük van, és eretnekségét a város hozzájárulásával nyilvánosan hirdetheti. Ezért újra a leghigorúbban megparancsolta, hogy azonnal fogják el, és további intézkedéséig tartsák is fogva.³¹²

Ferdinánd 1535. március 20-án, csaknem egy évvel az első parancsa után bár nyugtázza, hogy Esaias eltávozott Bártfáról, mégis kénytelen nehezteléséről hírt adni,

³⁰⁹ „... ceperunt de vita, conversatione ac doctrina ejus diligenter inquirere. Cum autem ex sufficientibus testimoniis, ex illis locis ubi prius servivit, praedicavit, et habitavit, per ipsum tunc exhibitis comperissent, eum et honeste se alibi gessisse, et bona superiorum suorum pace ac favore inde abiisse ...” EOL Ia 24.4.1.

³¹⁰ „Eapropter Reverendam ac Egregiam Dominationem vestram humillime rogo, non velit hanc Ecclesiam viro illo et honesto, et bene docto privare, et si culpa est, quod matronam cum liberis, ut caeteri plebani, ubique in pagis habitantes fovet et quasi pro germana consorte secum tenet, fortassis tolerabilis hoc ferri potest, quam ut aliis non ferendis vitiis, ut caeteri solent, ut commaculet, a quibus ipse quantum explorare potuit, procul abest, et honeste satis vivit. Quod procul dubio cum tempore ab aliis intelliget vestra reverenda dominatio ...” EOL Ia 24.4.1.

³¹¹ ETE II. 356–357.

³¹² ETE II. 370–371.

ugyanis úgy értesült, hogy a nyugalom megzavarására hozzá hasonló eretnekek érkeztek a városba. Úgy tűnik, hogy időközben Binder igazodott a királyi parancshoz, mivel Ferdinánd tiltakozott az ellen is, hogy a plébánost, aki közreműködött Esaias elűzésében, elmozdítsák helyéről. Fej- és jószágvesztés terhe mellett megparancsolta nekik, hogy az igaz és bevett hit korábbi kegyes gyakorlatán ne változtassanak, hiteles plébánosukat pedig kövessék.³¹³

A papkeresés évei

Bártfán, talán a történetek hatására is, az anabaptista tanokat hirdetőket, ha korábban elő is fordultak ilyenek a városban vagy a környékén, a 30-as évek közepétől már biztosan nem nézték jó szemmel. Erre utal Ulrik Boczkovicz (Ulrich Christof Herr von Boczkovicz vnd Tschernahor) Lőcsén 1535. december 29-én kelt levele, amelyben megköszönte a bártfaiaknak az újrakeresztelkedőkről szóló soraikat, továbbá tájékoztatta őket, hogy mint Perényi Péter tisztartójától megtudta, Patakon és más helyen sem engedik az anabaptisták számára a letelepedést.³¹⁴

A Lang távozása körüli huzavonában a város Rómához hű plébánosa otthagyta az állását, ezért a tanács hosszú ideig tartó, óvatos pap- és prédikátorkeresésbe fogott. A harmincas évek második felében és a negyvenes évek elején több jeles férfit is megkerestek a bártfai megbízottak, hogy vállalják el a megüresedett lelkészi állást.

A tanácsurak Schusteltől, akivel kényszerű elbocsátása után is tartották a kapcsolatot, kérték, hogy Sziléziából küldjön számukra a prédikátori állásra megfelelő embert. Schustel Schweidnitzben 1537. június 10-én, majd később Hirschbergben 1540. március 7-én kelt leveleiben értesítette a bártfaiakat, hogy kérésüknek nem tudott eleget tenni. Sziléziában sok rajongót találni („schwermer”), de igazi keresztény prédikátor alig akad. Kérésüknek megfelelő nőtlen és az igaz hitben járatos papot nem küldhet, mivel minden keresztény prédikátor már házas vagy házasodni készül. Mindkét esetben továbbküldte a leveleket Boroszlóba doktor Heßnek, a város első lutheránus plébánosának, hátha ő tud valakit ajánlani.³¹⁵

³¹³ ETE III. 21–22.

³¹⁴ ETE III. 62.

³¹⁵ ETE III. 166.; ETE III. 443–444.

A bártfaiak később közvetlenül is kértek Moibantól és Heßtól papot, de alkalmas ember hiányában ők sem tudtak kérésüknek eleget tenni.³¹⁶

Hasonló értelemben válaszolt a tanácsuraknak a bártfai születésű Erasmus Dyck. Ő szintén Sziléziáról írta, hogy kevesen vannak, akik az Isten igéjét igazul hirdetik, tanúul az akkor már Bártfán lévő Stöckelt hívta. Különböző szektákban bővelkedik a tartomány, a néhány kivételt jelentő városban és faluban pedig, ahol helyesen hirdetik Isten igéjét, minden prédikátor házas már.³¹⁷

A város papkeresését figyelemmel kísérte a király hadvezére, Leonhard Fels főkapitány is. Lőcséről 1538. január 16-án utasította a bártfai tanácsot, hogy álljanak el attól a szándékuktól, hogy Körmöcbányáról olyan papot hívjanak, akiről biztosan tudni lehet, hogy felesége és gyermekei vannak. Ha mégis ezt tennék, akkor városuk gyalázatára felette szigorú büntetést fognak a fejükre vonni.³¹⁸

Ferdinánd királynak egy 1538-ban Prágában kelt levele szerint Bártfa nem mondott le arról a szándékáról, hogy Langot tovább alkalmazza, ezért és más ügyek miatt is küldöttséget menesztettek a királyhoz. A király a március 16-án kelt írásában értesítette a tanácsot, hogy Keyl Márk bártfai polgár és jegyző, későbbi bíró révén megkapta kéréseiket. Ugyanakkor nem engedheti, hiába kérik, hogy Esaias Lang hitszónoki állást töltsön be a városban, mivel az ellenkezne az egyház bevett törvényével, miszerint házasságban élő embernek prédikatori állás nem adható. Egyben utasította őket, hogy késedelem és ellentmondás nélkül tegyék le hivatalából, és bocsássák el a nevezett prédikátort.³¹⁹

A bártfai tanács a kényes kérdésben ismételten kikérte Wernher György javaslatát. Wernher kérésük szerint utána puhatóldozott és azt tapasztalta, hogy rendkívül neheztel rájuk a király („die konig. Maiestat hab ... gros ungefallen gehabt”) a prédikátorukhoz való ragaszkodásuk miatt, ezért azt javasolta Eperjesen 1538. május 23-án kelt levelében, hogy ha városuk javát nézik, akkor tegyenek eleget a király parancsának.³²⁰

1540-ben számos levélben folytatott a tanács egyeztetést Bartholomäus Francofordinusszal, illetve az őt alkalmazó besztercebányai magisztrátussal. Eleinte a kiszemelt hajlott arra, hogy elfogadja a bártfai meghívást, erről egyaránt tudósít egy

³¹⁶ 1540. március 2. ETE III. 440–441.

³¹⁷ ETE III. 445. Gränowitz (Granowiec – Lengyelország) 1540. március 11.

³¹⁸ ETE III. 222–223.

³¹⁹ BVL Prága 1538. március 16.; a levél Langgal foglalkozó része kiadva: ETE III. 233–234.

³²⁰ ETE III. 251–252.

ismerősének küldött, illetve egy Bártfának címzett levele.³²¹ A besztercebányai tanács viszont rendkívüli módon ragaszkodott a németül jól prédikáló hitszónokához, annak ellenére, hogy a bártfaiak kérésük támogatására még a nagyhatalmú Révay Ferencet is megnyerték.³²²

A besztercebányaiak szerint az eddigi papjaik mind rosszak voltak, Francofordinus viszont vége megfelelt az igényeiknek, rajta kívül csak öreg „vnuz missierer”, haszontalan misemondóik voltak. Ugyan őket is figyelmeztette a király több levélben, hogy különböző eretnek és nős papokat ne fogadjanak be, de engedelmességgel csak a Szentírással nem ellenkező dolgokban tartoznak a felsőbbségnek, amely állítást a császár és a pápista urak sem vetették el az ágostai confessio beterjesztésekor.³²³

Egy további levelükben pedig, amit, ha lehet, még határozottabban fogalmaztak meg, ismételten tudomására hozták a bártfai magisztrátusnak, hogy nem járulnak hozzá Francofordinus elengedéséhez.³²⁴ Francofordinus szintén szeptember 29-én kelt, Bártfára küldött levelében ismételten megerősíti ugyan ígéretét, hogy szívesen menne hozzájuk, viszont azt is hozzáteszi, hogy erre jelenleg nincsen belátható időn belül lehetősége.³²⁵ Úgy tűnik, a bártfaiak küldöttek nem adták fel az ügyüket, 1541 januárjában Besztercebánya megint kéri a bártfai tanácstól, hogy tegyen le végleg szándékáról.³²⁶

1541 első felében egy új jelöltet, a freistadti Martinus Hancot vették célba a bártfaiak. Ügyük közbenjárójának felkérték a körmöcbányai Guglinger Wolfgangot és Révay Ferencet, ám ezek a tárgyalások sem zárultak sikerrel.³²⁷

Természetesen az 1540-es évek eleje táján sem volt feltétlenül prédikátor, illetve lelkész nélkül a város. A levéltárban három 1539–40 tájára datált levél is fennmaradt,

³²¹ Besztercebánya, 1540. július 6. ETE III. 463.; „... pro voto paratissimus ...” BVL Besztercebánya, 1540. július 9.

³²² ETE III. 467–468.

³²³ „... die wissen auss gotlicher schrifften, das der Eestand von got aufgesetz vnnd in der gotlichen schrifften gegrundt, vnnd hat zwischen khainen personen, gaislichen, noch weltlichen khain oder ainigerlai vnndershaidt: so halten wir unns dem gotlichen beuelch nach, vnnd sagen, das Got mehr, als den menschen (doch von Got verordnete oberkhait in pilichen sachen vnausgeschlossen) zue gehorchen say ...” Besztercebánya 1540. augusztus 2. ETE III. 471–473.

³²⁴ „Wollen derselben E. N. W. mit vns ein frontlich vnd Christlich mitleidnn haben vnd bemelten herrn Bartholomeus vnnsere prediger weitter vnnersucht vnd vnangefochten lassen.” BVL Besztercebánya, 1540. szeptember 29.

³²⁵ „Deinde D. vre iterum me serio ac cum sedutia in hortantur, promissis meis tam scriptis quam ore (in presentia nuntiorum V. D.) factis stare memor esse velim eidem nolo itaque D. V. ignorare, me semper adhuc eodem animo peditum esse, quo antea fui, nec immutasse sententiam, si modo michi per dominos meos facultas id commode perfitiendi daretur, per quos ita vndique pressur coactusque sum polliceri me apud se mansurum ...” BVL Besztercebánya, 1540. szeptember 29.

³²⁶ Besztercebánya 1541. január 22. ETE III. 522–523.

³²⁷ ETE III. 534–535, 543, 549–551, 552–553.

három különböző egyházi személy kérésével. A leveleken sem hely, sem dátum nincs feltüntetve, mindez számomra azt valószínűsíti, hogy helyben készült iratokról van szó.

Az elsőben Frigyes „Diener der Kirche” hosszasan értekezik arról, hogy mit ír elő a Szentírás a munkásról és az ő bérééről. Panaszkodik, hogy nehéz idők járnak, és nem tudja ellátni a háztartását. A legnagyobb problémát mégis a szolidaritás hiányában látja, mindenki csak a maga javát keresi. Ezek után tér rá a lényegre, a saját ellátása céljára vett egy kis kertecskét, de kifizetni nem tudta, ezért a tanácstól 5 gulden bérelőleget kér.³²⁸

A második rövidebb kérvényben Gábor káplán azt írja, hogy nem tud más munkát végezni, mint amelyet megtanult, ez viszont alig jövedelmez számára. Hamarosan jönnek a téli hidegek, és szeretne meleg ruhákat vásárolni, de nincs rá pénze. Ezért kéri a tanácsot, hogy segítsék meg a bajában pénzzel.³²⁹

Jung György diakónus pedig a várostól szeretne egy igazoló iratot, amellyel fia tanúsíthatja törvényes születését.³³⁰

Radácsi és Bártfa egymásra találása

Végül a zágrábi egyházmegyében, a fiumei öbölnél fekvő Liburniában (Sankt Veith am Pflaum) született prédikátor, a Wittenbergben egyetemet végzett Radácsi Mihály (1510–1566) került a papi székbe.³³¹ A horvát gyökerű Radácsinak az eredeti neve talán Radacsova lehetett, levelei aláírásakor a Radaschin alakot használta, míg a magyar nyelven írt szövegekben a Radácsi forma honosodott meg.

Radácsi egyetemi tanulmányait követően rövid ideig tartó hainburgi lelkészkedése után 1540 tavaszán Pozsonyban tartózkodott állás nélkül. A besztercebányai magisztrátus és a pozsonyi Leopold Kophart levelezéséből tudjuk, hogy utóbbi javasolta számukra Radácsit, mint „pacificus és non sediciosus” lelkészt, amikor azok iskolájuk és egyházuk

³²⁸ „... schwehre vnd kümmerliche Zeit itzt ... Freund hin freund her, der beste freund im bewtel, also wird auch recht gesaget. Liebe hin, liebe her, die best liebe sey im selbs. ... So bitt ich E. W. gunst, liebe vnd geneiger gütwolligkeit, wollen mich nach vnd in derselbigen mildig bedencken, oder aber nach meiner notturffe mir fünff gulden aufkunfftige zeit des lons vorstrecken.” BVL Bártfa, 1540. (1539?)

³²⁹ „Ich aber keyn andere arbeit gelernet hab (mit welcher ich auch geld mochte tzwegen bringen, als die arbeiten gelernet haben) ... wñß ffartener wenig lons bringett, dorum ich mier auch etwe ayn kleid mächte kauffen (als andere) for die kelde des winters ... Dorum ... bitt ewre herschafft wmb / gottes willen, ir wollt miech bebenen nortz mitt eynem geringen geltt, off daß ich mier eyn klaines leibpeltzley mochte kauffen, wan ich hab nortz den eynigen dinnenn rock, wnd nix dor beÿ weder wammes, noch leibroch noch hoßen ...” BVL Bártfa, 1540 körül.

³³⁰ „... das er seine ehelichen geburth eine zeugnis möge haben ...” BVL Bártfa, 1540 körül.

³³¹ Életéről lásd Klein 1789. 331.; Zoványi 1922. 237.; Jankovič 1990. 647–650.

számára további alkalmas személyeket kerestek.³³² Besztercebányai közvetítés révén értesülhettek a bártfai megbízottak Radácsi személyéről, a meghívása melletti döntésüket az öt Wittenbergből feltehetőleg ismerő Stöckel és az évek óta betöltetlen lelkészi állás nyomasztó ténye egyaránt befolyásolta. Legkésőbb 1544-ben már Bártfán volt, mivel Heltai Gáspár egy Eperjesre írt levelében hivatkozik egy bizonyos bártfai Mihály úrra, aki hajlandónak mutatkozik arra, hogy Eperjesen lelkészi állást vállaljon, és akit a kutatás Radácsival azonosít.³³³ Ez támasztja alá Briccius Kokavinus (Kokavai Bereck) sárosi lelkész egyik naplóbefjegyzése, amelyben közvetve szerepel Radácsi bártfai hivatalba lépésének időpontja, azaz 1544.³³⁴

Stöckel Lénárd és Radácsi együttműködése, a lelkész és az iskolarektor párhuzamos, egymást kiegészítő munkája, amely talán tudatosan a két wittenbergi mester, Luther és Melancthon munkamegosztásáról vett példát, eredményezte Bártfán és környékén a lutheri szellemű reformáció megszilárdulását, a felekezetszerveződés kiteljesedését.

7. ábra. A bártfai iskola déli homlokzata³³⁵

³³² 1540. március. 18. ETE III. 446–448.

³³³ „Postea scripsit et dominus Michael vir bonus ex Bartpha, se serio esse ab Bartholomeo fratre nostro ad hoc munus vocatum.” ETE IV. 378–379. Kolozsvár 1544. augusztus 21. A Heltai levelére vonatkozó utalást Vendelin Jankovič tanulmányából vettem: Jankovič 1990. 648.

³³⁴ „Anno 1566. Michael Radaschinus Croata, Pastor Bartphensis et Superintendens, Vir Venerandus, Postquam annos 22 fideliter et cum magno fructu Euangelium in Ecclesia Bartphense docuit, sedendo animam Christo tradidit, seseque dulcissimis Euangelii promissionibus confirmans, ac Filium Dei inuocans placide obdormiuit.” Kokavinus 1998. 35.

³³⁵ A szerző felvétele.

VI. STÖCKEL TANÁRI MŰKÖDÉSE

Elméleti alapok

Stöckel 1539-ben azonnal hozzálátott a Melanchthon által kigondolt és teológiailag is alátámasztott modell³³⁶ szerint a városi iskola tanrendjét és szervezetét összeállítani. A régi iskola helyén 1538-ban elkészült, mai is álló, új oktatási épület (7. és 8. ábra) bizonyára kedvezően befolyásolta Stöckel bártfai pályájának kezdetét.³³⁷ Az új rektor iskolaügyi elképzeléseinek gyökerei mindenképpen a kora ifjúságában szerzett tapasztalatokon nyugodtak, hiszen a már említett humanista Eck Bálintnál és Leonhard Coxnál végezte alapfokú tanulmányait. Későbbi tanári tevékenysége Eislebenben, ahol a Johann Agricola által megreformált iskolában dolgozott, további gyakorlati tapasztalatokkal vértette fel.

Stöckel az egyház és az iskola, az iskola és a világi hatalom kapcsolatát teljesen melanchthoni szellemben képzelte el. Melanchthon teológusként Luther árnyékában maradt, de tanárként messze jelentősebb nála, ezt maga Luther is elismerte: „Qui Philippum non agnoscit praeceptorem, der muß ein rechter Esel und sein der Dunckel gebissen hat.”³³⁸ A szász választó megbízásából tett vizitációs útján Melanchthon nemcsak az egyházi viszonyokra, hanem a képzési állapotokra is figyelt. A reformációt követő megszilárdulási folyamat bizonytalanságai miatt nem tudta teljes mértékig beledolgozni magát a pedagógiába, nem írt rendszeres pedagógiát. Melanchthon a nevelést, oktatást antropológiai alapjelenségnek tartotta, ez különbözteti meg az állatoktól az embert. A középpontba az erkölcpedagógiát állította; a viselkedést, a magatartást szerinte éppúgy nevelni kell, mint a szellemi tudást.

Melanchthon ideálja egy hierarchikusan rendezett ember, egy hierarchikus társadalomban. A vezérfonal a velünk született etikai alapelvekhez igazodó belátás. Ez alá rendelődik az akarat, amely minden ösztönös érzelmet irányít és mérsékel. A fensőbbség az alávetetteket a közjó érdekében éppen így irányítja, az alávetettek önként, belátásból igazodnak. A nevelésnek ezt a társadalmi harmóniát kell ösztönöznie, elérnie. A keresztyén ígét, tanítást könnyebb egy harmonikus, civilizált társadalomban továbbadni.³³⁹

³³⁶ *Unterricht der Visitatoren, an die Pfarrherren im Kurfürstentum Sachsen*, 1528. CR XXVI. 29–96.

³³⁷ Ábel 1884b. 531.

³³⁸ Idézi Schmidt 1996. 17.

³³⁹ Schmidt 1996. 18.

A világi vezetők, és nem pusztán az egyház feladata az iskolák fenntartása, mert kötelességük őrizni és továbbadni a kinyilatkoztatott tudást. Ennek értelmében Stöckel a tanácsurakkal egyetértésben a teljes egészében az egyháztól függő tanító hivatalát – korábról a bártfai plébános ellen az a panasz, hogy az iskolamesternek nem akart megfelelő élelmezést adni – és az iskolát a város világi vezetése alá rendelte, rendezte az oktatásra fordítandó jövedelmeket, különválasztotta azokat a parochiális pénztártól, szabályozta a tandíjat.³⁴⁰ A rektor az iskola vezetéséért a tanácstól negyedévenként 15 forint 50 dénárt kapott, kétszeresét egy wittenbergi diák stipendiumának.³⁴¹ Ez az összeg ugyanakkor jóval kevesebb volt, mint annak idején Eck 24 forintos tanári díjazása.³⁴² Stöckel szerint a világi kormányzat legfontosabb Istentől kapott feladata az egyházi személyek és a tanárok ellátása, amire akkor sem szabad sajnálni az anyagiakat, ha máskülönben válságos időkben vannak.³⁴³ Stöckel panaszos levelei a magisztrátushoz az 1550-es évekből, valamint a fentebb idézett egyháziak kérvényei egyaránt arra utalnak, hogy a tanár és a lelkész anyagi függése a tanácstól minden eddiginél nagyobb lett.

A vezetők, az uralkodó legmagasztosabb feladata a tanulmányok felügyelete és a tanulási lehetőségek szélesítése szigorú feltételek alapján. Az ideális állam végső célja, hogy Istenhez vezesse tagjait az igaz hit megismertetése révén. Az egyház egy ennek megfelelő állam létrejöttében érdekelt. „Az állam hasonlít a lámpához, az égi tanítás pedig a fényhez. Miként a lámpás a sötétben fény nélkül semmi, akként a városok is Isten ismeretének és a derék dolgok tanításának kihúnytával haszontalan terhek.”³⁴⁴

A állam az óvó lámpás, mely a mennyei tanítás fényét vigyázza. Fény nélkül a lámpás céltalan, miként lámpás nélkül sincs fény. Egyház, állam, műveltség egymásra utaltsága, összefüggései Stöckel egyik Lőcsére írt levének is fő gondolata: tudományok nélkül sem az egyház, sem a közügyek nem szilárdíthatóak meg.³⁴⁵

Melanchthon a legtöbb kortársával egyetértett abban, hogy iskolát, egyetemet Isten parancsára kell alapítani. „Előírjuk tehát mindenkinek, hogy gondolják meg: az iskolai

³⁴⁰ Obál 1914. 92.

³⁴¹ Ritoókné 1984. 235. Bár Stöckel a kapott pénzzel és ellátással nem volt éppen mindig elégedett. Škoviera 1976. 325.

³⁴² Békefi 1906. 302.

³⁴³ Stöckel panaszos levele az 1550-es évekből Škoviera 1976. 329–331.

³⁴⁴ „Politias similes esse laternae, doctrinam coelestem lychno. Ac ut laternae in tenebris sine lychno nullus usus est, ita urbes extincta agnitione Dei, et rerum bonarum doctrina, inutiles moles esse.” In: *Declamatio de coniunctione scholarum*. CR XI. 608.

³⁴⁵ „... sine literis et doctrina neque ecclesiam, neque rempublicam stabiliri posse, quemadmodum nos magno cum malo nostro iam pridem sentimus.” Škoviera 1976. 322. 1545. március 30.

összejövetelek Isten parancsa nyomán lettek elrendezve, és ebben Istennek kell szolgálatára lenni.”³⁴⁶ Isten az, aki vezeti és védelmezi a tanulmányokat. Melanchthon és így Stöckel teológiájának is gyakorlati célja volt. A képzés első számú feladata, hogy Isten akaratát a diák felismerje, megismerje, és követni tudja, hogy ezáltal az élete és az egyedi alkotóereje Isten és az egyház szolgálatába állhasson. Minden tudomány, de elsősorban a filológia és a grammatika annak a célnak a szolgálatában állt, hogy a Szentírást helyesen értelmezzék, hogy annak megértése Isten akaratára és parancsai irányába vezesse az emberek életét.

Stöckel határozottan különbséget tett a Szentírás és az antik auktoroktól olvasott szövegek között, az előbbi Isten igéjét tartalmazza, míg az utóbbiak, bármily nagyszerűek is, de emberi elme szüleményei.³⁴⁷ A tudomány ugyanakkor Isten igéjének megértéséhez önmagában nem elegendő, Júdás szerepének megítélése kapcsán írta, hogy az ókori pogány kiválóságok ennek a kérdésnek a megértéséhez semmilyen segítséget nem adnak. A hit igazságait csak a Szentlélek révén lehet felfogni.³⁴⁸

Stöckel iskolaszabályzata, az 1540-re elkészült *Leges Scholae Bartphensis*³⁴⁹ a humanista pedagógiai gyakorlat és a lutheri hittan összeolvasztása. A súlypont, mint Melanchthonnál is a tudás és a jámborság. Az ember helyes ítélőképessége és a nyelvi kifejezőképesség elválaszthatatlanul összefonódik, „prudentia et eloquentia” együttesen működik. A téves vagy fanatikus vélemények már a rossz stílusból felfedezhetőek („mentis character fere est ipsa orationis forma”).³⁵⁰ A nyelvi képzés célja az, hogy a klasszikus nyelveken éppúgy, mint a nemzeti nyelven, írásban és szóban „dilucide et perspicue” tudja magát a diák kifejezni.

Stöckel prédikációs kötetében is szólt a tanítói hivatásról: a tanító feladata, hogy a gyermeket tanítsa, figyelmeztesse, ösztönözze, mivel értelmének és képességeinek gyengesége miatt még semmit sem ért. A tanár hatalma a gyermekben nem tart örökké, csak

³⁴⁶ „Praecipimus igitur omnibus, ut cogitent mandato Dei Scholasticos conventus institutos esse, et in eis Deo serviendum esse.” *A Leges Academiae Witebergensis de studiis et moribus auditorumból* (1546) idézi Wriedt 1996. 170.

³⁴⁷ „Ergo verbum Daudis est verbum Dei, longe separandum a verbo Socratis, Solonis, Catonis, quod ex ratione humana profectum est.” Stöckel 1596. 410v.

³⁴⁸ „Ex his labyrinthis nec Demosthenes, nec Cicero se explicare potest, eaque absurditate Porphyrius, Lucianus, Iulianus et multi praeterea astuti homines moti sunt, vt confessionem huius nostrae doctrinae, absurdissimis rebus, vt videtur, plenae, abiicientes, acerrime eam persequi coeperint. Sed qui serio scrutantur haec mysteria, ii Spiritus sancti beneficio tandem ex his perplexis ambagibus, quas nullus Aristoteles, quamvis acutus, dissoluere potest, explicantur.” Stöckel 1596. 411.

³⁴⁹ *Leges scholae Bartphensis* (1540) Klein 1789. 332–341.

³⁵⁰ „Nam hoc fere communiter fit, ut cum erroribus et phanaticis opinionibus coniuncta sit orationis confuiso ac deformitas.” *De studiis linguae Graecae*. CR. XI. 855–867.

amíg gyermekkorú, amíg önmagát uralni képtelen. Egyrészt tehát az életkoron és az értelmén keresztül a tanításban megerősödve alkalmas lesz örökségének átvételére, másrészt a tanár háttérbe húzódása után szabad lesz, a szüleitől kapott javaknak ura és örököse.³⁵¹ A tanárnak az igazságos szigor alapján, ha szükséges, haraggal kell a gyermek javát szolgálnia,³⁵² ugyanakkor ügyelnie kell, hogy a legkisebb hibát is elkerülje a gyermekek tanítása során, mert különben óriási károkat okozhat a tanulók számára.³⁵³

8. ábra. A bártfai iskola és a Szent Egyed templom északi oldala³⁵⁴

³⁵¹ „Is enim adhibetur puero, vt eum doceat, moneat, et coerceat, sua sponte propter rationis et ingenii imbecillitatem nihil intelligentem. Non ergo perpetuum est paedagogi dominium in puerum, sed dum puer est, seque ipsum regere non potest. Cum ergo per aetatem et rationem doctrina confirmatam aptus est ad obeundam haereditatem, tum remoto paedagogo fit liber, haeres ac dominus bonorum a patre acceptorum.” Stöckel 1596. 46v–47.

³⁵² „Sicut enim paedagogus, si vere hoc nomine dignus est, tunc cum maxime irasci videtur, reuera non irascitur, facit enim hoc studio pueri, vt eum seruet, ne libidini suae indulgens male pereat.” Stöckel 1596. 47.

³⁵³ „Sicut et in familia, patris ac domini peccatum magis nocet toti familiae, quam si centum alii peccarent. Ita in schola ludimagistri quamuis leue erratum, plus affert detrimenti discipulis, quam multorum aliorum quantumuis atrocía delicta.” Stöckel 1596. 104v.

³⁵⁴ A szerző felvétele.

Mindennapok a bártfai iskolában

Schesaeus Stöckel életrajzában sok más mellett közli egy átlagos iskolai napja menetét is.³⁵⁵ Az iskolában a legalapvetőbb tananyagot magyarázta kisdíákjainak. Eleinte Donatus szabályain, a keresztény tanítás legfontosabb részeit tartalmazó katekizmuson, Aesopus fabuláin és Terentius darabjain kívül semmi más nem szerepelt az oktatott anyagban. Az életrajzíró tanúsága szerint a tanításban Stöckel olyan serény volt, az olvasmányoknak oly nagy változatosságával élt, a latin mellett a német nyelven is úgy gyakoroltatta a diákjait, hogy mindeme gondosságnak a párját eddig senki sem iskolákban, sem akadémiákon nem tapasztalta.³⁵⁶

Minden tevékenységét igyekezett pontosan napirend szerint végezni. Reggel a második órában kelt, este a nyolcadik órában feküdt. A nap első programja a templomi közös reggeli ima volt, Stöckel felkészülten maga olvasott és imádkozott a napnak megfelelő imákat. A templomban az énekkart is ő vezette, és arra ösztönzött mindenkit, hogy ne habozzon Istent zsoltárokkal dicsőíteni. A templomból visszatérve vagy a retorika szabályait, vagy Cicerónak valamelyik beszédét magyarázta. Aztán a nemes ifjakat tanította különórán nyelvtanra és a katekizmus szabályaira. Ezt követően nyilvánosan vagy erkölcsfilozófiát, vagy dialektikát adott elő. Déli tizenkettőtől egyig az ifjakat zenei gyakorlatokkal foglalkoztatta. Aztán Ovidiust olvasott, majd ismét magántanulókkal foglalkozott. Estefelé a gyermekeket német nyelven Salamon bölcsességeire okította. A záró esti imák után, hetente kétszer Liviust tanított, szintén hetente kétszer pedig saját kézzel írt tananyag segítségével görög nyelvleckéket adott. Minden napja így telt pihenés nélkül.

Stöckel az elterjedt háromlépcsős, háromévfolyamos rendszerbe osztotta be a diákokat. Az első osztályban az írás, olvasás elemi ismeretei és az evangélikus hit alapelvei szerepeltek a tantervben. A középső osztályban Donatus munkásságára alapozott grammatikai oktatás folyt, az auktorok közül főleg Terentiusszal és Ciceróval foglalkoztak, a harmadikban pedig Ovidius-, Cicero-, Livius-szövegek mellett került sor retorikai, filozófiai, számtani tanulmányokra és a görög nyelv alapjainak elsajátítására. A Szentírás és népszerű klasszikus szerzők mellett Luther *Kiskatekizmusát*, Melanchthon *Examen*

³⁵⁵ Schesaeus 1979. 89–90.

³⁵⁶ „In praelegendo tanta sedulitate usus est, in tanta quidem lectionum varietate, ubi solus omnia sustinebat, ut non solum Latine, sed Germanice quoque ad calamum expositionem dictaret, cuius diligentiae specimen nemo unquam in ulla vel schola, vel academia audivit.” Schesaeus 1979. 89.

*Theologicumj*át és *Rheticáj*át, *Dialecticáj*át és *Etymologiáj*át használták.³⁵⁷ Ugyancsak tananyagul szolgálhattak *Loci Communes*ének részletei, amely 1578-tól több mint 80 kiadásban jelent meg. Stöckel saját katekizmusát is beemelte az oktatásba.

Az iskolában Stöckel eleinte maga látott el minden feladatot,³⁵⁸ *hypodidascalus* (segédtanító) és kántor segítségét csak később igényelte, továbbá az idősebb diákok is segítettek az oktatásban. Az iskola átvételekor legalább ötven diákja volt. Hivatalos iskolai névjegyzék nem maradt fenn, de azt biztosan lehet tudni, hogy Bártfa iskolája nemsokára az ország leglátogatottabb iskolája lett, városok küldték ide ifjaikat tanulni, nemesi családok csemetéinek egész hada lepte el a várost. Perényi István főlovászmester fia, Mihály, későbbi zempléni és sárosi ispán, Serédi Gáspár³⁵⁹ mostohafia, Alaghy János 1539 nyaratól, Révay Ferenc³⁶⁰ fiai, Mihály, János és Lőrinc szeptembertől, Perényi Ferenc tárnokmester János nevű fia Plathy Mihállyal és Andrással 1541–43 között tanultak a bártfai iskolában.³⁶¹ Révay Ferenc nádori helytartó végrendeletében is megemlékezett fiai nevelőjéről.³⁶² Varkocs Tamás egy 1556-ban Székelyhidán kelt levelében értesíti a város magisztrátusát, hogy fiait ismét az iskolájukba küldi, egyúttal kéri a tanácsot, hogy a fiúknak és a velük lévő nevelőnek minden segítséget adjanak meg.³⁶³

Olyan híre kerekedett Stöckel iskolájának, hogy Verancsics Antal³⁶⁴ egri püspök is a kiváló Stöckel Lénárdhoz („apud eximium uirum Leonardum Stekelium”) küldi nővérének fiát, Domitius Jeromost tanulni. 1559-ben kelt leveléből megtudhatjuk, hogy a rektornak évi 34 magyar aranyat kínált fel, testvérének pedig további nyolcat a szállásért.³⁶⁵

Stöckel a hazai nemesi családok gyermekeit nem csupán a klasszikus nyelvekre oktatja, hanem gyakoroltatja őket a magyar nyelven való fogalmazásban is.³⁶⁶ Arisztokrata ifjakon kívül a bártfai iskolában kezdte meg tanulmányait a Wittenbergben végzett 26

³⁵⁷ Fata 2000. 145–146.; Škoviera 1976. 272.; 1977. 96–97.; Hartmann 1828. 122.; Daniel 1996. 44.

³⁵⁸ „... ubi solus omnia sustinebat.” Schesaeus 1979. 89.

³⁵⁹ Serédi Gáspár (†1553): Ferdinánd-párti nemes, Magyarország felső részeinek kapitánya volt.

³⁶⁰ A Révay fiúk tanulmányairól, ezen belül bártfai tartózkodásukról részletesen: Fraknói 1981. 184–214.

³⁶¹ Fraknói 1981. 190–191.

³⁶² „Leonardo Sztokol studia et educationem item et omnem institutionem carissimum filiorum meorum...” Révay 1882. 550.

³⁶³ „...hos filios nostros misimus iterum ad civitatem vestram ad locum studij gratia discerendi...” BVL Székelyhida, 1556. március 25.

³⁶⁴ Verancsics Antal (1504–1573) 1557-től egri püspök, 1569-től esztergomi érsek.

³⁶⁵ „...summa tota facit xxxij florenos monete hungarico, cedentibus domino Stekelio 34 et pro camera fratri suo 8...” BVL Eger, 1559. január 4.

³⁶⁶ Tolnai 1939. 39.; Szlávik 1893. 210.

magiszterünk közül öt bizonyosan:³⁶⁷ Purkircher György³⁶⁸ (1530k–1578), Rakovszky Márton³⁶⁹ (1535k–1579), Ilosvai Benedek³⁷⁰ (?–1585/86); Kertz Pál³⁷¹ és Szántai Lukács. A Wittenbergben ordináltak jegyzékében is többen hivatkoznak Bártfára és Stöckelre a tanulmányi helyek felsorolásánál (Sebaldi Erasmus, Georgius Sobuczek, Joannes Janatschi, Martinus Schupka, Andreas Schupka, Petrus Pragius).³⁷² Közülük többen a Stöckel által bejárt utat követve, magyarországi iskoláztatásuk után előbb Boroszlóba mentek, majd aztán következett a wittenbergi egyetem.

Christian Schesaeus tanúsága szerint a diákok nem csak Magyarországról sereglettek Bártfára: „Rövid idő múlva eme férfiú híre sok helyet bejárt, sokak szívét ösztönözte arra, hogy őt hallgassák, különböző és messzi tájakról gyűlt össze előkelő férfiak rengeteg gyermeke, Sziléziából, a szomszédos Lengyelországból, Morvaországból, Ausztriából, Erdélyből, Oroszországból, Poroszországból és természetesen legtöbben magából Pannóniából.”³⁷³

Az országszerte és a határon túl is ismertté vált rektor a kortársaktól méltán nyerte el a *Praeceptor Hungariae* címet.³⁷⁴ A bártfai iskola átalakítása melanchthoni szellemben példaként szolgált az ország, különösen a Felföld, ezen belül Felső-Magyarország formálódó lutheránus iskolái számára.³⁷⁵

A különböző kötődésű, háttérű, létszámában megnövekedett diákság között ugyanakkor a körülményekből adódóan feszültségek, a város vezetőségének közbelépését igénylő fegyelmi ügyek is kialakultak. Szegedi Albert szepesi kanonok 1559-ben azért tett panaszt, mivel egy bártfai német fiú az általa támogatott Mihály nevű tanulót minden

³⁶⁷ Ritoókné 1984. 226.

³⁶⁸ Purkircher György pozsonyi polgári családban született. Tanulmányait 1556-ban Wittenbergben, 1561–63-ban Padovában végezte, ahol orvosdoktorrá avatták. Háza körül orvosbotanikai kertet létesített. Alkalmi verseket és beszédeket is írt.

³⁶⁹ A nemesi származású Rakovszky testvérek, Márton, Mátyás és Miklós latin nyelven írt verseikről ismertek. Márton, miután Wittenbergben magiszteri fokozatot szerzett, 1559-től a Magyar Kamara írnoka lett, 1574-től pedig turóci alispán.

³⁷⁰ Ilosvai Benedek genfi és wittenbergi tanulmányok után tért haza, előbb tállyai lelkész, majd gyulafehérvári tanár és református esperes lett.

³⁷¹ Kertz Pál Wittenbergi tanulmányok után 1564-től brassói orvos, 1584-től gyulafehérvári udvari orvos volt.

³⁷² OSZK Fol. Lat. 293. f. 216v, 217v, 218, 218v, 219v, 220.

³⁷³ „Brevi tempore huius viri fama multa peragravit loca, multorumque animos ad se audiendum perpulit, confluxere ex variis et procul ditissimis regoinibus multi praestantium virorum liberi ex Silesia, vicina Polonia, Moravia, Austria, Transylvania, Russia, Prussia, maxima vero multitudo ex ipsa Pannonia.” Schesaeus 1979. 89.

³⁷⁴ Fata 2000. 146.; Szlávik 1893. 207.

³⁷⁵ Fata 2000. 145.

magyarázható ok nélkül kegyetlenül megverte. Értesült az ezzel kapcsolatos ítéletről, amiben semmi igazságot nem talált, pedig a megvert ártatlansága nyilvánvaló. Határozottan kérte a címzettet ezért, hogy szolgáltatassanak igazságot, mert az ártatlan vér ontása elégtételt kíván. Az ifjait nem azért bízták a jó tanárukra, hogy a fékevesztett bártfai ifjak ártatlanul a vérüket ontsák, hanem hogy tanuljanak, tápláltassanak, védve legyenek, és jobb gyümölcsöt teremjenek, ha visszatérnek Bártfáról. Ha előre tudták volna, hogy Bártfa a kínzás és a szenvedés helye, akkor erre felkészülve mentek volna a városba, hogy elkerüljék a kígyók mérgeét.³⁷⁶

Szabary Péter miskolci bíró 1560-ból való levelének az elején dicséri Bártfát iskolájának kitűnő tanárai miatt, akik számos nemzet ifjúságát vonzzák a városba. Miskolc is úgy döntött, hogy a polgárok gyerekeit oda küldi tanulni. Ám értesültek róla, hogy fogságba vetették őket, mert két bártfainak bosszúságot okoztak. Bár a tettükre mentség nincs, mégis kéri alázatosan a bártfai magisztrátust, hogy ebben az ügyben kegyesen bánjanak velük, egyúttal megerősíti, hogy tanulás végett utaztak a városba, és bocsánatot kér tettükért.³⁷⁷

Pedagógiai munkák

Stöckel elkötelezettsége, hogy a műveltséget az egész közösség számára elérhetővé tegye, az Erasmus nyomán szerkesztett, posztumusz kiadott *Apophthegmata* című munkájának örökösei által írt előszavában szintén felfedezhető.

„Ez alapján Stöckel ezen könyvbe a különleges Apophthegmatát szerkesztette azon tanuló ifjak hasznára és felfogásához igazítva, akik Erasmus alapos stílusát nem képesek követni. ... Továbbá német nyelven is közreadta, hogy ezeket a csodaszép mondatokat ne csak az iskolások, hanem a tanulatlanok is, akik legalább németül olvasnak megérthessék.

³⁷⁶ „Non ea gratia adulescentes nostros illi Bono domino preceptore commendamus docendos, ut sub do. Vre E. magistratu et iudicatu innocenter a vestris licenciis et efrenibus filijs miserabile neci tradantur, sed vt doceantur, alantur, protegantur et in meliorem frugem evadant, ac sic Barthfa ad nos revertatur. Si presciressemus Barthfam fuisse locum carnificy et torture, certe ingressime eius civitatis, vt aspidis et basilisci virulentum visum evitare studuissimus.” BVL Szepeskáptalan, 1559. március 12.

³⁷⁷ „Cum singulari divina providentia urbs vestrarum dominationum hactenus praestantissimis doctoribus floruerit et nunc floreat, quorum causa variarum nationum iuventus eo se confert, placuerat quibusdam et nostrorum civium liberis, ut augendi eruditionis causa in urbem vestrarum dominationum se conferrent dum autem illi iuvenes nostri operas literis isthic navarent, accepimus eos in vincula coniectos, eo quod duibus vestris aliquid molestiae intulissent.” BVL Miskolc, 1560. szeptember 10.

... Mert ahogy Erasmus műve szinte minden tanultnak javára van, ekként atyánknak, Stöckelnek e könyve alkalmas arra, hogy a műveletlenek felfogják, továbbá hasznára van a kereskedőknek, akik latinul nem értenek.”³⁷⁸

Az *Apophthegmata* elkészítésének idejére nincsenek pontos adataink. 1531-ben ismerte meg Erasmusét, Eislebenben már tanított belőle, de még valószínűleg átdolgozás nélkül. A tény, hogy az egyes anekdoták kifejtésénél hiányzik a hitvédelmi hangvétel, ami a késői munkáit jellemzi, arra enged következtetni, hogy hazatérése körül, 1539 táján állította össze a mintegy 320 oldalnyi szöveggyűjteményt. Az anekdoták összeszerkesztésénél Erasmus sorrendjét követte, bár az ő nevét még a szó szerinti átvételeknél sem említette a műben. A rendkívül leegyszerűsített szövegeket egy rövid kérdés követi, majd az erkölcsi tanulság következik, mindez latin és, ahogy az előszóból is kiderül, német nyelven.

Postillás köteteinek keletkezésére is találunk magyarázatot Schesaeusnál. Leírása szerint Stöckel a szentmiséket követően, a prédikátor figyelmes végighallgatása után írta az evangéliumhoz kapcsolódó kommentárokat, magyarázatokat, amelyeket nyilvánosan hallgatóságnak is előadott.³⁷⁹ Tehát ha nem is feltétlenül iskolai, de tanítási, hitoktatási célból készültek el prédikációs kötetei is. Közülük a rövidebb 1578-ban jelent meg, a terjedelmesebb pedig csak a század végén, 1596-ban.

A két kötet felépítése hasonló, a *Formulae tractandarum sacrorum concionum per evangelia communium feriarum totius anni in usum ecclesiae Christi collectae* címűben az egyház év kezdetétől, Advent első vasárnapjától veszi sorra a vasárnapi evangéliumokat, kiegészítve a szentek ünnepnapjaival. Kiemelten foglalkozik az Angyali üdvözlét, a Háromkirályok és a Feltámadás ünnepével. A bibliai szöveget mindenhol pontokban szedett alapos, moralizáló elemzés követi, mely útmutatást ad a szövegek helyes értelmezéséhez. A kötet előszavának érdekessége, hogy a könyvkiadás szabadsága ellen érvel. „Vt enim neque reipublicae neque Ecclesiae vtilis est Democratia, in qua sine delectu omnibus aequae potestas conceditur, ita neque doctrinae studijs hic status emolumento esse potest, in quo cuilibet docendi, maxime vero libros edendi facultas

³⁷⁸ „Ex hoc praecipua Apophthegmata Stoekelius in hunc libellum transtulit, pro captu et utilitate iuventutis scholasticae, quae subtilitatem styli Erasmi non ubique assequitur. ... Et addidit rhythmos germanicos, ut harum pulcherrimorum sententiarum non solum scholastici, verumetiam illiterati, qui saltem germanicam lectionem nosse percipere possent. ... Nam ut Erasmi opus pene doctis tantum prodest, sic hic Stoekelii patris nostri libellus accommodatus est captum rudium et ad usum etiam oeconomorum, qui Latinam linguam non intelligunt.” Stöckel 1570.

³⁷⁹ „Soepe sub concionibus sacris, cum attente audiret concionatorem, essetque in loco conspicuo auditoribus diligentiae exemplum praebens, scribebat commentarios in euangelistas utilissimos, vel in apostolica scripta enarrationes, quas publice auditoribus proposuit.” Schesaeus 1979. 90.

est.”³⁸⁰ Stöckel úgy vélte, hogy ne a többségnek legyen joga könyvkiadásra lehetőséget adni, hanem arra méltó, köztiszteletben álló tudós kisebbségnek. Világosan látta, hogy a könyvkiadás a nyomtatás megjelenésével, amely a leírt szó nyilvánosságát ezerszeresére nagyította, hatalmas fegyverré vált, s ez szabályozás hiányában óriási károkat okozhat.

A címlap hátán az olvasót köszöntő rövid vers olvasható, majd a szerző által készített előszó, Révay Mihálynak és Ferencnek ajánlva a kötetet. A RMNY jegyzetírója lehetségesnek tartja, hogy a visszadátumozott ajánlást nem Stöckel, hanem a kötet gondozója írhatta.

A Postilla seu enarrationes erotematicae epistularum et evangeliorum tam dominicalium quam festorum dierum, quibus etiam nonnulli sermones in festis sollemnioribus utiles adiuncti sunt, mint a cím is mutatja, tartalmazza az evangéliumokhoz tartozó olvasmányokat és szentleckéket is, ezek értelmezésével együtt. A két főrészből álló prédikációs kötet első része az egyes vasárnapokhoz, második, külön címlappal nyomott része az egyes főbb ünnepnapokhoz tartozó olvasmányok és evangéliumok szövegét közli, majd az azokhoz fűzött magyarázatokat. Az egyház ünnepének megnevezésénél a szent katolikus jelzöt használja még, ami természetesen már nem a római egyházat jelenti.

Több Szentírási részlethez széljegyzetben földrajzi és történeti magyarázatokat fűzött a kiadó, feltehetően Sculteti Severin (†1600), az utószó készítője, ezekből többek közt megtudhatja az olvasó, hogy az adott szentírási részben előforduló földrajzi helyek Bártfától milyen távolságra vannak.³⁸¹ A 9. folián található, Lk 21-hez írt széljegyzet érdekessége egy asztrológiai jelenség leírása, amelyet 1572-ben észleltek, és amit végítéletzerű változások előjeleként értelmezett a jegyzetíró: „fatales mutationes toti pene orbi terrarum attulit.”

A Révay Ferenchez és fiához, Gáborhoz szóló ajánlás ifjabb Stöckel Lénárd nagyobb lélegzetű tanulmánya, amelyben ír az ünnepek eredetéről, beosztásáról, az időszámításról, a Szentföld földrajzi elhelyezkedéséről.³⁸² Az eddig rejtőző és kevesek által elérhető mű kiadásával az egész szenvedő Magyarországnak kíván üdvére tenni.³⁸³ Hosszú sorokban igazolja atyjának és Radácsinak a lutheri ortodoxiához való hűségét az őket ért vádak ellenében.

³⁸⁰ Stöckel 1578. Praefatio.

³⁸¹ Stöckel 1596. 2v, 9r, 34v stb.

³⁸² „Leonhardus Stöckelius junior et reliqui haeredes authoris hujus operis.” Bártfa, 1596. május 30.

³⁸³ „Qui hactenus latuerunt et paucorum fuerunt proprii, per Typographicum vulgationem facerent publicos, in gloriam Dei et sdalutem comunem totius huius afflictissimi Regni Ungariae.” Stöckel 1596.

A kötet végén Sculteti Severin Palesztina földrajzáról készített rövid összefoglalása (*De Palestina seu Terra Sancta*) kapott helyet, amit Révay Ferenc kérésére állított össze Tilemanus *Stella Tabulae* és Heinrich Buenting *Itinerarium totius Sacrae Scripturae* című munkái alapján. Az összeállításból megtudhatjuk, hogy 3963-ban született Krisztus, és 3996. április 3-án halt meg, majd 5-én támadt fel. Palesztinának öt elnevezése ismeretes: *Canaan, Israel, Iudea, Palestina-Syria, Szentföld*. Canaan a legősibb, Cham fiáról kapta a nevét. Isten székhelye volt e föld 1500 évig, a Messiás eljöveteleig. *Cosmographusok* szerint Syria az egész világ közepe, ami nem matematikai számítás okán van így, hanem az emberi faj kiterjedéséhez viszonyítva. *Hispania, India, Szkitia, Etiopia* hozzávetőlegesen egyenlő távolságra van tőle, Isten a központi fekvése miatt választotta ezt a helyet, hogy az Evangélium könnyebben jusson el távoli vidékekre is. A végén pedig Isten meghatározását is olvashatjuk.³⁸⁴

Mindkét kötetéről elmondható, hogy nagyon kevés konkrét aktualitást, személyt, történetst említ Stöckel. Szentírás-magyarázataiban a tiszta lutheri tanítás mellett foglalt állást, minden lehetőséget megragadván, hogy a wittenbergi hitújítás nyilvánvaló ellenfeleit megcáfolja. A dogmatikai kérdéseken kívül jelentősen foglalkoztatta az utolsó idők, a végítélet közeledtének a kérdése, illetve több esetben kitért a tanító és a magisztrátus feladatainak, hivatásának tárgyalására is.

Órán lediktált jegyzeteiből állhatott össze a *Meditatio passionis Christi* címet viselő kézirat anyag, amelyet jelenleg Pozsonyban őriznek.³⁸⁵ A kolligátum anyagát, amely a Stöckel-szöveget is tartalmazza, többségében Thoraconymus (Kabát) Mátyás (?–1590k.) és Melik Sámuel (?–1620) jegyezte le. Valószínű, hogy a Stöckel-iratokat a breznóbányai Thoraconymus írta le, aki Késmárkon vagy Bártfán hallgathatta Stöckelt, és az akkori jegyzeteiből állította össze a szöveget.³⁸⁶ Az 575 lapos kolligátum Stöckelre vonatkozó anyaga főleg bibliai helyekhez fűzött kommentárokból áll. A 225–240. oldalig terjedő része talán a legérdekesebb, amely Luther tanítása alapján a világvégéről szól.³⁸⁷ A szöveg nyilvánvalóan nem teljesen Stöckel munkája, Thoraconymus kiegészítette, aktualizálta a

³⁸⁴ „Definitio Dei: Deus est una essentia Spirituales, aeterna, intelligens, verax, bora, pura, iusta, misericors, liberrima, omnipotens et infimitae sapientiae. In qua unica essentia est pater aeternus, qui filium suum ad aeterno genuit et filius mago patris coaeterna et spiritus sanctus procedens a patre et filio.” Stöckel 1596.

³⁸⁵ SAV Š A III 281.

³⁸⁶ Bártfával és Késmárkkal is volt kapcsolata, az 1570-es években, wittenbergi tanulmányai után mindkét helyen dolgozott. Zoványi 1977. 635.

³⁸⁷ *De fine mundi collecta ex doctrina Doctoris Lutheri consentaneae testimoniis divinis, quae extant in libris ecclesiae Dei*. Authore Leonhar. Stokelio. 1556.

tartalmát; a különböző üdvtörténeti események évszámainak egymáshoz való misztikus kapcsolatáról írva az 1573-as évhez viszonyította a számításait.³⁸⁸

Iskolai színjátszás

Stöckel a magyarországi iskolai színjátszás történetében is fontos szerepet játszik. Az iskolai és nyilvános élet legélénkebb mozzanatai közé tartozhattak már a késő középkorban is a különböző misztériumjátékok, majd a városok tanulóifjúsága által előadott *comoediák*, *tragoediák*, *historiák*. Értük eleinte a tanácstól jutalom is járt, amely akár 6–8 forintig is emelkedhetett, ez képezte a tanárok és a támogatásra szoruló diákok egyik fő mellékes keresetét a rendszeresen kapott díjazás mellett.³⁸⁹ Bártfán a város tanácsa minden egyes előadásért rendszeresen másfél forintot fizetett, előbb az ifjúságnak, majd a tanítónak, aki a szerepeket betanította és a darabot rendezte.³⁹⁰

A bártfai levéltárban őrzik egy misztériumjáték töredékes színlapját a XV. század második feléből (9. ábra), a darabban a város legelőkelőbb polgárai kapták a különböző szerepeket.³⁹¹ A források szerint efféle misztériumjátékoknak több alkalommal is részesei lehettek a bártfai polgárok. A város számadáskönyveiben számos bejegyzést lehet találni azokról az összegekről, amelyeket a színészekre és az előadás kellékeire költöttek. 1497-ben húsvétkor Krisztus feltámadásáról szólt egy darab (*Ludus de resurrectione Domini*), 1498-ban egy karácsonyi játékot rendeztek, 1512-ben idősebb Stöckel Lénárd bírósága alatt a *Passio Christit* adták elő.³⁹²

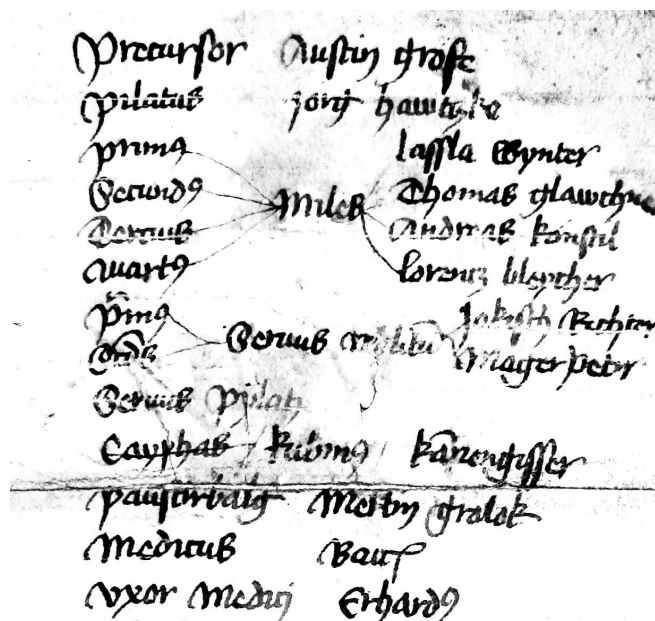
³⁸⁸ „...ad presentem annum 1573 duravit annos 1539...” Stöckel 1573. 238.

³⁸⁹ Ipolyi 1887. 405.

³⁹⁰ Ábel 1884a. 50.

³⁹¹ Ábel 1884a. 35.

³⁹² Ábel 1884a. 45.

9. ábra. Bártfai színlap a XV. századból, részlet

Nem helytálló Ábel megállapítása viszont, hogy először Bártfán adtak elő protestáns iskolai színdarabot.³⁹³ A többi észak-magyarországi városban bevett szokásnak számíthatott az iskolai darabok esetenként való színrevitele. Polleranus Ferenc körmöcbányai rektor már 1534-ben panaszkodott egy feljegyzésben („memoriale”), amelyet a városi jegyzőnek, Wolfgang Guglingernek³⁹⁴ címzett, hogy a régi szokás szerint latin nyelven folyó színjátékok elől elvonja az ifjúságot a „germanicus scriptor”, aki anyanyelvű darabokat tanít be nekik.³⁹⁵

Stöckel Lénárd nyilván maga is ehhez a Németországban is tapasztalt és a hazai városokban is élő szokáshoz csatlakozott, amikor részben a nyelvoktatás érdekében, részben a diákok morális és hitbéli épülésére iskolai színjátékokat rendezett és írt.³⁹⁶

1553-tól a meglévő számadáskönyvek tanúsága szerint a tanulók előadásai bizonyosan részei voltak a bártfai kulturális életnek, a diákok 1553–1560-ig, az 1557-es pestises év kivételével évente begyakoroltak és a város nyilvánossága előtt előadtak többnyire német, kisebb részben latin nyelven egy-egy vallásos tárgyú iskoladrámát.³⁹⁷

³⁹³ Ábel 1884a. 46.

³⁹⁴ Ausztriai származású, 1519-ben iratkozott be a bécsi egyetemre, ahol magiszteri fokozatot szerzett.

³⁹⁵ „Mihi ad festum Galli, more solito, et honesto instituto veterum, qui fuerunt cultores et amatores liberalium ar-tium, honestarumque disciplinarum agenda esset Comoedia, sed pueri ad istiusmodi utilissima exercitia idonei, confluerunt in colluuiem et sentinam scriptoris Germanici. Ille igitur cum suis, mea causa, comoediam Heautontimorumenos agat, dann ich kann mit Ochsen nicht Hasen jagen.” Breznyik 1883 I. 324–325.

³⁹⁶ Ábel 1884a. 46.

³⁹⁷ Ábel 1884a. 47.

Faber Tamás, Stöckel utóda ideje alatt egyik előadástól a másikig esetenként több esztendő is eltelt. Az előadások időpontja Bártfán ekkoriban rendszerint farsang idejére esett, helyszínéül pedig a városháza tágas tanácsterme szolgált („in curia coram senatu”).

Terentius-adaptációk és Heinrich Knaust (1520–1580) komédiái mellett a legtöbb darab bibliai történetet vett alapul. Stöckel is írt bizonyára jó néhányat. Ezek közül azonban egyedül a Zsuzsanna-dráma (*Historia von Susanna in Tragedien weise gestellet, zu vbung der Iugent, zu Bartfeld in Vngarn*) maradt fenn, amelyet 1556-ban mutattak be, és 1559-ben nyomtatta ki wittenbergi műhelyében Hans Lufft (1495–1584).³⁹⁸ A kortárs Purkircher előverse siet a nézők segítségére az értelmezésben. Eszerint Zsuzsanna bibliai történetét Stöckel a Felföldön terjedő protestantizmus helyzetével hozza párhuzamba. A főszereplő, a szeretetreméltó anya és feleség, Zsuzsanna az egyházat szimbolizálja, míg az erkölcstelen, házasságtörésre csábító Zedekia és Ahab a török és a pápa jelképes alakjai, akik a hitet fenyegetik.³⁹⁹ Az iskoladrámák sémája szerint egy moralizáló prológusban szól a nézőkhöz, amelyben a reformáció győzelmét jósolja meg a szerző.

1906-ban Ernyey József egy tanulmányában összefüggést keres a körmöci és a bártfai játékok között, s írása végén közli a legtovább fennmaradt körmöcbányai Zsuzsanna-játék szövegét is.⁴⁰⁰ Körmöcbányáról egy 1557-es számadáskönyvi bejegyzés tudósít először a Zsuzsanna-játék színreviteléről.⁴⁰¹ Wolfgang Guglinger, a már említett főjegyző Stöckellel szívélyes viszonyt ápolt, hihetőnek tűnik Ernyey számára, hogy a Stöckel-féle darab került előadásra itt is, bár a fennmaradt szövegek összehasonlításából kisebb-nagyobb tartalmi különbségekre derült fény. A Zsuzsanna-játék továbbélését és népszerűségét illusztrálja a 10. ábra. Az Ernyey József által közölt képen egy XIX. század végi Zsuzsanna-játék szereplői láthatóak a németek lakta Oláhláposbányáról (Szolnok-Doboka megye, Lăpuș – Románia).

A diákok előadásaira a felföldi városokban a tanulmányi időszakot záró vizsgák után, illetve a főbb ünnepek (karácsony, vízkereszt, húsvét, pünkösd) napján került sor. A színdarabok színrevitelének színhelyéül a korai időszakban a templom épülete is szolgált. 1601-ben már tiltani próbálta a körmöcbányai tanács a templom épületében a játékokat, de a polgárság tiltakozott, majd 1606-ban sikerült elérnie a tanácsnak, hogy a *comoediákat* a

³⁹⁸ Bevezető tanulmánnyal kiadta: Szilasi 1918.

³⁹⁹ „In tantis nunc est ecclesia maesta periclis; | hanc duo sollicitant commaculare senes. | Impius hic papa est, est latro Thurcicus alter.”

⁴⁰⁰ „Ein geistliches Schpil von der Frau Susanna.” Ernyey 1906. 251–262.

⁴⁰¹ „Schulmeister von der Comedie Suzanne 1fl 50d.” Ernyey 1906. 248.

királyi kamara épületében („Kammerhof”) tartásuk. Tovább éltek a diákság körében a katolikus gyökerű ünnepekhez kapcsolódó szokások is. Szent Gergely, Szent Márton és Szent Gál napján házról-házra járva játszottak a diákok a rektor felügyelete alatt. Nem minden ünnepen tartottak színjátékokat, ilyenkor különböző népszokássá lett mutatványokkal álltak elő, például Szent Gál napján ilyen volt a kakasfejezés (Hahnbeisen).⁴⁰²

A diákság saját külön ünnepei, a farsangi játékok népszerűbbek voltak a *comoediáknál* és *históriáknál*. Eleinte a tanács is támogatta ezeket, de később annyira elfajultak, hogy a résztvevők közül a polgárokat fogsággal, a diákokat pedig az iskolából való kizárással kellett büntetni. Az iskolai játékok becsülete egyébként az évtizedek folyamán egyre jobban csökkent. Az 1612–22-es években a tanács többször is tiltotta a haszontalan játékokat, mert az eredeti céljukkal ellentétben a jó erkölcsöket rongják, és a latin nyelv tanulásának is kárára vannak.⁴⁰³ Ipolyi feltételezi, hogy ezek a színjátékok a városokban magyar nyelven is előadásra kerülhettek.⁴⁰⁴ Ennek igazolását Huszár Gálnak a bányavárosok tanácsaihoz írt ajánlásában látja, amely 1559-ben Sztárai Mihály magyar nyelvű katolikusellenes színdarabjának kiadása elé készült.⁴⁰⁵

10. ábra. XIX. század végi Zsuzsanna-játék szereplői, Oláhláposbánya

⁴⁰² Ernyey 1906. 249.

⁴⁰³ Ernyey 1906. 250.

⁴⁰⁴ Ipolyi szerint a magyar nyelv bizonyos fokú nyilvános használatára utal még Bél Mátyás feljegyzése, amely szerint „a toronyőrök kiáltása még az ő korában is magyarul hangzott: «Szólalj virrasztó, szólalj!» kiáltotta vigyázó a többi öröknek hajnalban. Mire a virrasztó ör egy dallamot énekelve válaszolt: «Hajnal vagyon, szép piros hajnal, hajnal vagyont Majd megvirrad, hajnal vagyon, szép piros hajnal.» Sokáig, midőn már ezen régi magyar örkiáltásnak, mely más városokban is dívott, értelmét vesztek, kiálták még Besztercebánya tót poroszló örei a toronyból.” Ipolyi 1887. 405.

⁴⁰⁵ *Comoedia lepedissima de sacerdotio*. Azaz: Az igaz papságnak tüköre, melyet a Sztárai Mihály mester mostan szerzett. A semnecezi, cremenczi és beszterczei bölcs tanácsoknak ajánlva. RMKT 1886. V. 210–240.

Stöckel két kevéssé ismert tanítványa

Heraclides öngyilkos kalandja, avagy a felekezetszervezés legkeletibb kísérlete (?)

Schesaeus életrajzi beszéde az egyetlen forrás arra az adatra is, amely alapján állíthatjuk, hogy Stöckel baráti kapcsolatba került, a korszak egyik legnevesebb politikai kalandorával, Jacob Heraclidesszel⁴⁰⁶ (1511–1563) is.

A későbbi moldvai despota ellentmondásos személyénél érdemes röviden elidőzni, hiszen míg élt, a kortársai rajongással vették körül, csúfos bukása után viszont Shakespeare sorai a Julius Caesarból érvényesek rá is: „A rossz, mit ember tesz, túléli őt | A jó gyakorta sírba száll vele”.⁴⁰⁷ A magyarországiak közül Schesaeustól⁴⁰⁸ a szászországi származású Sommer Jánoson (1542k–1573k) át Forgách Ferencig (1510k–1577) többen is megemlékeztek róla.

Eredeti neve Joannis Basilikos volt, és Kréta szigetén született egy tengerész fiaként, aki egy hajóskapitány szolgálatába adta. Ez a kapitány, Jacob Heraclides, aki magát Számosz és Párosz despotájának címezte, a fiút kitaníttatta, neves mestereként Joannis Laszkariszt tartják számon az életrajzok, akitől filozófiát és irodalmat tanult. Gazdája V. Károly szolgálatában egy görög zsoldos csapat élén részt vett több csatában. Majd Németalföldön Heraclides a halálos ágyán örökösévé tette az ifjút, aki megkaparintva ura iratait, az örökös törvényes fiának adta ki magát, felvette címeit is, amit V. Károly is elismert.

Kis idő múltán, 1556-ban Wittenbergbe távozott, ahol, miután megismerkedett és szívélyes kapcsolatot alakított ki a reformáció helyi nagyságaival, lutheránussá lett. Áttérése, mint a későbbiek majd mutatják, nem felszínes szeszély volt. Innét a pénze fogytán Lengyelországba ment, ahol hallotta, hogy Moldva népe mennyire nem szereti Sándor vajdát (Alexandru Lăpușeanu, †1568), s azt is kiderítette, hogy a vajda felesége, Roxanda szintén Heraclides-vérből származott. Elindult hát Moldvába szerencsét próbálni.

⁴⁰⁶ Heraclidest sok kortársa csodálattal vette körül, többen is készítették róla is életrajzot: Sommer 1987; Forgách 1866. XI. könyv; Radu 1934. 1–41. Történetének XIX. századi feldolgozását lásd: Hunfalvy 1894. II. 289–296; Thallóczy 1885. Röviden érinti a despota történetét Oborni Teréz is: Oborni 2003.

⁴⁰⁷ Vörösmarty Mihály fordítása.

⁴⁰⁸ Schesaeus ekként ír a *Ruinae Pannoniae* VII. énekében: „tristia despotae memorabo fata Iacobo | Basilici, Herculeo qui sanguine duxerant ortum, | divinumque genus morum probitate fideque | Sincera excoluit, factisque illustribus auxit.” Schesaeus 1979, 246–255. Az ének történeti jelentőségéről Szabadi 1999.

Mivel nyilvánvalóvá vált, hogy terveket sző a vajda hatalmának megdöntésére, kénytelenségből Erdélybe, Brassóba szökött, ahol kinyomtatta nemzedéktábláját. Mivel Sándor vajda az életére tört, innét Miksa főherceget környékezte meg, de a bécsi udvarral sem boldogulván Lengyelország felé tekintett ismét. Útközben viszont, 1558-ban Késmárk kapitányánál, Laszki Albertnél⁴⁰⁹ (1536–1583 után) megváltoztatta terveit, mivel sikerült meggyőznie Laszkit, hogy támogassa a moldvai uralom megszerzésében. Gyalui Torda Zsigmond, Stöckel tanítványa és barátja, az éppen akkoriban kinevezett magyar kamarai igazgató vállalta el a közvetítő szerepet Heraclides és az udvar között.

Gyalui Torda Zsigmond naplója szerint 1559. november 29. érkezett Bártfára Heraclides,⁴¹⁰ ahol feltehetően Stöckelnél kapott szállást, aki mint Wittenberget is megjárta vendéget a legnagyobb szívéllyességgel fogadta a kalandort. Minderről Schesaeus így emlékezik: „qui exilii sui tempore ad hunc Stockelium veluti portum et asyllum confugit, cuius familiari consuetudine per longum tempus adeo delectatus est, ut in auditorium secutus attentissime lectiones sacras eum interpretaentem audierit.” Azaz a száműzöttként menedékre talált despotajelölt annyira megkedvelte Stöckelt, hogy még az iskolába is elkísérte hallgatni a tanítását.⁴¹¹

Miután a felföldi magyar nemesség egy részének (elsősorban Zay Ferenc és Forgách Ferenc⁴¹²) támogatását ígéretekkel elnyerte, a királyi tanács idősebb tagjainak rosszallása mellett csapatot gyűjtött, immár az udvar jóváhagyásával.⁴¹³ Míg Lőcsén gyülekeztek a hadak, hogy a föltűnést elkerüljék, Heraclides halálhírét terjesztették, sőt Laszki még egy ravasz cselt is kieszelt Sándor vajda Késmárkon tartozkódó embereinek a megtévesztésére, megrendezte az uralkodójelölt temetését. A vegyes összetételű kis sereg végül a második próbálkozásra 1561-ben sikeresen legyőzte az ellenfelét, és János néven két évre Moldvának új uralkodója, despotája lett.⁴¹⁴

⁴⁰⁹ Laszki Albert Laszki Jeromosnak, Szapolyai János és I. Ferdinánd neves diplomatájának a fia.

⁴¹⁰ Gyalui 1798. 113.

⁴¹¹ Minden valószínűség szerint 1560-ban, halála előtt nem sokkal, mivel április 4-én Bártfán tartottak Heraclides hívei egy nagyobb megbeszélést, seregszemlét. Thallóczy 1885.

⁴¹² Forgách Ferenc komolyan remélte, hogy a despota segítségével Erdély újraegyesíthető lesz a Magyar Királysággal. Lásd: Forgách 1934. 120–130.

⁴¹³ Thallóczy egy érzékletes hasonlattal írja le a vállalkozás jellegét: „Akár csak egy mai bank-spekulációt látnánk magunk előtt. A bankalap: az elfoglalandó Moldva, a részvényesek: Laszki s társai, a protectio Bécsből jön, a gründer Heraclides, Zay meg financeirozza a vállalatot.” Thallóczy 1885.

⁴¹⁴ Teljes címe: *Johannes Jacobus Heraclides Basilicus despota, insularum Phari, Sami et Doridis verus haeres, dominus regni Moldaviae atque palatinus finium terrae Transalpinensis, vindex libertatis patriae*. A kalandfilmbe illő trónszerzés és az azt övező tárgyalások és szövetekezések története bővebben: Thallóczy 1885, Oborni 2003.

Moldvai uralkodását a helyi körülmények, a határhelyzet állandó bizonytalansága eleve kudarcra ítélte, ugyanakkor egy szempontból a moldvai vajdától és a másik „magyar” szélhámostól, Grittitől különbözött ténykedése. A despota számos olyan rendelkezést hozott, amelyek országa egyfajta korszerűsítését, nyugatosítását szolgálták volna.

Egy magyarországi bujdosók által lakott településen Kotnáron (Cotnari – Románia) Jászvásártól nem messze evangélikus iskolát alapított történetírója, Johannes Sommer igazgatása alatt. Neves tanárokat is igyekezett külföldről odacsábítani: Caspar Peucert (1525–1602), Melanchthon vejét, és Krakkóból a matematikus Georg Joachim Rheticust (1514–1574), de hiába.⁴¹⁵ Ráadásul egy krakkói protestáns lányát jegyezte el, Lengyelországból pedig egy házas papot, egy bizonyos Lusinskit bízott meg azzal, hogy a helyi egyházi viszonyokat püspökként rendezze. Ő veretett először tallért Moldvában, bár erre a célra ortodox templomi kincseket áldozott fel. A kegyetlenkedésekhez szokott, amúgy is megbízhatatlan moldvai bojárok a görög-keleti egyház jogainak csorbítását kiváltképpen nehezen tűrték, 1563-ban fellázdak, a despota udvarának különböző nemzetiségű tagjait legyilkolták, az iskolát pedig lerombolták. Sommer csak úgy menekült meg, hogy három hónapos bujkálás után Erdélybe szökött.⁴¹⁶ Jakabot magát, akihez legtovább a magyar testőrsége maradt hűséges, a lázadás vezére, Tomsa István egy buzogánnyal végezte ki, miután Szucsáva (Suceava – Románia) várából kiostromolták.

Így ért véget a despota kalandos élete, akiben minden bizonnyal azt a történelmi alakot tisztelhetjük, aki Stöckelnek a legrövidebb ideig volt a tanítványa.

Georg Henisch

Georg Henisch⁴¹⁷ (1549–1618) a tudomány területén elért eredményeit tekintve Stöckel iskolájának valószínűleg legsikeresebb tanítványa.

A Johannes Henisch nevű városi jogász apától („syndikus”) származó Georg Bártfán kezdte meg tanulmányait. A linzi gimnázium után 1566-tól Wittenbergben tanult

⁴¹⁵ Hunfalvy 1894. 294.

⁴¹⁶ Sommer a kaland után Brassóban, Besztercén, Kolozsváron rektor. Számos teológiai művet adott ki, unitáriussá lett, Dávid Ferenc lányát vette feleségül.

⁴¹⁷ Életéről: Radikófer 1893. 25–52.; NDB VIII. 524.

Bártfa város költségén, majd sorban a lipcsei, a párizsi és a bázeli egyetemeket járta végig. Orvosi végzettsége mellett a többi tudománnyal is elmélyülten foglalkozott. Hieronymus Wolf (1516–1580) javaslatára 1576-tól az augsburgi Szent Anna gimnáziumban kezdett tanítani, ahol szinte haláláig, 1617-ig logikát, matematikát, hébert, görögöt, latint és retorikát oktatott. Simon Fabricusszal együtt töltötte be a rektori tiszteletet 1580–1593 között. Elkészítette az első nyomtatott könyvtári katalógust. 1576-ban feleségül vette egy augsburgi patrícius leányát, ezzel végleg letelepedett a városban. Az augsburgi orvosi kollégium dékánjaként 1582-től jegyzőkönyveket vezetett, amelyek az orvostörténet fontos forrásaivá váltak. Alapított egy könyvkiadót, az *Ad insigne Pinust*, amely halála után ellenreformációs célokat szolgált. Orvosi kézikönyvet adott ki és egy Aretäus-kötetet. Évente adott közre csillagászati naptárt. Az első német értelmező szótár szerzője, amelyből az első kötet jelent meg (A–G). A tíznyelvű szótár magyar anyaga Hieronymus Megiser (1553–1618) *Thesaurus Polyglottus*ából való.⁴¹⁸ Evangélikusként is elsősorban a tudomány embere volt, aki túllépett a felekezeti különbségeken, jezsuita tudósokkal ápolt jó kapcsolatot, a protestánsok közül ritka kivételként a naptárreform mellett szólalt fel.⁴¹⁹ Aktív tagja volt a Markus Welser által működtetett augsburgi késő humanista körnek.

Szülővárosa számon tartotta egykori polgárát, 1592-ben a bártfai tanács alkalmasabb hazai jelöltet nem találván őt hívta meg iskolája vezetésére, de a megbízatást nem fogadta el az ekkor már 43 éves családos ember. 1592. március 20-án kelt levelében a visszautasítás indokaként többek között azt hangsúlyozta, hogy életét az orvosi pályának szentelte.⁴²⁰ Valóban haláláig népszerű, sűrűn hívott orvos volt. Szerinte a bártfai iskolának nem orvosra, hanem olyan tudósra van szüksége, aki képes az Evangéliumot magyarázni, a szentírás szövegét értelmezni, a klasszikus nyelveket tanítani, a főünnepeken az énekkart vezetni. Mindezekre a levél szerint nem tartotta magát alkalmasnak. Viszont azt javasolta, hogy inkább hazai jelöltet keressenek, olyant aki ismeri a helyi szokásokat, és akinek az alkalmazása olcsóbb is, mindennekfelett pedig megtalálható benne a törekvés, hogy méltó legyen Stöckelhez és utódához Faber Tamáshoz, hiszen a bártfai iskola hírének fenntartása a Stöckel féle rendszer megtartásának a függvénye.

⁴¹⁸ Sági 1920. 105.

⁴¹⁹ Radikofer 1893. 51.

⁴²⁰ A levelet Ráth György ismerteti. Ráth 1892. 81.

VII. HITVÉDELEM, APOLÓGIA, TÖRÖK

Zsinatok és hitvallások

Az 1546-os eperjesi zsinat

A felső-magyarországi öt szabad királyi város (Bártfa, Kassa, Eperjes, Lőcse, Kisszeben) politikai szövetsége már a XV. század negyvenes éveitől rendszeres gyűlések formájában nyilvánult meg, ezek során az aktuális kérdésekre egységes válaszokat kíséreltek meg adni. Ez természetesen nem mindig sikerült. A két király polgárháborújában Kassa Szapolyai oldalán kötött ki, így nélküle kötött megegyezés, ahogyan azt a lőcsei krónika is közli.⁴²¹ Szintén súlyos összetűzésekhez vezettek a városok között a kereskedelmi, gazdasági érdekellentétek. Lőcse és Késmárk az 1530-as években például egyfajta fegyveres háborút vívott egymással.⁴²² Bártfa és Lőcse között a vászonfehérítés, Lőcse és Kassa között pedig az árumegállítás joga miatt folytak elkeseredett harcok.⁴²³

Természetes, hogy amikor a vallásügy vált az egyik fő problémává, szintén a városok közös fellépése tapasztalható. Ez eleinte inkább levélváltásokban valósult meg. Egymást értesítik a különböző hírekről, illetve a tekintélyesebb személyek, mint amilyen Wernher György, vagy akár a wittenbergi professzorok, tanácsát kérik az ügyekben.

Az első egyházi zsinatot a források szerint 1546 novemberében tartották Eperjesen, ahol 16 artikulust fogadtak el, amelyek a liturgiát és az egyház rendjét szabályozták. Az OSZK kéziratárában található egy táblázat, amely az Ötváros és Nagysáros mezőváros zsinatait sorolja fel.⁴²⁴ Stöckel életéből csak egy közös zsinatot említ, az 1546-os eperjesit, ahol aláírták azokat a cikkelyeket, amelyeket az 1590-es zsinat erősített meg. A zsinaton eperjesi résztvevőként tévesen közli az összeállító Lauterwald nevét, pedig ő csak az 50-es években érkezett Eperjesre.

⁴²¹ „1536 Feria secunda in Vigilia Sanctae Luciae civitatum Bartphae, Epperies et Cibiniensum Nuncii Leuchoviam venientes, unanimi consensu stauerunt se post defectionem civitatis Cassoviensis in fide Regi Ferdinando data constatissime perseveraturo esse.” Hain 1910. 77.

⁴²² Hain 1910.

⁴²³ Obál 1914. 92.

⁴²⁴ „Series synodorum celebratarum inde usque a reformationis Lutherianae anno 1539 in his quinque regiis liberis civitatibus et oppidi Saaros [Nagysáros], ope Caspari Lehmanni consularis Cassoviensis ex archivo Cassoviensi concepta...” OSZK Quart. Lat. 359. ff. 22–34.

Zoványi Jenő a Ribini⁴²⁵ által és az *Egyháztörténeti emlékek* IV. kötetében⁴²⁶ is közölt 1546-os eperjesi zsinat 16 cikkelyével kapcsolatban komoly kétségeket fogalmazott meg. A III. cikkelyben a földekkel kapcsolatos teendők miatt lehetőséget adott arra a szabályzat, hogy bizonyos ünnepeket a munkák idején más napra rakjanak át, ez a kitétel Zoványi szerint a szöveg Sáros megyei keletkezését kizárja. Ennek ellenére a XVI. század végén a bártfaiak már olyan hitben lehettek, hogy ők hozták a határozatokat. Zoványi valószínűsíti, hogy a cikkelyek csere útján kerülhettek Perényi Gábor Zemplén megyei birtokairól Bártfára, és az ottaniak hitvallását tartalmazza, míg a felföldi város eredeti cikkelyei, ha voltak, akkor elvesztek.⁴²⁷ A kérdés mindenesetre nem eldöntött.

Az első cikkelyben kinyilvánították a *Confessio Augustana*hoz és Melanchthon *Loci communes*éhez való ragaszkodásukat, amelyeket az Ötváros dogmatikai alapvetésének fogadtak el. További témák voltak: az iskolák irányítása, ünnepnapok, a magisztrátus szerepe az egyházi javak kezelésében, a papi hivatal vezetése, a kiközösítéshez való viszony, a kapcsolat a helyi pap és az esperes között, aki rendszeres vizitációra, szemlére volt kötelezve. A XIV. articulus kimondta, hogy a főesperes joga és kötelessége a tanítók tevékenységét és az egyes lelkészek életmódját felülvizsgálni, Pál Timóteushoz és Tituszhoz írt levele alapján jogában áll a lelkészeket szentelni, és hivatalukba ültetni. A zsinaton a cikkelyek elfogadása mellett az akkor még négy királyi város egyházközségeinek élére Radácsit választották seniornak (esperesnek).

Radácsi esperessé választásának évében Bártfa ismét prédikátort keresett. Erről tanúskodik egy december 12-én kelt levél, amelyben egy bizonyos Hulderichus köszöni meg Radácsinak és a tanácsnak az ausztriai Korneuburgból, hogy méltónak és alkalmasnak találták arra, hogy Bártfán német prédikátor legyen.⁴²⁸ Viszont az állást mivel kellő tapasztalatok híján van, nem meri elvállalni. De ha alkalmas lenne, sem mehetne, jelenlegi iskolamesteri állása nem teszi ezt számára lehetővé.

⁴²⁵ Ribini 1787. I. 67.

⁴²⁶ ETE IV. 522–524.

⁴²⁷ Zoványi 1916. 614–617.

⁴²⁸ BVL Korneuburg, 1546. december 12.

Radácsi seniorrá választására még ez évben reagált I. Ferdinánd egy 1546. december 28-án Prágában kelt levélben, amely valamelyik helyi kapitánynak vagy tisztségviselőnek, talán Wernhernek küldött utasításait tartalmazza a kialakult helyzettel kapcsolatban. Ferdinánd közli a címzettel, hogy továbbították neki a magát pásztornak nevező Radácsi cikkelyeit, amiket a négy város zsinatán fogadtak el, és küldtek szét bizonyos papoknak. Ennek a másolatát mellékeli a címzettnek, hogy lássa, mennyire elfogadhatatlan, az igaz hittől eltérő tételek találhatóak benne: az egyház püspöki hivatalának a hatáskörét bitorolja, prédikátorokat nevez ki, presbitereket ordinál.⁴²⁹ Radácsi irata szerint a sárosi kapitány védelmükbe vette őket, de ezt a király sem a címzettől, sem a kapitánytól, sem a városoktól nem tűri el. Megbízta a címzettet, hogy az ügyel kapcsolatos parancsait közvetítse az érintett városoknak, illetve hogy vizsgálja ki, vajon küldött-e szét még Radácsi hasonló írásokat a plébániákra. A vizsgálat lezárta után hívja össze a városok gyűlését, hogy a „pseudoarchidiaconus” elűzését követően visszatérjenek az igaz hit útjára, továbbá tájékoztassa a királyt Radácsi további tetteiről.⁴³⁰

A határozott királyi parancsok ellenére, amelyeket Oláh Miklós zágrábi püspök is ellenjegyzett, a városok által létrejövő új egyházkerület esperese a helyén maradt, bár a bártfaiak véleménye e kérdésben nem volt teljesen határozott, talán a királyi parancs hatására, talán attól tartva, hogy Radácsinak az új feladatkörével járó teendői nem adnak elég időt a bártfai polgárok lelki szolgálatára. Eperjes lelki vezetői 1547 nyarán kérték a szomszédos várostól, hogy papjuk megválasztását fogadják el.⁴³¹

Bártfa belenyugodott végül a választásban, papjuk élete végéig minden királyi és egyházmegyei tiltakozás ellenére esperesként szolgálta a hozzá tartozó egyházközségeket. A negyvenes évek végéről és a hatvanas évekből származó források igazolják, hogy lelkészeket ordinált esperesi/szuperintendensi minőségében: 1549-ben Oláh Miklós

⁴²⁹ 1543-tól, Frangepán Ferenc halálatól az egri püspöki szék 1548-ig betöltetlen volt.

⁴³⁰ „Missj sunt ad nos articuli et proscriptum cuiusdam Michaelis Radaschini Liburnj pastoris (ut ipso se nominat) ecclesiae civitatis nostrae Bartphensis, nuper in quadam sinodo sub nomine Archidiaconi quatuor civitatum nostrarum electj episcopj ad quosdam parochos ecclesiarum datum, quarum paria cum presentibus ad te misimus, ut intelligeres, quomodo se in autoritatum episcopatus ecclesiae non vocatus intruserit, aliosque ad munus praedicationis elegerit, et presbiteros ordinaverit, et qualj impostura et peregrina doctrina, fideles Christicolos a vera religione avertere intendat. ... Capitaneumque arcis nostrae Saros ... omnes presbiteros quj ill ad illam heresim accederent, velle defendere ... an ipse Archidiaconus talia scripta, et exhortationes ad Parochos scriptis emisericit” BVL Prága, 1546. december 28. Korabeli másolat.

⁴³¹ Eperjes. 1547. június 9. ETE IV. 543.

tiltakozott az ordináció miatt;⁴³² Briccius Kokavinus naplóbejegyzései szerint pedig 1565. február 20-án ordinált három papot Eperjesen.⁴³³

1556-ban Kassa és Lőcse is megkönyörölte Radácsit, hogy költözzön át hozzájuk, de ezeknek a felkéréseknek nem tett eleget. Esperessége idején került sor a továbbiakban az 1560., 1563.⁴³⁴ és 1564. évi zsinatokra.⁴³⁵ 1564. augusztus 13–14-én a terebesi zsinaton meghívottként elnökölt Perényi Gábor és Sajószentpéteri Thury Pál szakramentárius ügyében.⁴³⁶ Matthias Lauterwalddal és Szegedi Gergellyel folytatott vitáikról alább lesz majd szó.

Radácsitól nyomtatott művek nem maradtak fenn, kéziratos munkáiról Andrej Hajduk ad áttekintést. A lappangó *Die Rechtfertigung fur Gott* című írás Lauterwald tanai ellen íródott, egyik Lőcsére írt levelében emlékezik meg róla.⁴³⁷ *Gebethe nach der Summa der Evangelien an Sonn- und Feyertagen zur Hochmess in der Kirche zu Bartfeld* címmel írt imakönyve a későbbi szuperintendens Wagner Márton⁴³⁸ átiratában maradt meg. Későbbi gyűjtemények több imát megőriztek Radácsitól, némelyiket a XVIII. században még imádkozták.⁴³⁹ A berlini Humboldt Egyetem egyik kötetes kéziratában található tőle két elmélkedés és egy hosszabb szentírás-magyarázat, mindháromat 1566-ban, halála évében írta le: *In diem natalem Christi de verbis et verbum caro factus est; Pia meditatio de incarnatione Filii Dei; és a Enarrationes in epistolam Pauli ad Thimotheum.*⁴⁴⁰

⁴³² MPEA 1927. XI. 22.

⁴³³ „Ordinati sunt in Ecclesia Epperiensi Magister Benedictus Illosuanus, Thomas Scultetus Titsimensis, et Gallus Huss Cibiniensis, Superattendente Venarando Domino Michaelae Radaschino: Anno 1565.” Kokavinus 1998. 29.

⁴³⁴ „1563 15. Apr. Synodus Cibinii celebrata est praesentibus utriusque ordinis hominibus quinque Ciuitatum, in qua electus est Pastor Bartphensis Dominus Michael Radaschinus in superintendentem, cui omnes Pastores una cum Ministris obedientiam promiserunt: approbatum est juramentum nouorum Conjugum, quod publice damnauerat Magister Albertus Cruciger Contionator Leutschoviensis: Damnatus est etiam denuo error Lauterualdi, quem deffendere coeperat Michael Polianka, quod fecit norc intelligens blasphemiam Lauterualdi etc.” Kokavinus 1998. 26.

⁴³⁵ OSZK Quart. Lat. 359. I. ff. 22–34.

⁴³⁶ Hajduk 1998b. 46.

⁴³⁷ LVL V. 15/3. Bártfa, 1556. augusztus 8.

⁴³⁸ Wagner Martin (1547-1591): 1571-ben Wittenbergben avatták lelkésszé a Besztercebányán született Wagnert, aki 1580-tól haláláig Bártfa lelkésze lett.

⁴³⁹ Klein 1789. 331.

⁴⁴⁰ Hajduk 1998b. 47–48.

Királyi vizsgálóbizottság Felső-Magyarországon

A német lutheránusoknak három évvel később a schmalkaldeni háborúban elszenvedett veresége, továbbá az 1548-as magyar országgyűlés anabaptisták és szakramentáriusok ellen hozott döntései,⁴⁴¹ illetve az egyházi élet megújítását célzó határozatai egyaránt arra ösztökélhették a városokat, hogy egy újabb, a királyi *commisariusok*, és általuk a király jóváhagyását is elnyerő *confessiot* szerkesszenek.

Az országgyűlési határozatok szellemében vizitáló királyi megbízottak érkezéséről Wernher György tájékoztatta a városok képviselőit, akik nagy várakozással és komoly egyeztetésekkel készültek az eseményre. 1549. július elején Lócse írt Bártfára e tárgyban,⁴⁴² július végén pedig az eperjesi városatyák ugyanacsak Bártfára küldött leveléből értesülhetünk a tervezett bizottság összetételéről és a városok ezzel kapcsolatos teendőiről. A bizottság tagjai és a tervezett augusztusi gyűlés előkelő résztvevői a levél szerint a következők: Sbardalla Ágoston⁴⁴³ (1500k–1552) váci püspök, Sibrik Gergely⁴⁴⁴ helytartótanácsos, Istvánffy Pál⁴⁴⁵ (†1553) helytartótanácsos, Wernher György és Dobó István Egerből, aki tulajdonképpen a gyűlés elnöki teendőit fogja ellátni, ha ott lesz, mert az ő jelenléte még kérdéses.⁴⁴⁶

⁴⁴¹ MT 1548. évi V–XIII. tc.

⁴⁴² BVL Lócse, 1549. július 2.

⁴⁴³ Sbardalla (Sbardellati, Sbardelatti, Dudith) János Ágoston velencei családból származott, a neves humanistának, Dudith Andrásnak (1533–1589) volt a nagybátyja. 1540 körül a padovai egyetem hallgatója. 1542-ben a beszercebányai országgyűlésen az esztergomi káptalan prépostja. Esztergom ostromakor megmentette a törökök elől a káptalani levéltárat. 1548-tól váci püspök, de a törökök miatt a székét sosem foglalhatta el. 1549-től esztergomi káptalani helynök és mint ilyen a Felföldre küldött kéttagú bizottság tagjaként folytat vizsgálatokat a városokban. 1550-től az esztergomi érsekség teljes jogú kormányzója. 1552-ben Palást melletti szerencsétlen kimenetelű csatában hősi halált halt, amit Tinódi is megénekelt: „Elfogák Dombait és Sándor Ferenczöt, | Levágák Sbardella Ágoston pispököt, | Jó Borsai Miklós, az kis Pukhon veszőtt, | Az jó Söli Farkas, Rozson Kristóf elesött.” RMKT 1881. III. 100.; Istvánffy 2003. 202. Számos a korról szóló írás helytelenül Istvánnak nevezi Ágoston helyett. Pl.: Škoviera 1975/76. 276.

⁴⁴⁴ Szarvaskendi Sibrik Gergely magyar nemesként országos tisztségeket töltött be, királyi tanácsos volt. Egyik útja során 1550 nyarán balesetet szenvedett, kiesett a kocsijából (*in itinere de curri eversus ita laesus est*). R. Kiss 1908. 288.

⁴⁴⁵ Istvánffy (Istvánfi) Pál (†1553), Báthory András és Niklas Salm 1549-ben Ferdinánd megbízottjaiként az eredeti tervek szerint szintén Eperjesen tárgyaltak volna Fráter Györggyel, a barát javaslatára végül Nyírbátorban ültek össze szeptemberben. Istvánffy 2003. 137.

⁴⁴⁶ „Es hat aber die mainung, das etlich commissarien verorden worden, namblich der Sperdelet ain Bischoff, Sýbrýk vnd Istvanffý etc. neben deren auch her Werners selbs, die haben sollen auff der ersten Augusti bei einander sein, darauff ist der Dobo Istvan von Erla von hern Graffe zum schatzmeister geschikht worden sich mit in der stelle halben zubereden vnd zuschlissen. Man wisse aber nach den heuttigen tag nit wenn vmd wors sein wirt, noch ob der dobo herwider khommen ist.” BVL Eperjes, 1549. július 28.

Az elkészült hitvallást 1549. augusztus elején Eperjesen nyújtottak át, a szepesi krónika szerint augusztus 2-án Lőcsén fogadták a küldötteket,⁴⁴⁷ Türk Dániel (†1570 körül) naplója szerint pedig augusztus 3-án Eperjesen köszöntötték őket.⁴⁴⁸ Valószínűleg az itt felterjesztett hitvallásról tett említést Radácsi egy évvel később Lőcsére küldött levelében, amely alapján úgy vélem, hogy az 1549-es cikkelyeket, amelyek talán a későbbi *Confessio Pentapolitana* alapszövegét képezték, maga Radácsi állította össze.⁴⁴⁹

A tárgyalásokat követően a Lőcsén tartozkodó ifjabb Salm Miklós (Niklas Graf zu Salm †1550) főhadparancsnokkal valószínűleg személyesen is egyeztettek a városok képviselői. A tanácskozás híret vivő levélből értesülünk a tervezett témáról.⁴⁵⁰ Egyrészt a vallásügy és egy a királyhoz felterjesztendő *supplicatio* tárgyában akartak a városok küldöttei tanácsot kapni, másrészt szerették volna elérni, hogy a király katonái ne a városokban teleljenek át, harmadrészt a Fráter Györggyel folytatott tárgyalásokkal kapcsolatban kívántak beszélni a gróffal.⁴⁵¹ Salm ez évi nyírbátori utazásáról megemlékezett Wernher György is Magyarország hévizeiről írt munkájában.⁴⁵²

A Confessio Pentapolitana

A XVI. század utolsó harmadától Stöckel és Radácsi nevéhez is kötött *Confessio Pentapolitanával*,⁴⁵³ azaz az Ötvárosi Hitvallással kapcsolatban az utóbbi időben több tanulmány is megjelent, amelyek egyrészt a hitvallás szerzőségének problematikus voltát

⁴⁴⁷ „Eodem anno (1549) mittuntur ad civitates liberas, per Regiam Majestatem Visitatores in causa religionis, qui Leuchoviam venerunt feria sexta ante festum transfigurationis domini aug 2. Hi vero fuerunt Reverendus Dominus Episcopus Wochiensis Dominus Zybrick, qui quidem nihil, utarunt aut tetarunt, nisi quod Confessionem fidei sibj scriptam exhiberi postularunt, id ejs denegatum non est.” Hain 1910. 94.

⁴⁴⁸ Türk a városok képviselői önmagán kívül még név szerint említi Michael Cromert, Bernhardus Henkelt, Thomas Sartort, és Michael Radaschint. OSZK Quart. Lat. 556. 8r., illetve Ribini I. 1787. 76–77.

⁴⁴⁹ „... das wissen beyde gelerte vnd vngelerte leut in den steten, die mich ein teil selbs gehöret haben, ein teil mein confession selbs gelesen oder gehört, die die stete eintrechtiglich an genamen, vnd den comißarien königlichen Maiestet gereicht haben.” LVL V. 15/3. Bártfa, 1556. aug. 8.

⁴⁵⁰ BVL Eperjes, 1549. augusztus 17.

⁴⁵¹ „... erste der religion halbn, den sein G. den stetten ratlich sein wollen, damit ire Sachn nit beschwert werden. Möcht auch ain Supplication in der sach an die Khunig. Maj. bneben der confession angelegt werden. Zum andern das man bei s. gnaden in Zeiten anhielt damit die Spanier nit in die Stett vber winter gelegt werden ... Auch so die handlungen mit den Mönch ...”

⁴⁵² *De admirandis Hungariae aquis hypomnemation.* Basel, 1549.

⁴⁵³ Első nyomtatott kiadásának magyar címlapja: Az oet szabad Városoknak foelsoe Magyar Orszagban, Cassanak, Loetsenek, Bártphának, Eperiesnek, és Szibinne, Keresztyéni tudományrol és hitroel való Vallás tétele. Mely adattatot az bodog emleketue Ferdinánd Királynak, 1549. esztendoeben. Es három nyelven, Deákul, Németoeuel, és Magyarul ki nyomtattatott. Cassan Fischer Iános által, 1613. esztendoeben. RMK I 440.

vetik fel, másrészt a datálás körül kialakult bizonytalanságban kísérelnek meg rendet tenni.⁴⁵⁴ A ma ismert szövegváltozat valószínűleg az 1559–60-as években rögzült, filológiai érvek alapján Stöckel szerzősége kizárható, ellenben minden valószínűség szerint ez lehetett az a variáns, amit a király és az esztergomi érsek által aláírtak vélnek.⁴⁵⁵ Stöckel szerzősége ellen szól minden más érv mellett az is, hogy Schesaeus minden részletre kiterjedő életrajzában sok más műve mellett nem említi a *Confessiót* még célzás szintjén sem.

Számos forrásban és a szakirodalomban is tényként kezelik, hogy Oláh Miklós, illetve Verancsics Antal és a király elfogadta, esetleg aláírta volna a városok képviselői által benyújtott hitvallást. A fent említett táblázat szerint például az 1564. június 7–8. között tartott bártfai zsinaton hangzottak el először a már a király és Verancsics esztergomi érsek által is elfogadott hitvallás cikkelyei.⁴⁵⁶ Az elfogadás ténye azonban felettébb kétséges, mindezidáig kizárólag protestáns felekezeti személyekhez köthető forrásokban fordul elő.⁴⁵⁷

Az illetékes egri püspök, Oláh Miklós 1549. június 6-án kelt, már említett levelében szóvá tette, hogy a király és az ő püspöki tekintélye ellenére papot ordináltak Bártfán, Ferdinánd király pedig a királyi méltóságából fakadó kötelességének eleget téve még 1544-ben utasította Lőcsét, hogy a hamis prédikátorokat küldjék el.⁴⁵⁸ A helytartótanács tagjai 1549 nyarán egy konkrét eset kapcsán felterjesztésben kérték a királyt, hogy intézkedjék annak érdekében, hogy a zwinglianus és lutheránus eretnokség terjedése az országban megszűnjön.⁴⁵⁹

A korabeli megnyilatkozásai azoknak, akik esetleg az elfogadásban részesek lehettek volna, nem utalnak arra, hogy jóváhagytak volna hivatalosan bármilyen, a

⁴⁵⁴ Suda 2001b. 18–23.; Csepregi 2003. 243–275.; Csepregi 2004. 300–303. Stöckel szerzőségét már Pirhalla kétségbevonta. Pirhalla 1899. 244.

⁴⁵⁵ Csepregi 2003. 271.

⁴⁵⁶ „Ubi primum perlecta confessio quinque liberar. Civitatum ao. 60 /hujus seculi/ imperatori Ferdinando et arciepisc strigon. Antonis Verantio exhibita et approbata: cui omnes legati subscripseri.” OSZK Quart. Lat. 359. ff. 22–34. A bejegyzés téves, Verancsics csak 1569-ben lett esztergomi érsek Oláh halálát követően.

⁴⁵⁷ Sculteti Severin például ekként hivatkozott rá az 1593-as eperjesi zsinat irataiban: „Senior laudat hanc politicorum constantiam, simul indicans, hoc ipsos articulos iusso harum quinque liberarum civitatum a D. Leonharto Stöckelio sanctae memoriae conscriptos, ut summam, et quasi extractum Confessionis Augustanae olim Anno 30. Carolo V. Imp exhibitae. Indicat simul, qua occasione dicti, articuli Ferdinando imp ab his curtatibus fuerint exhibiti.” MPEA II. 1903. 22–44.

⁴⁵⁸ MPEA 1927. XI. 16., 22.

⁴⁵⁹ „... ut sublatis erroribus haeresibusque vetus et vera religio, verus Dei cultus in partibus illis restituatur, praesertim vero apud nobiles ipsos, nam alioqui verendum est ne ex hac impunitate et licentia latius serpat haec pestis et plures inficiat sensimque etiam bruta prope animalia adorentur in hoc regno, quod ne accidat, Maiestatis Vestrae est solícite providere.” R. Kiss 1908. 124.

katolikus tanítástól eltérő hitvallást, bár a városok ennek érdekében komoly befolyással rendelkező világi nagyurakat tudhattak maguk mögött. Például Wernher György kamarai elnök minden bizonnyal mindent meg tett a vallásügy rendezésének számukra kedvező végkifejlete érdekében. Továbbá maga a nádori helytartó, Révay Ferenc is a lutheri reformáció híve volt.⁴⁶⁰ Fentebb már említettem, miként közvetített Bártfa papkeresésének kérdésében, Stöckellel való levelezésében pedig nem csupán gyermekei oktatásáról, hanem teológiai problémákról is érdeklődött. Ferdinánd hozzá címzett eretnekellenes utasításainak végrehajtásában sem a király elgondolásai szerint járt el.⁴⁶¹ Lutheránus érzelmeit talán mégis leginkább halálos ágyán tett kijelentései támasztják alá. Az eperjesi tanácsurak egy bártfaiaknak szóló hírlevelükben tudatják a címzettekkel Révay pozsonyi halálának körülményeit.⁴⁶² A propalatinus nem volt hajlandó csak két szín alatt áldozni, s amikor ezt nem engedték meg neki, elzárkózott a szentség vételtől. November elsejei halála után 14 napig maradt temetetlen a holtteste, mert nem engedték Pozsonyban elhantolni.

Néhány évtizeddel később, 1604 körül az Ötváros Rudolftól kérte, hogy az elődei és Verancsics püspök által 1560-ban és 1573-ban is elfogadott hitvallás szerint zavartalanul gyakorolhassák vallásukat. A *confessio* szövegét is mellékeltek, amely egyezik a hagyomány által Stöckelnek tulajdonított cikkelyekkel.⁴⁶³ A király a kérdésben kikérte a tanács véleményét, Hetesi Pethe Márton püspök válaszolt az ügyben, előterjesztésében tagadta, hogy az egyház és az udvar részéről bármikor is elismerték volna a mellékelt hitvallást.⁴⁶⁴

Az 1559 körül rögzült hitvallásszöveg királyi és püspöki jóváhagyásától függetlenül alapvető dokumentuma lett a következő évszázad felekezeti küzdelmeinek. A század végén sorozatosan összeülő zsinatokon ennek szövegét írták alá a megjelentek. Erre hivatkozva őrizték az eredeti lutheri ortodoxiát. Az egyes cikkelyeket a katolikus egyház tanítását érintő kérdésekben óvatosan fogalmazták meg, ez lehetővé tette, hogy ha teljes elfogadást nem is nyertek, de a katolikus egyház újjászervezéséig és a rekatolizáció erőszakot sem nélkülöző megindulásáig egyfajta türelmi helyzetben gyakorolhatták vallásukat a felső-magyarországi városok.

⁴⁶⁰ Politikai pályaképéről legújabban: Pálffy 2009.

⁴⁶¹ Prága, 1544. július 1. ETE IV. 367.

⁴⁶² „... er wolle im das Sacrament vnter beiderlei gestallt ... das hat er im nit gestattet, darauff der Rewaj protestire ... Wie er darnach gestorben ist hat man ihn nit lassen alda begraben, ist da gelegen die leiche bis in 14 tag, was weiter geschehen wisse er nit zusagen.” BVL Eperjes, 1553. november 18.

⁴⁶³ MPEA 1930. XIV. 57–61.

⁴⁶⁴ MPEA 1930. XIV. 67–75. 1604. május 16.

Max Suda tanulmányában öt különbséget mutat ki a *Confessio Augustana* és a *Confessio Pentapolitana* közt.⁴⁶⁵ Az utóbbiból az egyházkritikai artikulusok hiányoznak, az úrvacsoráról a két szín alatti úrvacsoravétel, a házasságról szóló artikulusnál pedig a papi házasság csak közvetett módon fogalmazódik meg. Kevesebb és árnyaltabb a többi eretnecség elleni gondolat, inkább pozitívan fogalmaz. Az egyháznak szentelt cikkely a fennálló helyzetet írja le, az egyház alárendeltje a világi hatalomnak, ez utóbbin egyrészt a királyi, másrészt a helyi hatalmat lehet érteni.⁴⁶⁶ Ezt az alávetettséget nem negatívan értették. Még az 1546-os zsinat döntései közt szerepel, hogy a városi tanács az őrzője az isteni törvényeknek. Melanchthonnal együtt Stöckel és Radácsi az egyház irányítását nem zsarnoki (pápista), és nem demokratikus (anabaptisták) módon képzelte. Tudósok, művelt emberek elitcsoportjának kell az egyház élén állnia, ugyanakkor ezt a csoportot a világi vezetőknek kell fenntartani. Isten akaratának és parancsainak kivitelező szervei elsősorban nem az egyházban tisztséget viselők, hanem a világi hatalmasságok. Úgy tűnhet, nem látták a politikai gyámságban rejlő veszélyeket, ám valószínűbb, hogy inkább a realitásokból kívánták kihozni a legtöbbet.⁴⁶⁷ A városokban a reformáció bevezetése a városi tanácstól függött, ezért ha jogilag rögtön nem is, de gyakorlatilag a tanács kezébe került az egyház igazgatása, amelynek hatalma az új feladatköröktől (egyházigazgatás, szegénygondozás, iskola, házassági ügyek) nőtt.⁴⁶⁸

Melanchthon és a felső-magyarországi hitvallás fogalmazói előtt az állam által óvott és finanszírozott lelkész- és tanárközpontú egyház lebegett, de ez az egyház nem *idea platonica*, hanem *visibilis coetus corpus mixtum*, különböző emberekből áll, tehát tökéletlen.⁴⁶⁹ Az új engedelmisségről szóló cikkely annyiban tér el a *Confessio Augustanától*, hogy nem szorgalmazza a sorrendet, először hit, aztán tett: *quod fides illa debeat bonus fructus parare*.

⁴⁶⁵ Suda 1996.

⁴⁶⁶ „Ecclesiea corpore et rebus civili potestati subjecta est, tamen in religione nullum aliud caput agnoscit, nisi Christum.” Ribini 1787. I. 140.

⁴⁶⁷ Brecht 1996. 304.

⁴⁶⁸ Schmidt 1992. 7.

⁴⁶⁹ Brecht 1996. 304–307.

Felmerülhet a kérdés, hogy a városok miért nem vették át az ágostai hitvallást változtatás nélkül? A választ I. Ferdinánd adta meg személyesen: a *Confessio Augustana* a német protestáns tartományok hitvallása, amelyhez, ha akartak volna sem csatlakozhattak a magyarországi városok, mivel az csak Németország határáig érvényes, új, önálló szöveget kellett tehát alkotniuk.⁴⁷⁰

Hitviták és ellenfelek

Lauterwald Königsbergben

1552-ben az akkor eperjesi lelkészként tevékenykedő Matthias Lauterwalddal keveredtek a bártfaiak hitvédelmi vitába. A vita ismertetése előtt érdemes szólni Lauterwald korábbi ténykedéséről, hisz személyében a formálódó poroszországi lutheránus egyház belső, késhegyig menő teológiai vitáiban aktívan részt vállaló, csavaros észjárású hitújítóval került szembe Radácsi és Stöckel.

Lauterwaldról legutóbb Anna Briskina közölt adatokat Melanchthon és Osiander kapcsolatáról szóló terjedelmes értekezésében.⁴⁷¹ Legbővebben, főleg a königsbergi működéséről Martin Stupperich írt Osiandernek szentelt munkájában.⁴⁷² A régebbi szerzők közül Arnoldt⁴⁷³ Lauterwald és számos königsbergi kortársa életrajzát közli, Salig⁴⁷⁴ evangélikus egyháztörténetében nagyvonalakban ismerteti az eperjesi vitát, Planck⁴⁷⁵ munkájában Lauterwald königsbergi ténykedéséről ír, Klein⁴⁷⁶ rövid életrajzot közölt róla bibliográfiával, Hausleiter⁴⁷⁷ hitvitákat ismertető művében pedig Lauterwald königsbergi téziseit adta ki kísérő tanulmánnyal. Poroszország és a magyar területek művelődési

⁴⁷⁰ „... die Augspurgische confession, die gehört in das Reich und nicht in Hungeren.” Breznyik 1883. I. 143.; Suda, 1996. 50–66.

⁴⁷¹ Briskina 2006.

⁴⁷² Stupperich 1973.

⁴⁷³ Arnoldt 1746. II. 373–374.

⁴⁷⁴ Salig 1773. II. 835.

⁴⁷⁵ Planck 1796. 251–261.

⁴⁷⁶ Klein 1789. 185–192.

⁴⁷⁷ Hausleiter 1897. 77–80

kapcsolatairól Fritz Gause munkájában olvashatunk,⁴⁷⁸ Varga András pedig a königsbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsorát közölte.⁴⁷⁹

Az elbingeni születésű Matthias Lauterwald 1540-től Brandenburgi Albert porosz herceg (1490–1568) pénzén tanult Wittenbergben. Taníttatásának célja az volt, hogy a frissen alapított königsbergi lutheránus egyetemen majd vele töltsék be a matematika-professzori állást. A német reformáció központjában matematikai tudásáról Platón Államának VIII. könyvéhez fűzött kommentárjával tett bizonyosságot 1546-ban.⁴⁸⁰ 1549 tavaszán, miután februárban 43 társát megelőzve kiváló eredménnyel végzett Wittenbergben, Königsbergbe utazott.⁴⁸¹

Albert territóriumra szakított elsőként Rómával, 1524-re a székváros, Königsberg egészen lutheránussá lett. Az átállás érdekessége, hogy a porosz területek mindkét püspöke lelkesen részt vett a hitújításban, nem kellett új szervezeti kereteket kiépíteni, a régi katolikus egyházmegyék megmaradtak,⁴⁸² a samlandi Georg von Polentz⁴⁸³ (1478k–1550) és a pomesaniai Erhard von Quies⁴⁸⁴ (1490–1529) egyaránt a helyén maradt, csupán a

⁴⁷⁸ A magyarországiak közül jelentősebb szerephez jutott a XVI. század folyamán például a késmárki Hans Nimptsch (1476–1556), aki kalandos élete során Albert herceg tanácsosa, diplomatája és egy kisebb hajóhadának létrehozója is volt, továbbá a pozsonyi Christoph Preiß (Pannonius; 1515–1590), aki Melanchthon tanítványaként, mint a korszakban oly sokan, számos állást betöltött élete folyamán. Olmützi városi jogászi (szindikus) munkájáért a császártól nemességet kapott, élete utolsó éveiben pedig a königsbergi egyetemen volt a költészettan professzora. Gause 1960. 274–288.

⁴⁷⁹ Varga 1999.

⁴⁸⁰ Lauterwald kommentárjának kiadása: CR X. 765–771.

⁴⁸¹ Hausleiter 1897. 70.; Möller 1965. 314.

⁴⁸² Stupperich I. 1958. 30. A püspökségeket a katolikus egyházszervezet maradékával Georg Friedrich herceg szüntette meg 1587-ben.

⁴⁸³ Georg von Polentz Samland, majd Pomesania püspöke, jogász. Régi szász nemesi család sarjaként Bolognában tanult jogot, majd szolgált I. Miksa seregében, aztán Brandenburgi Albert hívására Königsbergbe ment, ahol 1519-ben iktatták be a samlandi püspökségbe. Albert távollétében régensként kormányozta az országot 1522–1525 között. Első lutheri szellemű beszédét németül az 1523-as karácsonyi misén mondta. Tudatos személyi politikát folytatott, 1525 után számos lutheránus szellemiségű értelmiségi az ő meghívására érkezett az országba. Kétszer nősült, először 1525-ben, majd első felesége halála után 1527-ben.

⁴⁸⁴ Erhard von Queis Pomesania püspöke. Az alsó-lausitzi származású püspök Frankfurtban kezdte, majd Bolognában végezte egyetemi tanulmányait. Fialat jogázként a liegnitzi hercegnek, Albert nagymester sógorának a szolgálatába állt. Később a nagymester „öszöntzésére” választották meg a pomesaniai székeskáptalan püspökének 1523-ban, aki az ő személyén keresztül szerette volna a lengyelországi egyházi fennhatóság alatt lévő porosz püspökséget erősebben a befolyása alá vonni. A választást a pápa nem erősítette meg. Queis ennek ellenére elfoglalta hivatalát, és belépett a német lovagrendbe is. Miután 1525-ben Albert szekularizálta a lovagrendi államot, és mint világi hercegséget a lengyel uralkodótól hűbérbe megkapta, püspöktársával, Georg von Polentzcel az új állam országgyűlésén hódolatát tette az újszülött fejedelem előtt, egyúttal hitet tett a lutheri reformáció mellett. 1525-ben rendeletet adott ki egyházmegyéjének lutheri szellemű reformációjáról. 1527-ben egy sziléziai herceg lányát vette feleségül. Albert az egyházi feladatok ellátása mellett diplomáciai szolgálatait is igénybe vette, többször küldte követségbe a lengyel, magyar, dán királyi udvarokba. 1529-ben járványos betegség áldozata lett, felesége elvesztése után fél évvel, aki gyermekágyi lázban halt meg, miután egyetlen leánygyermeküket megszülte.

világi hatalmi jogkörüket és a hozzá kapcsolódó jövedelmeiket ruházták át Albertre 1527-ben, aki cserébe némi örökíthető birtokot és élethosszig tartó járadékot adott számukra.

Albert örgróf 1542-ben a melanchthoni iskolareform szellemében nyitott a városban egy középfokú iskolát azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy egyetemet teremtsen belőle. A königsbergi egyetem alapítására végül 1544-ben került sor ünnepélyes külsőségek között. Első rektora Georg Sabinus (1508–1560) lett. Az úgynevezett Academia Regiomontana vagy Albertina volt az első olyan egyetem, amely nem kapott a működéséhez sem pápai, sem császári jóváhagyást, ellenben hamar népszerű lett, amit a hallgatóság meglepően nagy száma is mutat. A legtöbben helybeliek voltak, mások különböző észak- és kelet-német területekről, illetve Sziléziából és Lengyelország északi részeiből érkeztek.⁴⁸⁵

A königsbergi egyetemet a korszakban szinte alapításától kezdve folyamatosan békétlenség, viszálykodás jellemezte.⁴⁸⁶ Már a bölcsőjénél két teljesen eltérő pedagógiai felfogású, személyiségükben is különböző tudós bábáskodott: a teológus Melchior Isinder (1520k–1588) és a litván származású Abraham Culvensis (1510k–1540). Az igazán heves összetűzések időszaka azonban Andreas Osiander fellépésével vette kezdetét.

Andreas Osiander (1498–1552) a Nürnberg melletti Gunzenhausenben született. Ingolstadtban járt egyetemre, itt nagy hatást gyakorolt rá kora legképzettebb teológusának egyike, Johannes Reuchlin, akiről közismert, hogy Melanchthon rokona és mestere is volt. A tanulmányok után előbb hébert tanított Nürnbergben, majd ugyanitt a Szent Lőrinc templomban kezdte meg reformációs munkáját mint hitszónok. Felvette a küzdelmet az újrakeresztelkedők ellen, részt vett az úrvacsoratanról folyó vitákban. 1522-ben Nürnbergben ő győzte meg későbbi pártfogóját, Albertet, hogy a hitújítás mellé álljon.⁴⁸⁷

Osiander az Interim elől menekülve Albert fejedelem hívására távozott Königsbergbe, ahová 1549. január 27-én érkezett meg, s az uralkodó jóindulatától övezve rögtön kapott egy lelkészi állást, majd 1549 tavaszán Lauterwald megérkezésével egy időben már mint *professor primarius* dolgozhatott az egyetemen, ámbar a szükséges doktori fokozattal nem rendelkezett. Sokakból komoly ellenérzést váltott ki az egyetemen,

Quies jelentősége a poroszországi reformáció megvalósulásában vitathatatlan, bár korai halála és jelentős püspöktársa, Georg von Polentz miatt a történeti kutatás peremére szorult. BBKl 1994. VII. 1092–1095.

⁴⁸⁵ Az egyetem alapításáról és történetéről magyarul röviden: Varga 1999. 1–5.

⁴⁸⁶ Stupperich 1973. 13.

⁴⁸⁷ Schmaase 1874. 316.

hogy Osiander állásba helyezésére a fejedelem akaratából, az egyetemi szenátus megkérdése nélkül, az egyetem statútumai ellenére került sor.⁴⁸⁸

1549. április 5-én *De lege et evangelio* címmel tartotta bemutatkozó *disputatióját* Osiander. A hallgatóság között ott ült Lauterwald is, aki felszólalásában kifogásolta Osiandernek a bűnbánat és a hit viszonyát érintő, vezeklésről írt tételeit. Lauterwald a vitában egyetlen szövetségest talált, a königsbergi egyetem első orvosprofesszorát, Johann Placotomust (Brettschneider), Albert herceg házi orvosát, a többi résztvevő semleges vagy inkább Osiander-párti magatartást tanúsított végig.⁴⁸⁹

A komoly bírálat Osianderben dühkitörésszerű hatást eredményezett, rendkívül durván, vitapartnere hozzáértését és tanultságát vitatva reagált Lauterwald megnyilatkozására, aki szomorúan panaszkolt egyik levelében a neki mondottakat: „Azt mondta, szerencsétlenül fáradoztam a dialektikával, jobb lett volna sohasem belekóstolnom a tudományokba”.⁴⁹⁰ Ettől kezdve Melanchthon két tanítványa esküdött ellenségként viselkedett egymással szemben.⁴⁹¹

Melanchthon, aki hamar értesült a vitáról, azon igyekezett végig, hogy kibékítse az ifjakat. Számos levélben erősítette meg, hogy egyetért Osianderrel, ugyanakkor úgy értelmezte, hogy kettejük vitája felületes szóhasználati, és nem a lényegi kérdésekről szólt. Melanchthon Hieronymus Baumgarnernek (1498–1565) május 9-én küldött leveléhez mellékelte Osiander tételeit, azokat támogathatónak és igaznak tartotta. A legkevésbé sem örült a kialakult vitának, *logomachiának* nevezte a küzdelmet, amelyben nem talált a lényegi kérdésekben eltérést a wittenbergi állásponttól (*de rebus inter nos nulla sit dissensio*).⁴⁹² Szinte szó szerint megismételte ugyanezt Melchior Isindernek május 25-én címzett levelében, egyúttal elismeréssel szólt a címzett mérsékelt hozzáállásáról.⁴⁹³ Osiander hozzá intézett levelére válaszolva a fenti levelekben leírt gondolatok ismétlődnek.⁴⁹⁴

A békekötésre azonban nem került sor. Bár Lauterwald Melanchthon kérése és Wittenberg iránt hűsége miatt lezártak tekintette a bűnbánatról szóló vitát, provokatív

⁴⁸⁸ Briskina, 2006. 61–62.

⁴⁸⁹ Schmaase 1874. 304–325, 456–480. 318.; Möller 1870. 314.

⁴⁹⁰ „Dixit [Osiander], me admodum infeliciter dedisse operam Dialecticae ac melius fuisse, nunquam me degustasse literas.” Idézi Planck 1796. 260.

⁴⁹¹ Lauterwald és Osiander vitáiról: Fligge 1972.; Stupperich 1972. 37–92.; Hausleiter 1897. 69–75.; Möller 1965. 317–356.; Planck 1796. 251–261.; Arnoldt 1746. 373–374.; Salig 1733. 815–836.

⁴⁹² CR VII. 401.

⁴⁹³ CR VII. 411.

⁴⁹⁴ Stupperich 1972. 38.

szándékkal még májusban újabb téziseket adott ki *De luce inaccessibili et de tenebris* címmel, amelynek a teljes szövege nem maradt fenn.⁴⁹⁵ A témaválasztással Osiandernek a Teremtés könyvéről tartott egyetemi előadását támadta meg, amelyre Osiander szokásához híven indulatosan reagált.⁴⁹⁶

Albert herceg beleavatkozott a vitába, mivel úgy érezte, hogy a szópárbaj az általa alapított egyetem tekintélyét csökkenti, ezért kérésére hivatalosan is megtiltották Lauterwaldnak, hogy a tételeit terjessze.⁴⁹⁷ Az uralkodó arról is intézkedett, hogy Lauterwaldot függesszék fel egyetemi állásából, fizetését vonják meg tőle. Hogy megakadályozzák a további eretneknek minősíthető gondolatok kinyomtatását, Isinder és Osiander a hercegnél elérte, hogy előzetesen cenzúrázhassák a königsbergi nyomdában kiadni szándékozott műveket.⁴⁹⁸

Hosszas, bonyodalmas szervezés után július negyedikén ült össze egy bizottság, amely arra volt hivatva, hogy döntsön Lauterwald ügyében. Sem Georg von Polenz, sem Johannes Briesmann⁴⁹⁹ nem vállalta a részvételt, ezért végül Paul Speratus⁵⁰⁰ (1484–1551) lett az elnök, aki azonban „kicsinek” érezte így a bizottságot, ezért Osiandert is beemelte maga mellé. Lauterwald panaszára a bizottság azt válaszolta, hogy mivel nem bírósági eljárásról, hanem egy disputációról van szó, az elfogultsági kifogását nem veszik figyelembe. Johannes Funck⁵⁰¹ képviselte a bizottság álláspontját, míg Lauterwald magát védte. Az eljárás végén kötelezték Lauterwaldot, hogy javítsa ki a kifogásolt tételeit.

⁴⁹⁵ Stupperich 1973. 39.

⁴⁹⁶ Stupperich 1972. 39.; Briskina 2006. 62.

⁴⁹⁷ Stupperich 1973. 40–41.

⁴⁹⁸ Stupperich 1973. 45.

⁴⁹⁹ Briesmann (1488–1549), eredetileg ferences szerzetesből Wittenbergben lett a reformáció híve, Königsbergben ő tartotta az első evangélikus prédikációt 1523-ban, a fejedelem különböző tisztségeket jutott neki haláláig. DBE II. 133.

⁵⁰⁰ Paul Speratus (Hoffer) Pomesania püspöke. Freiburgi, párizsi, itáliai tanulmányok után 1506-ban szentelték pappá, 1512-ben Salzburgban, majd 1520-ban Würzburgban lett prédikátor, ezt az állását egy asszonnyal való együttélése miatt el kellett hagynia. Budára hívták, útközben Bécsben a házasságról szóló beszéde visszatetszést kellett. Rövid budai ténykedés után nyíltan a lutheri tanok és Wittenberg felé vette az irányt, de félúton a morvaországi Iglauban (Jihlava) vállalt papi szolgálatot. A püspök eretnekség vádjával elfogatta és Olmützbe vitette, ahol bár máglyára ítélték, kegyelemmel mégis kiszabadult. Wittenbergbe távozott, ahonnan 1524-ben Luther ajánlására Albert meghívta udvari papjának. Lelkesen részt vett a poroszországi reformációban. 1530-ban Erhard von Queis utódja lett a püspökségben. Reformatori tevékenysége mellett jelentős egyházi énekszerzőként is számon tartják. BBKl X. 973–975.

⁵⁰¹ Johannes Funck: 1518-ban született a Nürnberg mellett Wöhrdben, Wittenbergben szerzett végzettséget, 1547-től Königsbergben működött, mint udvari prédikátor. Osiander nézeteihez csatlakozott, az Osiander-párt vezére lett, ami később a vesztét okozta, 1566. október 28-án Königsbergben kivégezték. ADB VIII. 197–199.

1549 nyarán, őszén pestisjárvány pusztította a várost, az egyetemi polgárok többsége elmenekült, ennek ellenére a viták egyre hevesebben folytatódtak.⁵⁰² A Lauterwald-vitának nevezett összetűzésre épült rá a megigazulástanról szóló, a szakirodalomban Osiander-vitának nevezett eseménysorozat, bár Lauterwald nem látta át teljesen Osiander tanítását, és a megigazulástan kezdetben nem játszott szerepet.⁵⁰³ A két oldal csak apró részletekben rejlő különbségeket vélt a vita háttérében, míg a tanítás alapkérdéseiben nem látták a nézeteltéréseket. Ekkor még Wittenberg és Osiander közt nem volt nyilvánvaló a különbség, mindkét táborban voltak Wittenberghez hű tagok, hosszabb folyamat volt, amíg fény derült a wittenbergi és a sajátosan osianderi álláspont közötti ellentétekre.

Lauterwald hivatalos veresége ellenére tehát az ellenségeskedés tovább folytatódott kettejük közt. Lauterwald nem foglalhatta el professzori székét, tétlenségre volt kárhóztatva.⁵⁰⁴ Osiander és Lauterwald körül két párt alakult ki, kettejük harcában a fejedelem Osiandert támogatta: Osiander Albert fejedelmet *Vater im zeitlichen*nek Albert Osiandert *Vater im geistlichen*nek nevezte.⁵⁰⁵ Lauterwald mellett Peter Hegemon, a dóm lelkésze, és Johannes Briesmann állt. Osiander, mivel nem reménykedett ellenfele meggyőzésében, felbontatlanul visszaküldte Lauterwald leveleit, ugyanakkor Lauterwald Albertnek címzett leveleit a fejedelem rendszeresen eljuttatta Osianderhez.⁵⁰⁶ Osiander a herceghez írt levelében felsorolja, mivel vádolja őt Lauterwald: prédikációiban támadta, a szenátusban hazugsággal vádolta, rágalmakkal teli tüzdelt levelet küldött neki. Osiander tagadta a vádakat. 1549 ősztől gyalázkodó röpiratokat, gúnyverseket jelentetett meg mindkét oldal.

1549 végén nyitották meg újra az egyetemet, az udvar a következő év elején költözött vissza a városba. Az 1550-ből való Osiander-levelek tele vannak panasszal a pártoskodás, a sértegetések és az ellene szóló gúnyiratok miatt.⁵⁰⁷ Amikor a fejedelem 1550 februárjában tudomást szerzett róla, hogy Lauterwald ki akarja adni fenti írását, ahhoz a feltételhez kötötte az engedélyt, hogy előbb a latin és német nyelvű változatot az egyetemi tanácsnak el kell bírálnia. Lauterwald ellenkezett, mert az egyetem szenátusában

⁵⁰² Briskina 2006. 63.

⁵⁰³ Stupperich 1973. 50.

⁵⁰⁴ Möller 1965. 336.

⁵⁰⁵ Stupperich 1973. 63.

⁵⁰⁶ Möller 1965. 336.; Stupperich 1973. 66.

⁵⁰⁷ Briskina 2006. 63.

az ellenfelei voltak többségben, inkább Albert személyes ítéletet kérte. A fejedelem nem fogadta el Lauterwald érveit, és elküldte az írást a königsbergi egyetem szenátusának. A kéziratot az egyetem március 11-i dátummal vette fel. Minden egyes professzornak írásban kellett volna véleményeznie, elsőként a megtámadott Osiandernek. Több mint egy hónap után sem született eredmény, a fejedelem sürgetésére sem, aki ragaszkodott hozzá, hogy a szenátus véleménye nélkül nem olvassa el, s abban sem tud dönten, adjon-e további támogatást Lauterwaldnak.

Április 16-án Lauterwald Georg von Polentzhez, a samlandi püspökhöz fordult egy beadványban Osiander tévtanai miatt. Lauterwald sürgős vizsgálatot kért a püspöktől, egy báránybőrbe bújt farkas ólálkodik köztük – írta. A püspök, nem érezvén a feladatot a sajátjának, püspöktársához, Speratushoz küldte a levelet. Speratus természetesen mint Osiander elkötelezett híve rögtön továbbította azt Osiandernek, akit a fejedelemnek is átadta a Lauterwald írását. Albert nem akart újabb heves összetűzéseket a két párt között, ezért Lauterwald eltávolítása mellett döntött. Július 15-én közölte az egyetemmel a döntését: Lauterwaldot visszaküldi Wittenbergbe tanulmányai folytatása céljából.

A fejedelem, remélte, hogy Lauterwald újabb wittenbergi tartózkodása simíthat az ellentéteken. 1550 nyarán tehát Lauterwald visszatért Wittenbergbe, ahol felvették a bölcsészkar szenátusába. Lauterwald vitakészségével wittenbergi kollégái őszinte csodálatát vívta ki. Melanchthon ajánlásának köszönhetően 1551. április 8-án meghívták Schulpfortéba, hogy a megürült prédikátori tisztséget vele töltsék be. Egy évet töltött el itt, majd feltehetően nézeteltérések miatt távoznia kellett innét is.⁵⁰⁸ A szász választó fiainak nevelője lett egy rövid időre.⁵⁰⁹ Alberttól kapott egy diplomatikus bocsánatkérő levelet, Lauterwald hálából küldött neki a legfrissebb írásaiból, amelyek Osiander nézeteiről szólnak, a fejedelemhez intézett levelében kimentti magát: a hosszú távollét miatt esetleg kevésbé aktuális néhány sora.⁵¹⁰

⁵⁰⁸ Flemming idézi Hiob Magdeburg 1552. május 13-án kelt leveléből a következő sorokat: „... discedit inde [Porta] collegarum supremus, Matthias Lauterwald, vir, ut audio, egregie eruditus.” Flemming 1904. 69.

⁵⁰⁹ Stupperich 1973. 292.; Klein 1789. 186.; Hausleiter 1897. 71.

⁵¹⁰ Három Osiander-ellenes írásáról tud a könyvészet, amelyek ekkor születettek: *Was unser gerechtigkeit heisse...wider des wesentlichs Andree Osiandri schwermerische entzuckung*, kézirat; *Quod dissimilis sit praesentia filii Die in illa humana natura quam adsupsit et in ceteris hominibus, in quibus praesentia Die discernanda est secundum actiones, non asecundum essentiam, commonefacto pia contra Osiandrum edita*. Wittenberg, 1552.; *Fünf schlussprüche wider Andream Osiandrum nützlich zu lesen*. Wittenberg, 1552. Stupperich 1973. 91.

Pfortét otthagya ismét Wittenbergbe utazott, ahol élénken részt vett az ottani vitákban. 1553. április 8-án disputált a bűnbánatról, 1553. május 5-én Tilemann Heshusius doktorrá avatásán szólalt fel.

Melanchthon sokra értékelte a fiatal porosz szellemi adottságait, több levelet is annak szentelt, hogy új állást, működési területet találjon neki. 1552. augusztus 28-án írt Bugenhagennek egy levelet,⁵¹¹ amelyben egy bizonyos Matthias Lauterbachot – akin kétségkívül Lauterwaldot érti – javasol Bitterfeldbe lelkésznek, mivel a Wittenberghez való hűsége miatt elvesztette korábbi állását. 1552. szeptember 8-án Henneberg grófjához fordult azzal a kéréssel, hogy Lauterwaldot bízta meg a schmalkaldeni vagy schleusingeni egyházközség vezetésével.⁵¹²

Végül a számos felmerülő lehetőség közül a számára talán legizgalmasabbnak tűnő eperjesi ajánlatot fogadta el, ahová, mint ahogy az kiderül Gyalui Torda Zsigmond 1551. május 5-én kelt, Melanchthonnak címzett leveléből, már 1551-ben hívták.⁵¹³

Lauterwald Eperjesen

Eperjesre már elkísérte a híre, hogy civakodó ember. Bártfa város vezető egyházi személyiségei 1553. november 14-én egy üdvözlő levelet írtak a Königsbergből Eperjesre érkező új lelkésznek, Matthias Lauterwaldnak, amelynek megfogalmazásában valószínűleg a viták elkerülésének a szándéka is szerepet játszott azon kívül, hogy köszöntsék és röviden tájékoztassák a szűkebb és tágabb értelemben vett honi helyzetről.

A levelet a forrásértéke szempontjából különleges jelentőségű Rezik János–Matthaeides Sámuel féle *Gymnasiologia* kéziratai őrizték meg számunkra.⁵¹⁴ A levelet a *Gymnasiologia* Bártfa városról szóló részében találtam az Országos Széchényi Könyvtárban a Quart. Lat. 29. jelzet alatt őrzött kéziratban, amely részben Laucsek Márton

⁵¹¹ „Nunc vos oro ut in ea deliberatione ratio habeatur viri docti ingeniosi Matthiae Lauterwalt, qui posset in academia optime prodesse studiis, si fieret concionator in templo Arcis. Esset autem concionator in eo templo idoneus ad Ecclesiam Bitterfeldensem, aut Iuterboersem, si Christophorus Frank mallet esse in Bitterfeldt. Quaeso ut de hac re cogitetis. Est exul Matthias et pulsus, propterea quia doctrinam veram, quam sonant Ecclesiae Saxonicae, non abicere voluit. et spero iliter servitutum esse studiis. Quare eum vobis reverenter commendo.” Bindseil 1975. 567. 5186^b.

⁵¹² Flemming 1904. 69.

⁵¹³ Flemming 1904. 69.

⁵¹⁴ Rezik János: *Gymnasiologia*, II. Sec. I. Cap. IV. par.

kézírása. A levél felett található bejegyzésben egy bizonyos Emericus Grynaeus szebeni tanácsosnak mond köszönetet a szöveg szerkesztője a levél eljuttatásáért. Mindeközben nem találtam sem a levél eredetijének létezésére, sem Emericus Grynaeus személyére vonatkozó információt. Lehetséges, hogy a levelet már a *Gymnasiologia* legrégebbi, Rezik által lejegyzett kézírata is tartalmazta, amelyet a hallei Magyar Könyvtár anyagában, jelenleg Berlinben őriznek, mivel ebben a változatban már megtalálható a Bártfáról szóló rész.⁵¹⁵

A levél négy aláírója közül ketten a Pentapolis reformációjának jeles, közismert személyiségei: Stöckel Lénárd és Radácsi Mihály, a másik kettő: Adam német prédikátor, illetve Stanislaus Semidalius (†1555), a lengyel származású *minister ecclesiae*.

A bártfaiakat tehát a levél megírására az új lelkész, Lauterwald rossz, vitára hajlamos természetének a híre ösztönözhette. Rögtön a levél elején megnevezték az egyházat és az országot fenyegető legfőbb veszélyeket a törökök istentelenségét, kegyetlenségét, és a pápák önkényét: „Kegyelem és béke az Atyaistentől és a mi urunk Jézus Krisztustól, akit teljes szívvel kérünk, hogy Egyházunkat és Országunkat a legfőbb veszedelemtől, ahogyan eddig is tette, úgy oltalmazni méltóztasson, ne hagyja, hogy a török kegyetlensége és a pápák önkénye elpusztítsa.”⁵¹⁶

Világos megfogalmazása ez a luther-melanchthoni kettős Antikrisztus tanításnak, amely szerint a végítélet előtt megjelenő Antikrisztus teste a török, lelke a pápa.⁵¹⁷

A levél megszületésének két okát említik, egyrészt jó szándékból írták, másrészt az egyházi hivataluk is erre kötelezte őket. Lauterwaldot hitbeli egyetértésre, együttműködésre szólítják fel, mivel Isten parancsa a kölcsönös szeretetről és megértésről leginkább az egyházi értelmiségiekre, a hit hirdetőire vonatkozik. Felhívták Lauterwald figyelmét a tanult ember felelősségére, oly nagy szabadosság és felfordulás van az országban, hogy bárki a járatlan emberek nyakába varrhatja tévelygéseit.

Majd ezután következik a levél azon része, ahol kifejtik azt a három szempontot, ami a bártfaiaknak és az eperjesieknek az összetartozást jelenti. Identitásuk első eleme a lutheri módon reformált egyházhoz tartozás tudata, a közös hit köteléke. Második helyen említik azt a politikai szövetséget, amely a szász városok között állt fenn. „Non solum Ecclesiastica, sed et Politica Societate coniuncti sumus”, azaz nem csak az egyházi,

⁵¹⁵ Kordován 1988. 15.

⁵¹⁶ „Gratiam et pacem a Deo Patre, et Domino nostro Jesu Christo, quem toto pectore oramus, ut Ecclesias et Politias nostras in summis periculis, ita, ut et hactenus fecit, servare dignetur, nec sinat eas deleri per Turcicam impietatem et Pontificiorum dominium.”

⁵¹⁷ Az elmélet magyarországi hatástörténetéről bővebben: Öze 1991. 80–124.

hanem a politikai közösségben is összetartozunk. Ezek a városok, mintha egy *Res publica* lennének – írták, azaz minden ügyüket egyetértésben intézik. Nem más ez, mint a kisebb közösséghez, régióhoz, a szülőföldhöz való tartozás tudata. A hagyomány által Stöckel Lénárdnak tulajdonított *Confessio Pentapolitana* ennek a szövetségnek az egyik jelentős megvalósulása.

Végül pedig kifejezték a levélben a többi pannóniai, azaz magyarhoni egyházzal való szoros összetartozás-tudatukat. „Est omnino coniunctio nostra non solum his Ecclesiis necessaria, verum aliis etiam in Regno Pannoniae”, azaz a megélhetésünk nemcsak ezen egyházakkal van teljesen egybefonódva, hanem a többi pannóniaiakkal is. Ez arra az identitáselemre utal, amit a szakirodalom hungarus-tudatnak nevez, vagyis a nem magyar anyanyelvű országlakosok sajátjuknak, hazájuknak tekintik az ország egészét. Stöckel amúgy más írásában is többször hangot adott az ország sorsa iránt érzett aggodalmának. 1551-ben Melanchthonnak írt levelében a *Pannonia nostra* kifejezést használta. Egy másik, szintén mesterének szóló levelében így írt: „Ita Pannoniae status est eiusmodi, ut subitum exitium impendere videatur”, azaz Magyarország állapota olyan, hogy gyorsan végpusztulásba fordulhat.

A levél végén abbéli reményüknek adtak hangot, hogy Lauterwald itt tartózkodása Isten áldásával egyházaik örömeire és hasznára válik majd.

Nem így történt, a további események igazolták a bártfaiak aggodalmát. A két fél tantételekben való eltérő nézeteiről, illetve a wittenbergi hivatalos állásponttól első kézből értesülhetünk. Az ügyben ugyanis két vitát is tartottak Bártfán Stöckel és Radácsi vezénylete alatt, és mivel a megigazulás kérdésében nem tudták Lauterwaldot meggyőzni, és a hevesebb vitától tartottak (*certamina acriora cavere volumus*), néhány eperjesi polgárt a vita dokumentációjával Wittenbergbe küldtek, hogy a vitás ügyben Melanchthon javaslatát és a wittenbergi professzorok ítéletét kérjék.⁵¹⁸

Az ügyben hét levél született:

1. Radácsi wittenbergi egyházhoz írt levele (CR VIII. 5672/A)
2. Lauterwald levele Wittenbergbe (CR VIII. 5672/B)
3. Bártfa és Eperjes levele szintén Wittenbergbe (CR VIII. 5672/C)
4. A Wittenbergi egyház válasza (CR VIII. 5672/D)
5. Radácsi levele Melanchthonnak (CR VIII. 5673/A)
6. Az eperjesi tanács levele Melanchthonnak (CR VIII. 5673/B)

⁵¹⁸ Klein 1789. 185–192.; Zoványi 1922. 347. A vita anyaga: CTW 1664, I/95.; CR VIII. 5672/A–5673/B.

7. Melanchthon válasza (CR VIII. 5673/C)

Lauterwald a megváltást ekkor már a lutheri ortodoxiától eltérően értelmezte. Kétségbe vonta Wittenbergbe küldött, 1554. július 30-án kelt levelében, hogy egyedül a hit Krisztus ingyenes ígéreteinek forrása. Nemcsak a hit által, hanem a bűnbánat és az új engedelmesség által történik a megváltás. Úgy véli, számos szentírási hely igazolja, hogy nem csupán a hit által igazulunk meg, hanem mindazon tettekkel is, amiket áthat a szeretet.⁵¹⁹ Szerinte a hit fogalma önmagában nélkülözi a szeretet fogalmát. Azt hirdette, hogy a töredelem vagy az új engedelmesség tartalmazza a kegyelem ígését, amely révén az ember megigazul. A bűnbánat kegyelme a Szentírásban lett kinyilatkoztatva. Levele végén Lauterwald, bízva igaza ortodox voltában, alávetette magát az egyház és minden istenfélő hívő ítéletének.⁵²⁰

Radácsi levelében azzal vádolta, hogy mindazokat az Antikrisztus egyik csatornájának nevezte, akik a *sola fide* tant képviselik, és nem értenek vele egyet.⁵²¹

Eperjes követői révén kapta meg Melanchthon saját kezű levelét és a wittenbergi egyetem döntését az ügyben. Az 1554-ben született wittenbergi ítélet teljes egészében a bártfaiaknak adott igazat.⁵²² Szemére vetik Lauterwaldnak, hogy a hitet szeretet nélkülinek is el tudja képzelni. Természete túlságosan kedveli a csavaros észjárást, ami az igazság helyett meddő, vég nélküli fecsegéshez vezet. Természetén a korábbi figyelmeztetésük ellenére sem hajlandó változtatni, hiába kérelték gyakran, hogy az egység ügyének szentelje magát.⁵²³ Mindezek miatt arra biztatják az eperjesi tanácsot, hogy amennyiben „sem az ítéletünkre, sem más egyházközségek véleménye hatására sem akarna hajlandó a közmegegyezésre, a szolgálattól mentsék őt fel”.⁵²⁴

Egy éven belül azonban a nagy vitatkozó Lauterwald hirtelen meghalt. Oly vitára éhes volt, hogy Melanchthon a halála után úgy nyilatkozott róla, hogy már talán Charonnal

⁵¹⁹ „Et similia dicta plurima, habentia promissionem gratuitam, testantur, quod non sola fides accipiat gratiam, sed quae per caritatem operatur” CR VIII. 5672/B.

⁵²⁰ „Se subiiciens sacro sanctae catholicae ecclesiae et singulariter omnium piorum, obsecutus meliora monenti” CR VIII. 5672/B.

⁵²¹ „...vocans cloacam antichristi et Satanae omnes, qui ab eo dissentiunt.” CR VIII. 5673/A.

⁵²² „Sed simplici et candido animo, et pie respondemus, Probare nos sententiam Bartphensis Ecclesiae, quae retinet nativum intellectum propositionis, Sola fide iustificamur, sicut tota Prophetica et Apostolica scriptura affirmat.” CR VIII. 5672/C.

⁵²³ „...saepe nos valde orasse ipsum, ut se ad consensum Ecclesiarum in Pannonia adiungeret.” CR VIII. 5672/C.

⁵²⁴ „... sed si nec nostro iudicio, nec aliarum Ecclesiarum sententiis flecti volet ad communem consensu, hortamur Senatum Eperienssem, ut eum a ministerio Evangelico removeat.” CR VIII. 5672/C.

perlekedik,⁵²⁵ vagyis nem tartotta alapvetően tévtanítónak, hanem inkább ingerlékenynek, hirtelen haragúnak, akivel nehéz együttműködni.⁵²⁶ Klein így jellemezte Lauterwald írásait: „Offenbarung, Entzückung und Erleuchtung samt seinen Schriften, die ohne ihre Schuld die jetztigen entzückten Wesendichter ganz verfinstert haben daß Sie noch eine andere irrigere Entzückung habn erdichten müssen.”⁵²⁷

Francesco Stancaro, Kálmáncsehi Sánta Márton, Szegedi Gergely

A bártfai egyházi értelmiség a következő években is szilárdan kitartott a lutheri hitelvek mellett. Az egyre terjedő kálvinizmust és más, a lutheritől eltérő tanokat hirdetőket ellen több alkalommal fellépett Stöckel maga is. Schesaeus említi, hogy Stöckel 1555-ben Bártfán nyilvános vita során győzedelmeskedett Francesco Stancaro⁵²⁸ (1501–1574) felett.⁵²⁹ Szintén Schesaeustól értesülünk arról is, hogy 1555-ben kezdődött Kálmáncsehi Sánta Mártonnal⁵³⁰ (†1557) egyfajta írásos vita, amely során egy levelében Stöckel Magyarország *communis perniciesének* nevezte a reformátort.⁵³¹

Kálmáncsehi a krakkói egyetemen végzett tanulmányok után gyulafehérvári kanonokként lett a reformáció híve. 1551-től Debrecenben működött, ahol a lutheránusok által megtartott katolikus maradványok, adiaphorák ellen lépett fel, kiszóratta az oltárokat, képeket a templomokból, ezért távoznia kellett a városból. Munkácson, Beregszászon, Kolozsváron terjesztette a tanait. Nagyhatalmú támogatójának, Petrovics Péternek

⁵²⁵ „Matthias ολωλος nuper mortuus, fortassis iam in cymba cum Charonte disputat” Melanchthon levele Martin Chemnitznek. Bindseil 1975. 375.

⁵²⁶ Flemming 1904. 70.

⁵²⁷ Klein 1789. 192.

⁵²⁸ Az olasz származású Stancarót, miután 1542-ben Itáliából elűzték eretneknek tartott nézetei miatt, előbb a bécsi, majd többek közt a krakkói és a königsbergi egyetemen tanított. Krisztus isteni lényegét hirdető tanai miatt mindenhol távoznia kényszerült. Bolyongásai közben kétszer tartózkodott huzamosabb ideig Magyarországon, előbb a 40-es évek végén Petrovics Péter orvosaként, majd 1554-től 1559-ig ismét különböző hazai városokban tűnt fel: Munkácson, Kolozsvárt, Bártfán, Nagyszébenben, Besztercén. Zoványi 1922. 555.; BBKI 1995. X. 1148–1152.

⁵²⁹ „Stanckarum hominem fanaticum et erronem et viva voce coram suis auditoribus Bartphae de errore convicit.” Schesaeus 1979. 91.

⁵³⁰ Kálmáncsehi működéséről: Makkai 1984. I. 493–604.; Kemény 1890.

⁵³¹ 1557. augusztus 13. Škoviera 1976. 351.

köszönhetően 1556-ban a váradi egyházmegye helyén és a Szatmárvidék egyes területein fokozatosan kialakuló tiszántúli egyházkerület első püspöke lett.⁵³²

1557 nyarán a Wittenbergből hazatért Szegedi Gergely⁵³³ (1540k–1566) tanai keltettek nagy felindulást Kassán és a környező településeken. Eperjesi és kassai meghívásoknak eleget téve ezeknek a városoknak a gyülekezeteiben több ízben prédikált. A meghívásokat mind az eperjesi lelkész, Polyánkai Mihály, mind pedig Stöckel törvénytelennek nyilvánította. Mindketten keményen elítélték egyúttal a Szegedi által az úrvacsoráról hirdetett szakramentárius tant.

Szegedi és a bártfaiak vitáját Bucsay Mihály dolgozta fel részletesen. Írásának különössége, hogy a rég megholt ellenfelek vitáját Szegedi igazságáért kardoskodva folytatja. Úgy vélem, Bucsay méltatlanul bírálta Stöckelt, nem vette figyelembe, hogy a kor viszonyai szerint a városok békéje és a köznyugalom érdekében az volt az egyetlen járható út, amin Stöckel és Szegedi ellenfelei jártak.⁵³⁴

Szegedi a magyar ajkú hívek meghívására a kassai városi tanács szerint a bevett hitvallástól eltérő elveket hirdetett, kiváltképpen az Úrvacsoratan kérdésében: „quibusdam articulis dissentire ab Augustana confessione et praecipue de coena Domini”.⁵³⁵

A német prédikátor Melzer György⁵³⁶ és az iskolarektor Csabai Mátyás⁵³⁷ nevében a kassai tanács Stöckel tekintélyében bízva küldött Bártfára tanácskérő levelet.⁵³⁸ Stöckel előbb egy rövid levélben utasította a kassaiakat, hogy ne engedjék Szegedinek a tévtanok terjesztését: „Interea vestri erit officii non concedere, ut is, quicumque est autor rerum novarum, in vestra ecclesia doceat”; majd sajnálkozását fejezte ki, hogy mielőtt Szegedi a nyilvánosság elé állt, nem hallgattatott meg négyszemközt: „utinam prius auditus esset

⁵³² Istvánffy Miklós így emlékezik meg mindezekről: „Paulo post irrepsit etiam Calvinismus duce et auctore quodam martinus Calmancehino, quem nostri Santa Marton vocabant, ministro seu predicante in oppido Beregzaz, quod ad arcem Munkach pertinens eo tempore Petrus Petrovith obtinebant a rege Ferdinando per quaedam pacta concessum, qui etiam iconoclasta erat et, quum in templo imagines demoliretur, quodam casu in caput eius cecidisse fertur eumque ita allisisse, ut magno illato vulnere vix curatus fuerit. et sic paulatim subrepentibus haeresibus Turcae etiam in nos grassandi maior facultas.” Nagy 2006. 87.

⁵³³ Szegedi Mizsér Gergely életéről töredékes ismereteink vannak. Rövid beregszászi rektorság után 1556-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, peregrinációját Kálmáncsehi támogatta. Egy év után hazatért. Előbb Kassán, majd Debrecenben működött. Egyik szerkesztője volt a Debrecen-egervölgyi hitvallásnak. Bővebben: RMKT 1896. VI. 367–375.; Kemény 1891.; Bucsay 1945.

⁵³⁴ Bucsay 1945. 37–57.

⁵³⁵ 1557. augusztus 10. Škoviera 1976. 349.

⁵³⁶ Melzer György Szepesváralján született, Wittenbergben tanult, élete során több észak-magyarországi város lelkésze volt, Besztercebányán halt meg.

⁵³⁷ A Zemplén megyei Laskon született. 1550-től Stöckel diákja volt. 1555 áprilisában iratkozott be a wittenbergi egyetemre. 1556-ban seniora lett a magyar bursának. Kassán 1561-ig volt iskolarektor. Torna váránál halt meg.

⁵³⁸ 1557. augusztus 10. Škoviera 1976. 349.

privatim quam publice”.⁵³⁹ Stöckel, úgy tűnik, elkésett a tiltakozással, mert az eleinte óvatos városi tanácsot megnyerte magának Szegedi, akinek Kassán maradása érdekében a debreceni tanács hozzájárulását kérték.⁵⁴⁰

A szakramentáriusnak bélyegzett *furiosus iuvenis*,⁵⁴¹ Szegedi végül télen Kassa elhagyására kényszerült, mivel támogatója, Kálmáncsehi Márton halála után Debrecen városának tanácsa ragaszkodott a személyéhez.⁵⁴²

Stöckel Lénárd hitvédelmi iratai

Kéziratok Apológia

Az 1550-es években a különböző protestáns irányzatok egyre hevesebb hitvitákat folytattak egymással. Az évtized vége felé írta Stöckel a felső-magyarországi evangélikusokat ért vádak (eretnység és a bálványimádás) ellen a kéziratok latin nyelvű apológiáját.⁵⁴³ A művet jelenleg a bécsi nemzeti könyvtárban (*Österreichische Nationalbibliothek*) őrzik egy két részből álló kolligátumban. A negyedrészt kolligátum első része (1r–73v) a bártfai vonatkozású írást tartalmazza, míg a második része Luther Márton hasonló témájú művét szintén kéziratban, a *Wider die himelischen Propheten von denen Bildern und Sacrament* címűt, amelyet eredetileg 1525-ben Straßburgban nyomtattak ki Wolff Köpphel műhelyében.

⁵³⁹ 1557. augusztus 11. Škoviera 1976. 350.

⁵⁴⁰ Kassa 1557. augusztus 12. Kemény 1890. 178–179.

⁵⁴¹ 1557. augusztus 13. Škoviera 1976. 351–354.

⁵⁴² Kemény 1890. 179.

⁵⁴³ *Tractatus cuius titulus desumptus est ex 1 Ioan. 2,18 apologiam ecclesiae Bartphensis comitens contra barbarorum blasphemias, qui accusabant eam ut haereticam et propugnatricem idolorum, 1558.* BPV 13034. (Suppl. 388.)

A szöveg lejegyzője különös gonddal járt el, a nehezebben olvasható szavakat széljegyzetben megismételte, néhol kiegészítést, javítást, értelmezést fűzött a szöveghez. A jól olvasható, a szokásos, főleg szóvégi rövidítésekben bővelkedő kézirat nyomtatásra előkészített tisztázat benyomását kelti. A címlapon az 1558-as dátumon kívül a lap szélén az 1555-ös is szerepel, amely mintha Stöckel késmárki tartózkodására utalna. Feltehetőleg erről az Apológiáról tett említést Schesaeus is Stöckel életrajzában: „aliquoties Apologiam istarum ecclesiarum invictissimo imperatori Ferdinando exhibuit.”⁵⁴⁴

Töredék az Antikrisztusról

Az 1596-os kiadású postillás kötetének ifjabb Stöckel Lénárd által írt előszavában olvashatunk részleteket a *De Antichristo* című iratból. Az idézett szöveg éles hangon támadja, bírálja a lutheri ortodoxiától eltérő protestáns hitújítókat, név szerint Zwinglit (1484–1531), Oecolampadius⁵⁴⁵ (1482–1531) és Karlstadtot (1480–1541).⁵⁴⁶ A legfőbb bűneik Stöckel szerint: 1. tagadják Krisztus valóságos létét az Oltáriszentségben; 2. Luther tekintélye fölé helyezték magukat; 3. az adiaphorák ellen vannak. Az érvelése végén Luther nézeteihez csatlakozva kárhoztatja azokat, akik a pápisták ellen vallási okból támadó harcot kívánnak folytatni.

„Milyen is az az új és csodálatos bölcsesség, amelyet Zwingli és Oecolampadius felfedezett? Röviden kifejtem: az egyház szolgálja a templomban ne vessék le hétköznapi ruhájukat, ne gyűjtsanak gyertyát, az oltárt csupaszítsák le, az ünnepnapok egyedül az evangéliumi és levelekből való olvasmányokból álljanak, ne szolgáltatassanak egyenkénti feloldozást, sem latin, sem más nyelven ne énekeljenek az egyházi gyülekezetben, ne legyen helye a zeneszerszámoknak, a többi hasonlót, melyek egyeznek ezekkel, mellőzőm a rövidség miatt. Az egész zwingliánus bölcsesség csúcsa pedig, hogy a Szent Úrvacsorán nem adatik és vétetik a mi urunk Jézus Krisztus teste és vére. Akik pedig nem értenek egyet Zwinglivel, azokat ugyanez a teológus a lelki bölcsessége révén inkább a hús embereinek tartja, akik nem bírnak lelki érzékkel.

Továbbá nem sokkal lejjebb: a mennyei zwingliánus bölcsességben foglaltatott az is, hogy a pápisták ellen kardot kell rántani: de nem eléggé alaposan élezi kardját eme

⁵⁴⁴ Schesaeus 1979. 91.

⁵⁴⁵ Johannes Oecolampad a baseli reformáció kiemelkedő alakja volt, Zwingli és Bucer álláspontján állt.

⁵⁴⁶ Karlstadtról, eredeti nevén Andreas von Bodensteinről: BBKI III. 1167–1171.

derék férfiú, amikor úgy gondolja, hogy a pápista kard sokkal élesebb. Ámbár igen sokat bölcselkedett, mégsem mondta ki az igét: aki kardot ránt, kard által vész, ameddig ennek erejét a saját veszélyével meg nem tapasztalta.”⁵⁴⁷

*A törökveszély háromfajta megítélése*⁵⁴⁸

A törökök Közép-Európában és a tengeren elért hadi sikerei hatására a nyugati közvélemény érdeklődése fokozottan megnőtt a kereszténység nagy keleti ellensége iránt. A török megjelenésében már a középkor folyamán is általában Isten büntetését látták, ami ellen az egyház híveinek fegyveres harca, keresztes háborúja természetes. Erasmusnak a valós helyzettől elszakadt vágyálmai voltak a török kérdés megoldására, bízott benne, hogy a török az iszlám útjáról a nyugati keresztény hitre téríthető.

A kora újkori közvélemény formálói érdeklődésének középpontjában ugyanakkor a hit megújulása, a katolikus egyház vagy a protestantizmus hívei elleni küzdelem, és a kialakuló új felekezetek megszilárdulása áll. Ebből következik, hogy a XVI. század első felében a török kérdés megközelítése is leginkább a Szentírás által megadott keretekben mozoghatott. Az egész emberi történelmet és a földi élet minden részletét a Szentírásban lévő eseményekre és érvelésekre vonatkoztatva magyarázták. Erről tanúskodik, hogy az iszlámmal kapcsolatos érvelésüket Dániel próféta jóslataival alapozták meg, minden történelmi eseményt a négy univerzális monarchiáról szóló elméletbe illesztve vizsgáltak.

Míg az újrakeresztelkedők gyorsan terjedő mozgalma minden erőszakot elutasított, addig Luther követői bizonytalanságban voltak a török kérdés kezelésével kapcsolatban. Úgy tűnt sokak számára, hogy Luther ellenzi a török ellenes háborút.

Luther Mártont egész életében foglalkoztatta a török veszély és az iszlám vallás kérdése, lépéseket tett annak érdekében, hogy megismerje az iszlám valódi arcát, illetve támogatta azon törekvéseket is, amelyek az európai közvélemény ismereteit tágították

⁵⁴⁷ Stöckel 1596.

⁵⁴⁸ Luthernek a török kérdésben kifejtett nézeteiről ma is alapvető Sólyom Jenő 1933-ban megjelent apologetikus hangvételű tanulmánya. Ezen kívül a források mellett felhasználtam Siegfried Raedernek a *Luther Handbuch*-ban megjelent írását, továbbá Segesváry Viktor 2005-ben, Óze Sándor 1991-ben megjelent könyvét. (Sólyom 1933. IV. A török-kérdés 79–109.; Raeder 2005. 224–231.; Segesváry 2005.; Óze 1991.; illetve a TRE vonatkozó szócikkeit: TRE III. 28–43.; TRE III. 280–289.

ebben a témában, s a svájci Theodor Bibliander⁵⁴⁹ (1509–1564) latin Korán fordításának megjelentetése mellett szólalt fel.

Luthernek és környezetének eleinte meglehetősen szegényes ismeretek álltak rendelkezésére,⁵⁵⁰ alapvetően három művet használt fel: Nicolaus Cusanus (1401–1464) a *Cribratio Alcoraniját*, Ricoldo da Monté Croce (1243–1320) *Disputatio contra Sarracenos et Alchoraniját*,⁵⁵¹ és a magyar vonatkozású, a korszakban a legnépszerűbb törökismereti kézikönyvet, Georgius de Hungaria *Libellus de ritu et moribus Turcorumát*,⁵⁵² amelynek sokadik kiadásához maga írta az előszót.

Luther különböző szempontokból közelítette meg a kérdést, egyrészt mint kortársat az éppen lejátszódó események befolyásolták, másrészt mint teológus a török kérdést nagyobb, üdvtörténeti összefüggésbe helyezte. Mindezeket szorosan összekapcsolta a pápaság elleni és a hitújítás melletti állásfoglalásával. Luthernek a török megítéléséről szóló megnyilatkozásai egyfajta fejlődéstörténeti folyamatba illeszthetőek. Sólyom Jenő a különböző kapcsolódó nyilatkozatait megvizsgálva azt a megállapítást szűrte le, hogy Luthert a törökök ügye kezdettől fogva egyetemes szempontból érdekelte, Magyarország helyzete különös mértékben nem foglalkoztatta.⁵⁵³

A török birodalom sikereit Luther eleinte a pápaság és általában a keresztények romlottságának tulajdonította. Luther az 1510-es évek második felében még nem érezte a veszélyt. Véleménye szerint a pápa egyházi büntetés alól adhat felmentést, de Isten büntetése alól nem.⁵⁵⁴ Ez ellen csak a büntetést kiváltó okkal szembeni fellépéssel lehet Istennek tetsző módon küzdeni. Luthernek a 95 tézis 5. pontjához fűzött, 1518-ra datált magyarázata szerint: „Licet plurimi nunc et iidem magni in ecclesia nihil aliud somnient quam bella adversus Turcam, scilicet non contra iniquitates, sed contra virgam iniquitatis bellaturi deoque repugnatori, qui per eam virgam sese visitare dicit iniquitates nostras, eo

⁵⁴⁹ Theodor Bibliander (Buchmann), svájci német reformátor, teológus és orientalista, Zwingli halála után a radikális zürichi reformáció meghatározó alakja volt. Korán-kiadása Robert Ketton (1110–1160) angol teológus, csillagász, arabista 1140-es évek elején elkészített fordítására épül.

⁵⁵⁰ Luther 1542-ben jutott hozzá az első Korán-példányhoz, a Robert Ketton által készített latin fordításhoz. Segesváry 2005. 52.

⁵⁵¹ Ezt a művet németre fordítva a saját kiegészítéseivel újra kiadta: Verlegung des Alcoran Bruder Richardi. WA LIII. 261–396.

⁵⁵² Magyarul: Georgius de Hungaria, a „Szászsebesi Névtelen”. Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszágáról (1438–1458). In: Tardy 1977. 49–153.

⁵⁵³ Sólyom 1933. 79.

⁵⁵⁴ „A pápa nem akar elengedni és nem is engedhet el semmiféle büntetést azokon kívül, amelyeket a maga vagy a kánonok ítéletével kiszabott.” Idézi Sólyom 1933. 82.

quod nos non visitamus eas.”⁵⁵⁵ Nem a pápa által közvetített bűnbocsánat, hanem az őszinte belső bűnbánat az egyetlen járható út, ezért elutasítja a török elleni hadjáratot; nem lehet eredményes a testi háború, ha otthon megemészt a lelki háború.⁵⁵⁶

Spalatinnak⁵⁵⁷ (1484–1545) írta egy levelében, hogy a római Curia már felülmúlja a törököt a Krisztus egyháza elleni harcban, ezért „non est spes boni belli aut felicitis victoriae. Deus (quantum video) contra nos pugnat. Hic primum esset expugnandus lachrymis, puris orationibus, sancta vita et fide pura.”⁵⁵⁸ A világi felsőbbbségről szóló 1523-as írása szerint a világi hatalom dolga karddal, az erőszak eszközeivel fellépni ott, ahol az igazságtalanság megjelenik.⁵⁵⁹ 1526-os egyik írása kifejezetten azzal foglalkozott, hogy a harcoló katona mennyiben felel meg az isteni rend követelményeinek.⁵⁶⁰ A szeretetparancs alapján igazolja, hogy a katonai hatalom joggal alkalmazható a támadó fél ellen, viszont a török esetében ennek ideje még nem jött el, mivel visszahúzódott.

1529 áprilisában, tehát még Bécs ostroma előtt adta ki a *Vom Kriege wider die Türken*⁵⁶¹ című könyvecskéjét. A török elleni eredményes harc csak jó lelkiismerettel valósítható meg, hiszen a török nem más, mint Isten büntető pálcája és az ördög szolgája (*Gottes rute und Teuffels diener*). A *Zwei-Reiche-Lehre*,⁵⁶² a két birodalom elvének megszemélyesítésére építi az érvelését. Ketten küzdhetnek ellene, a *Keresztény úrnak* kötelessége, hogy imával és bűnbánattal Isten kezéből kivegye a pálcát, míg *Keyser Karolusnak* fegyverrel kell fellépnie a török ellen.⁵⁶³ Szemére vetette a töröknek, hogy az isteni világrend három alappillérét dönti romba: a Krisztusba vetett hitet, a világi hatalmat és a házasságot. Török-ellenes érvelésében a kettős antikrisztus-elmélet is megjelenik. „Aber wie der Bapst der Endechrist, so ist der Türck der leibhaftige Teuffel.” Fontosnak

⁵⁵⁵ Teljes szöveg: WA I, 530-628, idézett részlet: WA I. 535, 35–39.

⁵⁵⁶ Súlyom 1933. 84.

⁵⁵⁷ Georg Spalatin (Burckhardt) az erfurti egyetemen tanult, ott ismerte meg Nicolaus Marschalkot, az ő hatására vált humanistává. Bölcs Frigyes fejedelmi udvarában lett nevelő Torgauban. Ösztönözte Frigyeset Luther támogatására. Frigyes halála után, 1525-től lelkészként működött tovább. Kiterjedt levelezése fontos reformáció-kori forrásanyag. Stupperich 1972. 242.

⁵⁵⁸ 1518. december 21. Wette 1825. I. 199.

⁵⁵⁹ *Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei.* (1523) WA XI, 246–280.

⁵⁶⁰ *Ob Kriegsleute auch in seligem Stande sein können?* (1526) WA XIX 623–662.

⁵⁶¹ WA XXX,2 107–148.

⁵⁶² A két birodalomról: TRE XXI. 556–557.

⁵⁶³ „Der selbigen menner sind zween und sollen auch allein zween seyn: Einer heist Christianus, der andere Keyser Karolus. Christianus sol der erst sein mit seinem heer... Herr Christianus, das ist der frumen heiligen lieben Christen hauffe, das sind die leute, so zu diesem kriege gerust sind. ... Keyser Karolus hat die seinen zuverteydingen als eine ordentliche Oberkeit von Gott gesetzt.” WA XXX,2 116 23–35.; Súlyom 1933. 92.

tartom megjegyezni, hogy amikor Luther a pápáról mint Antikrisztusról írt, sosem a konkrét pápára utalt, hanem magát az intézményt támadta.⁵⁶⁴

Nem egyedül Luther állította párba a legfőbb ellenfelét a törökkel, a hitújítás küzdelmeiben a mindenre elszánt szembenálló felek érvelésében szokásos vádpont volt, hogy egymás tanait az iszlám pogánysághoz hasonlították, vele hozták kapcsolatba. A Sorbonne Luther 95 téziséét 1521. április 15-én mint a Korán tévelygéseiben osztozókat ítélte el, és maga V. Károly császár is Mohamedhez hasonlította Luthert, hiszen mindketten hamis hitet tanítottak, és a Respublica Christianát támadták.⁵⁶⁵ A korszakban kivételes Guillaume Postel (1510–1581) megközelítése, aki az *Alcorani seu legis Mohamedi et Evangelistarum concordiae liber* című munkájában 28 pontban pozitív megközelítéssel foglalta össze a protestáns és muzulmán tanok közti egyezéseket, elismerve, hogy mindnyájan az *Ecclesia generalis* részét képezik.⁵⁶⁶

Luther érdekes módon elismerésre méltó tulajdonságokat is talált a törökökben, hiszen ők is emberek, képtelenség, hogy ne legyen bennük jó. Egymás között hűségesek és barátságosak, dicsérte őket azért is, hogy nem tisztelnek képeket.⁵⁶⁷ A záró gondolatok a mindenkori császárhoz szólnak. Amíg a keresztény világ bűnbánattal és imával nem teljesítette a feladatát, senki ne támadjon a törökre, mivel a kardja nem hitből van (*schwert hat nichts zuschaffen mit dem glauben*).⁵⁶⁸ Luther óvott attól a vágyálomtól is, hogy a török alatt jobb lenne az élet, ha önként és alázattal meghódolnának neki, a pápa ellen való fegyveres harcot viszont szintén nem tanácsolta. A török hit és a kereszténység között a döntő különbséget a Krisztussal kapcsolatos eltérő hitelvekben látta.

A Bécs ostroma utáni megváltozott hangulatban adta ki a *Heerpredigt wider die Türken* című iratot.⁵⁶⁹ Ebben már hangsúlyosan megjelenik a lutheri apokaliptika és a kettős antikrisztus elmélet. A *translatio imperii* elve alapján, Dániel jóslatát értelmezve (Dán 7) rendületlenül bízik benne, hogy bár a törökök a magyarokat és a németeket megtépázzák, el nem törölhetik teljesen, mert a birodalom az ítéletnapig fennáll majd. Aki törököt öl, biztos lehet benne, hogy Krisztus ellenségét öli a harcban, de továbbra is elutasítja a keresztes háborút, hogy Krisztus nevében hirdessenek harcot a török ellen.

⁵⁶⁴ TRE III. 2–29.

⁵⁶⁵ Segesváry 2005. 53–54.

⁵⁶⁶ A 28 pontot közölte: Segesváry 2005. 53–54.

⁵⁶⁷ Raeder 2005. 229.

⁵⁶⁸ WA XXX,2 131,8.

⁵⁶⁹ WA XXX,2, 160–197

A török sikerek láttán egyre inkább apokaliptikus irányt vett Luther a török megítélésében. „Denn die zwey Reiche des Babsts und Tuercken sind die letzten zwen grewel und Gottes zorn, wie sie Apocalip. nennet, den falschen Propheten und das Thier, und müssen miteinander ergriffen und in den feurigen pfuhl geworffen werden.”⁵⁷⁰

Az 1540-es években a töröknél komolyabb ellenségként jelenik meg a pápaság intézménye, amelyet a valódi antikrisztusnak nevez. A török hite, mivel világosan elhatárolta az evangéliumtól, nem jelent veszélyt az igaz hitre, ellentétben a pápa megtévesztő tévtanaival. A törökök már csak pusztán öntudatlan eszközei Istennek, akik annyival még különbek is, hogy míg a pápa a kárhozatba vezeti a híveit, addig ők mártírokkal töltik meg a mennyországot.⁵⁷¹

Míg Luthernek az iszlámról és a törökökről alkotott képét és ennek változását számtalan forrásból lehet kikövetkeztetni, addig Stöckel esetében lényegesen kevesebb adat áll rendelkezésünkre. Bár a pápai és a török hatalmat egyaránt az Antikrisztus birodalmának nevezi,⁵⁷² a tan tisztasága szempontjából Lutherhez hasonlóan veszélyesebbnek tartotta az egyházon belüli áltanítókat a törökök és a zsidók tudományánál, akik nyílt ellenségei a keresztény hitnek.⁵⁷³

Az egyházon belüli álprófétákhoz sorolta a pápistákat, az anabaptistákat és a manicheusokat, alattuk a kálvinista és szentháromságtagadó hitújítókat értvén. Minden egyes áltanításnak két féle eredményét lehet megkülönböztetni: egyik minden esetben a *corruptio doctrinae*, míg a másik valamilyen jellegzetes erkölcsi romlottság. A manicheusoknál a csúf vágyak, az anabaptistáknál a társadalom rendjének megsemmisítése, a pápistáknál a közismerten szégyenteljes élet.⁵⁷⁴

⁵⁷⁰ WA LIV. 620, 26–30.

⁵⁷¹ „Und ich halt den Mahmet nicht für den Endechrist, Er machts zu grob und hat einen kendllichen schwarzen Teuffel, der weder Glauben noch vernunft betriegen kann, Und ist wie ein Heide, der von aussen die Christenheit verfolget... Aber der Babst bey uns ist der rechte Endechrist, der hat den hohen, subtilen, schönen, gleissenden Teuffel, Der sitzt inwendig in der Christenheit.” (1542) WA LIII. 394. Idézi: Weber 1997. 2.

⁵⁷² „Atque haec mala praecipue sentiunt illi, qui sub Antichristi regno captiui sunt, hoc est, qui Turcico imperio, et tyrannidi Pontificae subiecti sunt.” Stöckel 1596. 10v.

⁵⁷³ „Non intelligit eos, qui sunt extra Ecclesiam, vt sunt Turcici doctores, Iudaeorum Magistri, et alii manifeste impii et aduersarii doctirnae Christinae. Hos enim facile est cauere, si cui religio Christiana curae est, cum palam negent Christum, eiusque verbum reiiciant. Sed ostendit Pseudopphetas in ipsa Ecclesia esse.” Stöckel 1596. 258.

⁵⁷⁴ „Est ergo primus et praecipuus fructus Pseudopphetarum, impia doctrina, etiamsi in aliqua parte doctrinae recte sentiant, quod facere coguntur ad fraudes suas tegendas. Sicut boni doctoris praecipuus fructus est, sana et integra doctrina, eiusque defensio. Secundus fructus impiorum doctorum est, insignis aliqua nota in moribus. Vt in Manichaeo, foeda libido. In Anabaptistis, quod ciuiliem societatem turbant,

Többször figyelmeztetett arra is, hogy bár a katolikusok a lutheránusokkal a krisztushitben egynek tűnnek, ez nem így van, mivel Krisztus dicsőségét a pápa a maga számára sajátította ki.⁵⁷⁵

Az utolsó idők nehézségei, megpróbáltatásai elől Stöckel szerint nincs mód a menekülésre, mert nem az emberi akarattól függ annak az eljövetele, hanem isteni rendelésből, és a föld minden területét egyaránt sújtani fogja.⁵⁷⁶

A fent említett Apológia egyik fejezetében Stöckel határozottan, egyértelműen elítélte azokat, akik a törökök segítségével, védelmébe vetették bizodalmaikat. Érdekes, hogy az okfejtését elsősorban a török elleni küzdelemben hősi halált halt kiválóságok megidézésére építi és nem teológiai érvelésre.

„Mit szólnának most a Hunyadiak, és más igen szeretett hősei a hazának, akik semmilyen veszély elől, legyen az bármilyen nehéz is, nem hátráltak meg a haza szabadságáért, a közösség üdvéért, és a török szolgaság elkerülése végett, aminél nincs és nem is volt soha semmi gyalázatosabb és elviselhetetlenebb? Ha a halálból felkelnének, és látnák, hogy utódaik nem a hazát védik, hanem az azt védeni törekvők ellen hirdetnek háborút, és mindenben mértéktelenül zavart keltenek. És ami mindezekben a legsiralmasabb, hogy az egyház doktorai maguk hajlanak arra, hogy a török útját a szerencsétlen Pannónia maradékának gyökerestül való elpusztításához egyengessék. Ugyanis amazok úgy vélnék, hogy minden veszedelemnek elébe kell állni, és velünk egyetértenének, akik értjük és valljuk, hogy mindazokat, akik a török társaságába és barátságába menekülnek, és ezáltal a hazát is és az egyházat is szolgálni vélik, ahogy már mondtam, ördögöknek sokasága szállta meg. Mert ha átkozott az az ember, aki emberben bíz, ahogy Jeremiás mondja (Jer 17,5), mennyivel inkább átkozott az, aki a töröknek hisz, akik nem emberek, hanem barbárok, akiket az ördög abból a célból hozott létre, hogy mindent, ami isteni és emberi, magából az ember emlékezetéből is kitöröljék. Így tehát azoknak a bűne, akikről szólunk, messze rettenetesebb, mint azokéi, akik vagy

quod Magistratus damnant, quod rerum distinctionem tollunt. In Papistis quanta sit turpitudine vitae, nemo ignorat.” Stöckel 1596. 259v.

⁵⁷⁵ „Nostri vero Pontifices, qui ab altera parte oppugnant Ecclesiam, quanquam videntur vna nobiscum fateri, Iesum esse Christum, reuera tamen negant, cum ei gloriam detrahant. Stöckel 1596. 466.; Clam autem negant Papistae et Sacramentarii, Iesum esse Christum, filium Dei viui, quia officia diuinitatis et infinitae potentiae ac maiestatis ei detrahunt.” Stöckel 1596. 469.

⁵⁷⁶ „Sunt praeterea non hominum onera, sed temporum, quae communiter omnes premunt, et quae nemini prorsus licet euadere. Non enim sunt vnus ciuitatis aut paucarum, vnde liceat in alias fugere, neque vnus nationis aut paucarum, sed simpliciter omnium: vt si velis ex Pannonia fugere in Poloniam, ex Polonia in Germaniam, inde in Galliam, Italiam, vel Hispaniam, vbique reperias idem onus, idque tecum per omnia loca circumferas. Eiusmodi mala sunt temporum mala, quae non tua sunt tantum, aut familiae tuae, aut vicinorum, aut ciuium, sed omnium locorum, et hominum quocunque te verteris.” Stöckel 1596. 83v.

teremtmenyeket, vagy az emberkéz alkotta képmásokat imádnak, így érdemükért súlyosabb büntetést is fognak kapni együtt a törökökkel és az ördög cimborájukkal.”⁵⁷⁷

A törökre vonatkozó elszórt megnyilatkozásiból tehát az derül ki, hogy Stöckel magyarországiéknél komolyabb, valóságos fenyegetésként értékelte a törököt. Ugyan tőle sem állt távol az apokaliptikus nézőpont, ami számos megjegyzéséből kiderül, egy pillanatig sem gondolt arra, hogy a törökkel békében együtt lehetne élni, hogy szabadabb lenne a hit és az egyház az uralmuknak meghódolva.

A harmadik álláspont a török kérdésben éppen az, ami ellen Stöckel szenvedélyesen kikelt. Ennek nyomai többek közt Gyalui Torda Zsigmond⁵⁷⁸ (1510k–1569) leveleiben tűnt fel. Az ő vélekedése azért is érdekes, mert ugyanabban a közegben mozgott, mint Stöckel, az ismeretei is hasonlóak lehettek, mégis más következtetésre jutott. Gyalui Melanchthonnak részletesen írt a magyarországi politikai és katonai hírekről 1545 karácsonyán Eperjesről keltezett levelében. Sajnálkozik ugyan a török pusztítás miatt, ám a török irányában egyfajta reményt is megfogalmazott: bár a hírek szerint bár szolgaságban tartják a meghódított lakosságot, de a vallásgyakorlat mikéntjébe nem szólnak bele, sőt inkább a protestánsokat pártolják, nagyobb szabadságot adva nekik, mint ami a király hatalma alatt álló területeken élőknek jutott.⁵⁷⁹ 1551-ben kelt levelében szintén nagyon kedvezően nyilatkozott a törökökről. Senkit se kényszerítenek a hitüket felvenni, még abban is reménykedik, hogy Isten a törököket az igaz keresztény hitre vezeti.⁵⁸⁰

⁵⁷⁷ „Quid nunc Hunjadis, aliisque heroes patrium amantissimi, qui nulla pericula quamvis difficillium recusarunt adire, pro libertati et salutis communis patriae, et ad avertendam servitutem turcicam, qua nihil unquam fuit, nec est turpius aut intollerabilius: quid (inquam) illi dicerent? Si a mortuis excitati, viderint suos posteros non tueri patriam, sed tueri conantibus bellum indiceri, miscere, et turbam omnia sine modo. Quodque omnium miserrimum est ipsos ecclesiarum doctores ita affectos esse, ut turcis viam sternant ad quoque reliquias miserae pannoniae funditus perdendas. Nam illi talis homines omnib[us] diris devovendos esse putarent, nobisque assentirentur, qui ex sentimus, et fatemur, omnes qui ad societatem et amicitiam turcicam confugiunt, eoque modo et patriae et ecclesiae inseviri putant, a multis, ut dixi millibus diabolorum obsessus esse. Namsi maledictus est, qui confidet in hominum, sicut Hieremias ait, quanto illi magis meretur maledictionem, qui in turcos confidit, qui non sunt homines, sed barbares a diabolo constituta, ut omnia quae divina et humana sunt, ex ipsa hominum memoria deleantur. Sicut igitur eorum scelera cum quibus agimus, longe sunt atrociora, quam illorum, qui vel creaturas, vel simulachra manibus hominum facta adorant. Ita poenas quoque graviores pro merito suo daturi sunt, una cum turcis et diabolis amicis suis.” *Apologia ecclesiae Bartphensis comitens contra barbarorum blasphemias, qui accusabant eam ut haeticam et propugnatricem idolorum*, 1558. 59v–60v. BPV 13034 Suppl. 388.

⁵⁷⁸ Életének, munkásságának legbővebb magyar összefoglalója Zemán László Miloslav Okál francia nyelvű Torda tanulmányának recenziója. Zemán 1983. 102–110.

⁵⁷⁹ „... scito in iurisdictione Turcorum ubique libere praedicari euangelium, ut summum beneficium Dei esse dicat, quod has terras a barbaris subiugari permiserit. Et si enim corpora seruiunt, certe euangelii magna lux affulsit et est amplissima libertas spiritus, quam nostri reges, si rerum potirentur, armis et castris impedirent.” Eperjes, 1545. december 25. ETE IV. 448–453 451.

⁵⁸⁰ „propterea Deus adduxit Turcas, qui concedunt libere doctrine celestis confessionem” Gyalu, Eperjes (?), 1551. október 10. ETE V. 596–597.

VIII. STÖCKEL ÁLLÍTÓLAGOS MUNKÁJA A LIBETBÁNYAI VÉRTANÚKRÓL⁵⁸¹

Stöckel Lénárd tevékenysége után kutatva bukkantam a libetbányai (Libethen, L'ubietová) lutheránus vértanúk évszázadokon át vitatott történetére, miszerint 1527/28-ban Szapolyai János király megbízottjai a város egyik papját és iskolamesterét lutheránus nézeteik miatt megégettették.

Tudomásom szerint magyarul legutóbb Heckenast Gusztáv írt az esetről a besztercebányai bányászfelkelésről (1525–26) szóló tanulmányában.⁵⁸² Heckenast a források ellentmondásait nem említi, a hagyomány hitelét nem kérdőjelezi meg, és arra a következtetésre jut, hogy a kemény büntetés oka nem a Luther tanaihoz való ragaszkodás, hanem sokkal inkább a bányászmozgalomban való részvétel volt.⁵⁸³ Ezzel a véleményével tulajdonképpen Szekfű Gyula álláspontját ismétli, bár a tanulmány elején keményen bírálja a *Magyar történetet*.⁵⁸⁴ Hermann Egyed katolikus egyháztörténetében tényként közli az áldozatok kivégzését, amelynek oka a bányászmozgalommal kapcsolatos libetbányai zavargás volt.⁵⁸⁵ Zoványi egyháztörténetében háromnegyed oldalt szentel a libetbányai vértanúknak, leírásában Heckenasthoz hasonlóan főleg a XVIII–XIX. századi protestáns egyháztörténet-írók munkáira hivatkozik, tényként fogadva el azok egymásra épülő adatait.⁵⁸⁶

A libetbányai mártírok legendájának eredete címmel 1964-ben jelent meg Peter Ratkoš átfogó tanulmánya, jól használható, alapos jegyzetekkel, munkájára még többször fogok hivatkozni.⁵⁸⁷ A szlovákiai kutató arra a következtetésre jut, hogy a történet a hitviták tüzeiben kialakult legenda, aminek egyedüli valóságalapja egy rövid megjegyzés Cordatus Konrád prédikációs könyvében. Ratkoš mellőzte a magyarországi őrzőhelyeken található források vizsgálatát, ezért álláspontom szerint némely feltevése pontosításra

⁵⁸¹ A fejezet a *A Duna vallomása* című kötetben megjelent tanulmányom kiegészített változata: Guitman 2006.

⁵⁸² Heckenast 1952. 364–396.; Hóman–Szekfű 1928. IV. 251.

⁵⁸³ Heckenast 1952. 396.

⁵⁸⁴ Heckenast 1952. 366.

⁵⁸⁵ Hermann 1973. 206.

⁵⁸⁶ Zoványi 1922. 101.

⁵⁸⁷ Ratkoš 1964. 199–211.

szorul. A szlovákiai evangélikus egyháztörténet-írásban nem nyert teret Ratkoš nézete, Veselý Daniel 1998-ban megjelent összefoglaló munkájában a hagyományos evangélikus változatot hozza.⁵⁸⁸

Az eseményről egykorú, hitelesnek tartott leírás nem áll rendelkezésre, a történet hitele évszázadokon át attól függött, hogy katolikus vagy protestáns szerző számolt-e be róla. A katolikus álláspontot a XIX. századból jól tükrözi az Új Magyar Sionban megjelent cikk, ahol a szerző így fogalmaz: „... nem is tudunk egyetlen egy példát arra is, hogy Magyarországon valaki 1526 után protestáns hite miatt halállal bűnhődött volna.”⁵⁸⁹ A XX. századra kiegyenlítődték az álláspontok,⁵⁹⁰ s Payr Sándor elégedetten jelentette ki, hogy a vita véglegesen lezárult.⁵⁹¹ De valóban kiaknázott-e a kutatás minden, a forrásokban rejlő adatot? Mivel a legutóbbi szakirodalom sem kínál megnyugtató megoldást a különböző források ellentmondásaira, illetve Stöckel Lénárdról szólva egyáltalán nem említi a libetbányai események leírását, talán nem haszontalan röviden újragondolni ezt a historiográfiai és filológiai problémát.

A továbbiakban áttekintem időrendben azon forrásokat, melyek megőrizték számunkra a tárgyul választott esemény emlékét.⁵⁹² Két csoportra oszthatóak ezek a források, a XVII. század közepéig a hitvitázó irodalomban találunk a tárgyra rövidebb utalásokat, majd a XVIII. században főleg a protestáns történetírók emlékeznek meg bővebben az eseményről.

Nyomatásban a már említett Cordatus Konrád⁵⁹³ postillájának második kötetében szerepel először szűkszavú célzás az esetre, miszerint Zólyomban egy iskolamestert megégettek.⁵⁹⁴

Időrendben a következő adatra Ratkoš szerint a Lányi Illésnek (1570–1618) tulajdonított, *Petschius Petrus* név alatt 1612-ben megjelent hitvitázó munkában bukkanhatunk.⁵⁹⁵ Értesüléseinek forrásaiként Lányi hivatkozik először Stöckel soraira.

⁵⁸⁸ Veselý 1998. 37.

⁵⁸⁹ Veszprémi 1880. 411.

⁵⁹⁰ 1527-ben János király a libetbányai papot, Nikolai Fülöpöt, Gergely nevű tanítójával együtt kivégeztette, minden valószínűség szerint inkább a bányászok lázadásában való részvétel, mint új hite miatt – írja Szekfű Gyula a két háború között. Hóman–Szekfű 1928. IV. 251.

⁵⁹¹ Payr 1929.

⁵⁹² A téma Magyarországon fellelhető kéziratok forrásainak jegyzéke megtalálható: Kulcsár 2003. 674. A nyomtatott anyag feltérképezésében Ratkoš és Zoványi fentebb hivatkozott írásai szolgáltak kiindulópontul.

⁵⁹³ Payr 1928.; Payr 1929.

⁵⁹⁴ „...die Ev. Gregorien von Bragman, Ev. Hansen Baumgartner aus dem Landte ob der Ens und einen Schulmeister im Alten Sol verbrandten, aufrichtige und rechte Christen.” Idézi Payr 1928. 5.; Cordatus 1556. 361.

Pázmány Péter, aki katolikus oldalról jelentetett meg választ Lányi Illés írására, kételkedő álláspontot fogalmaz meg a vértanúk történetével kapcsolatban, ám fontosnak tartom kiemelni, hogy egyértelműen nem vonja kétségbe, nem cáfolja sem a halálbüntetések tényét és számát, sem az eseményről írt beszámoló szerzőjének kilétét.

„Nem sokkal később Stöckel (tekintélyes, jeles, hitelt érdemlő férfiú) tanúságát idézi, aki azt írta, hogy Dobronyán és Zólyomban Mária segítségül hívásának tagadásáért a lelkészt és a tanítót megégették.[...] Magyarhon közepén születtem, nem vagyok járatlan országunk semmilyen dolgában: emlékezetem szerint senkit sem tudok megnevezni az elmúlt időben, akit lutheránus hite miatt súlyosabban büntettek volna. Koholmányt vagy megtörtént dolgot mond-e Stöckelről, nem tudom megmondani.”⁵⁹⁶

Lányi Illés könyvével körülbelül egyidőben illesztett be a *Matricula Mollerianába* Xylander István (†1619), a szepes–sárosi evangélikus egyházkerület szuperintendense a vértanúkról egy bejegyzést, amelyben Lányi szűkszavú megjegyzésével ellentétben egy teljes történetet olvashatunk, amiről még lesz szó.⁵⁹⁷

A következő szöveg a Josef Rydel által 1886-ban kiadott kézirat, amely Samo Chalúpka (1812–1883) hagyatékából a Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oestereich tulajdonába került egyik kézirat kolligátumban található.⁵⁹⁸ Az 1624. május 4-re keltezett szöveget A. S. monogrammal látták el. Ez a legkorábbi keltezési dátummal ellátott kéziratos változat, amely lényegileg egyezik a később Stöckelnek tulajdonított szöveggel. Lejegyzési dátum nélküli, de feltehetően legkorábbi ismert kézirata a történetnek ugyanakkor az OSZK Fol. Lat. 3900 jelzet alatt található változat.

⁵⁹⁵ „Etenim quid moliti aliquando in miseris Lutheranos fuerint Olahus, Verantius, Telegdinus, Kutassii et cum his nonnulli Herodiani politici, meminerunt etiamnum multi testes αὐτοῶτων et praecipue qui earum persecutionum fuere participes. Exstat etiam literis a Leonhardo Stöckelio proditum, quo pacto et pastor ecclesiae Libethensis et scholae ejusdem rector ob denegatum Mariae invocationis honorem vivi ustulati et incinerati fuerint, alter Veterosolii, alter prope Dobronam, factum id esse anno 1527 die 24. Augusti. Quo magis mirari mihi subit, autem Peniculi tam inverecunde mentiri, quod in Hungaria tanto temporum tracto et in tanta rerum opportunitate, in nullam unquam Lutheranum, religionis ergo, lege actum fuerit a Catholicis. O sanctissimi et innocentissimi homines!” Lani 1612. 9.; Ratkoš 1964. 200.

⁵⁹⁶ „Non multo post Stöckelium (gravem, Superi, ac fide dignum virum.) testem laudat, Dobronae et Veterosolii, ob denegatum Mariae invocationem, Pastorem, et Scholarcham ustulatum, scribentem. [...] In media ego natus Ungaria, nec domesticarum rerum nostrarum undequaque imperitus: neminem retro acti temporis cursu nominari meminisse, in quem ob fidem Lutheranam gravius sit animadversum. De Stöckelio, somniet, an rem gestam narret, non habeo dicere.” Pázmány 1904. 323–324.

⁵⁹⁷ A szöveget közli: ETE II. 424.

⁵⁹⁸ Rydel 1886. 43–46.

Lányi Illés fia, Dániel (1605–1665) *Igneae veritatis columna...* című könyvében ugyancsak említi az esetet.⁵⁹⁹ Édesapjával ellentétben, aki a lelkész halálának napját, augusztus 24-ét adja meg, ő augusztus 22-ét, a tanító kivégzésének napját közli.

Burius (1657–1688) az a történetíró, aki kéziratban megmaradt munkájában először közli a történetnek azt a szövegváltozatát, amelyet némely forrás Stöckel írásának tart,⁶⁰⁰ és amelynek további változataival több kéziratban találkoztam.⁶⁰¹

Burius Jánosnak az 1677-ben leírt szövegéhez ifjabb Burius 1727-ben fűz széljegyzeteket, ezekkel a javításokkal veszi át a leírást Rotarides Mihály (†1747).⁶⁰²

A továbbiakban többek közt Schmal András, Ribini János, Klein János Sámuel ír a tárgyról, a náluk olvasható szövegek lényegileg a Burius által is lejegyzettek parafrázisai, a *Matricula Mollerianára* egyikük sem hivatkozik, illetve nem ismerteti azt.⁶⁰³

Ratkoš írásában közli a Burius-féle szöveg feltételezett archetípusát, amelynek alapja egy, a libetbányai evangélikus levéltárban fennmaradt XVII. század közepi kéziratmásolat, továbbá szintén közli az ezzel terjedelemben szinte megegyező bevezető részt is Burius kézírata alapján.⁶⁰⁴ Ez a rekonstruált változat azonban nem állja meg a helyét. A bőven előforduló sajtóhibák, elgépelések mellett (pl. „sex” helyett „ex”) több olyan stilisztikai, nyelvtani eltérést találtam a Budapesten őrzött kéziratokkal összevetve, amelyek egy eredetibb változat rekonstruálására adnak módot. Filológiai vizsgálataim sarkpontjául a Schulek József⁶⁰⁵ (†1813) által a XVIII. sz. végén másolt kéziratot tekintettem, ezt alapul véve közlöm a szöveget.⁶⁰⁶

⁵⁹⁹ „Sicut in patria nostra Pastor ecclesiae Libetensis in Montanis Civitatibus et Scholae ejusdem Rector ob denegatum Mariae invocationis honorem, viti ustulati sunt Anno 1527. die 22. Augusta, alter Vetus Solie in foro, alter prope arce Dobronem. Isti et alii similes non sunt haeretici sed martyres.” Láni 1654. 558.

⁶⁰⁰ Ribini például így nyilatkozik: „Hactenus Burius, qui ad libros ecclesiasticos Vallenses M. S. provocat, et simul Leonhardi Stöckelii testimonium profert. [...] Rem indubitate ita evenisse, mihi quidem amicus fide dignissimus, firmissime asseveravit, cui tragicam historicam, in ipso Libethensium regesto, quod alias matricem vocare solent, legere licuit.” Ribini 1787. I. 20.

⁶⁰¹ Johannes Burius *Micae historico chronologicae evangelico Pannonicae* című munkájából a libetbányaiakat érintő szövegrészt Ratkoš közli már hivatkozott tanulmányában (Ratkoš 1964. 201–203).

⁶⁰² Michael Rotarides *Micae micarum Burianarum collectae a. s. 1742* című munkáját idézi Ratkoš 1964. 204.

⁶⁰³ Schmal 1863 184–187.; Ribini 1787. 19–20.; Klein 1789. 24.

⁶⁰⁴ Ratkoš 1964. 202.

⁶⁰⁵ Schulek József több városban volt tanító, evangélikus lelkész, életének utolsó 18 évében Libetbányán működött.

⁶⁰⁶ *Leonhard Stöckel: Historica descriptio Martyrii, quod Pastor Evangelicis Lybeth-Bányensis cum Rectore Locī anno 1527. subiit.* In: *Collectanea, ad illustrandam Historiam Patriae Ecclesiasticam spectantia, studio et opera Josephi Schulek Annis 1787–1792. congesta. Tomus XXVII. EOL V. 57. 161–164.*; *Schulek József: Ecclesiarum Evangelicarum Augustanae Confessionis Inclyti Comitatus Zoliensis Fragmenta historica EOL V. 73. 255–256.*; Vizsgálatomhoz felhasználtam továbbá: *Memorabilis... relatio historica de ministro ecclesiae Libethensi.* In: *Czemanka Andreas: Congeries variorum manuscriptorum ... Tarnov,*

Memorabilis et notatu digna Relatio Historica de Ministro Ecclesiae Libethensis et Scholae Rectore eiusdem, qui uterque (hic Veterosolii ad statuum publicam, ille vero inter castellum et oppidum Dobronam) sunt concremati et martyrii coronam consecuti. Anno a nativitate Cri[sti] MDXXVII.⁶⁰⁷

Valde prodest martyrum exempla ac eorum memoriam in Eccl(esi)a exstare, eaque studio et diligenti opera saepius animis h[omi]num inculcare ut penitus animis inhaereant ne fractae imbecilliorum mentes facile se patiantur se suppliciis a doctrina Chri[stiana] deterreri et excuti.

Ac constantia confessorum ac fortitudo martyrum confirmat alios non solum, quia miraculum est, quo Deus ostendit se robur addere infirmis⁶⁰⁸ contra terrores et supplicia et praesentiam suam multipliciter declarat: sed etiam, quia celsitudo animorum in his, qui supplicia placide sustinent, ostendit Evangelium efficax esse in ipsis et semen esse Dei, quo inchoatur vita aeterna, justitia et laetitia. Quare optime de Eccl(esi)a merentur, qui scriptis suis posteritati, martyria piorum fide bona conservant. Et mirum est profecto nationes alias Christianas suorum martyria accuratiori diligentia consignare, nostram vero patriam⁶⁰⁹ suorum ingrato silentio praeterire qualia fortassis plura exstant quam credi possent. Sed nos referamus ea tantum, quae hic apud nos Veterosolii et Dobronae facta sunt, ea fide, qua nobis relatum est ab iis, qui meminere et oculati testes fuere.⁶¹⁰

Anno 1527. metallici Novisolienses saepius questi tardius quam par esset sibi satisfieri, seque sua fraudari mercede, consensu unanimi, Regis infra villam⁶¹¹ armati

XVIII. sz. OSZK Fol. Lat. 3415. 1v–3.; Historia de ministro ecclesiae Libethiensis ...ex matricula ecclesiae Libethiensis exscripta. In: Fasciculus miscellaneus rerum ad historiam Hungariae et Transylvaniae spectantium. Saec. XVII–XIX. OSZK Fol. Lat. 321. 101–102.; Relatio historica de ministro ecclesiae Libetensis ... In: *Bucholzer Abraham: Chronologia...* Gorlicii : Fritschius, 1584. Eredeti bejegyzés a könyv utolsó levelének verzóján. OSZK Fol. Lat. 3900. Ennek a kéziratnak külön érdekessége a lejegyző biblikus cseh nyelvű ószövetségi széljegyzetei, illetve a sériült címlapon található nagy „E” és „L” betű, amelyek kapcsán felvetődhet a merész kérdés, esetleg nem épp Lányi Illés keze vezette a tollat? Schulek EOL V. 57. jelzet alatt a 161–164. oldalon található kézírata leginkább az OSZK Fol. Lat. 3415. és OSZK Fol. Lat. 3900. jelzetek alatt található változatokkal egyezik, annyi különbséggel, hogy ez utóbbit kiegészítették országos eseménytörténeti ismeretekkel. Ezek a kiegészítések részben Buriusnál, illetve több más kéziratban megtalálhatóak EOL Ia 1. 6.; OSZK Fol. Lat. 321., Schulek egy másik, eddig számon nem tartott iratába szintén beilleszti őket, ugyanakkor ott elhagyja a vértanúkat általában dicsérő bevezető részt. EOL V. 73.

⁶⁰⁷ Ratkoš (Burius): MDXXVII, 22. et 24. Augusti ex variis documentis MSS – tis collatum M. J. Burio.

⁶⁰⁸ Ratkoš (Burius): hiányzik: infirmis.

⁶⁰⁹ Ratkoš (Burius): nostram vero patriam helyett Hungariam vero.

⁶¹⁰ Ratkoš (Burius): Nos referemus ea tantum, quae in nostro comitatu Zoliensi ante sesqui saeculum accidere ea fide qua in agendis et libris ecclesiarum nostrarum publicis consignarunt illi, qui ab oculatis testibus relata haec ipsa habuere, nobisque reliquere.; ifj. Burius: ante sesqui saeculum helyett: ante duo plus minus saecula.

⁶¹¹ Ratkoš (Burius): Regis infra villam vulgo Kyriall Falva. (Királyfalva, Král'ová – Szlovákia)

consedere, sed Joannes Scepusiensis Vajvoda Transylvaniae (Rex) expeditis, Michaële Szobi magistro, Stephano et Gasparo Ratskay⁶¹² demandavit, ut sopito tumultu, rem componant.⁶¹³

Inclarescere tum incipiebat in Hungaria, praecipue in Montanis Civitatibus lux Evangelii, sed obscurius apud Libethenses tamen faciliiori progressu opera R[evere]ndi cuiusdam Nicolai,⁶¹⁴ Ministri Verbi Divini, qui fuit vir doctus et masculo animo, adjuncto sibi velut parastata⁶¹⁵ Rectore Scholae loci ejusdem, viro religionis sincerioris studiosissimo.

Dolebat Sathanas⁶¹⁶ suas sensim pelli tenebras, neque prius quievit, quam per sua flabella incendisset hosce Regni Commisarios, ut in istos novos sectatores saevire inciperent: missis itaque suis apparitoribus, a Libethensibus Eccl(esi)ae ministrum exposcunt sibi dari, in quem, ut in haereticum sceleratissimum, ex officio et fide, qua sunt devincti Cath. animadvertunt. Renuunt illi primum, et ministro, ut se in locum tutiorem recipiat tantisper dum impetus iste resideat, consulunt. Paret is, et montes quos vocant veteres⁶¹⁷ migravit. Commisarii, quos jam diximus suas administros manu armata Libethenses invadere praecipiant. Capti sunt itaque ex ordine Senatorum sex, unaque cum Rectore Scholae, qui sibi incautius cavit, Veterosolium bini et bini, catenis vincti adducuntur. Examinantur in religione, veritatem fatentur ingenue et aperte. Monent primum eos, ut sathanica illa haeresi abjurata, redeant in Eccl(esi)ae Catholicae gremium, recusant illi, veritatem contra conscientiam abnegare, hominis esse fanatici, asserentes.

⁶¹²Érdekes megfigyelni, hogy ahogyan történetíróról történetíróra száll a leírás, úgy változnak a királyi biztosok nevei. Ifj. Buriusnál: Mihael Czobor, Stephanus mester, Caspar Rudkay (Ratkoš 1964. 203); Klein: M. Czobor, Stephan Magocz und Kasper Ratkay (Klein 1789. 25.); Hornyánszky 1863.: Mihael Czobor, Stephanus Magacz, Caspar Ratkay. Szekfü és Zoványi nem említi őket; Heckenast: Szobi Mihály, Magócsi István, Ráskay Gáspár (Heckenast 1952. 395).

⁶¹³ Ratkoš tanulmánya szerint innen kezdődik az eredeti szöveg. (Ratkoš 1964. 201).

⁶¹⁴ A királyi biztosok mellett az áldozatok nevét is bizonytalanság lengi körül. Ratkoš szerint a szöveg eredetijében nem szerepelt név, azt csak később találták ki a XVII. század második felében. (Ratkoš 1964. 202.) Ezzel ellentétben a OSZK Fol. Lat. 3900. jelzetű iraton, melyet a XVI. század végére datálnak, már szerepel az áldozatok neve. Továbbá Schulek forrásgyűjteményében közli az általa kijegyzetelt úrvölgyi (Herregrund, Špania Dolina) iskola anyakönyvét. (Fragmenta Matriculae Scholae Ev. Vallis–Dominorum, que ex authentica Anno demum 1800 Josephus Schulek, Eccl pt. Lybeth Banyensis VDM depromsit.) Ebben található egy olyan bejegyzés, mely szerint Philip Nicolay és N. Gregory 1524 után Úrvölgyről távozott Libethányára. EOL V. 73. 796.

⁶¹⁵ A szó jelentése szó szerinti értelemben: παραστάτης; bajtárs. Helyesen szerepel az alábbi változatokban: Fol. Lat. 3900.; görög betűkkel: παραστάτη Rydel 45.; parasaty javítva utólag: parastata: OSZK Fol. Lat. 3415. Nem lehetett közismert szó. A Ratkoš által közölt szövegből hiányzik, *fdeli* áll helyette. A többi változatban parasaty áll, még Schuleknél is EOL V. 73.

⁶¹⁶ Schulek EOL V. 73.: kihagyja az ördögi ösztönzésre utaló félmondatot.

⁶¹⁷ Schulek EOL V. 73.: montes quos vocant veteres (Stare Hory).

Minis tum eos absterrere tentant, sed nullo prorsus effectu. Quos cum usque adeo constantes vident haereticos, et qui igne sunt digni, palam, nullo contradicente, proclamant.⁶¹⁸

Rapitur ad rogam, qui ad statuam publicam⁶¹⁹ aggressus fuit, Scholae moderator tanquam qui et confidentius responsaret adversariis et ad constantiam suos cives hortaretur animosius, qui rogo cum impositus in carpento quodam esset, acclamabatur, ut Mariam, tanquam suam Patronam et Advocatam compellaret, fore ut hoc pacto liber evadat: quod ut faciat, se adduci nullatenus passus est, Jesum Christum suum interventorem⁶²⁰ unicum, in quo solo acquiescat, nec alios exoptet, agnoscens. Constanti tum animo perfert supplicium et inter preces animam exhalat die 22. Aug. 1527.⁶²¹

Spectatum fuerant producti et senatores vincti, quibus etiam minitati sunt, eos eundem vitae exitum manere, nisi ministrum Eccl(esi)ae suae patefaciant et ex latibulis producant, ipsique poenitentia seria repudiatis erroribus se denuo matri Eccl(esi)ae incorporent.

Veniunt interea Legati Montanarum Civitatum et pro captivis intercedunt, neve ad supplicium cum illis properetur, obnixè orant, quod etiam impetrant.

Non potiunt autem minister diu latere productus ex fodinis loci, in quem concesserat, in manus inquisitorum venit. Hinc postquam diu multumque deliberassent, Budam ad Regem una abducendum censent. Progressi uno milliari ad Dobronyam Castellum usque (nescio, quo spirito eos exagitante) mutant animum. Varie ubi tum dehortati illum sunt a proposito, utque redeat per sacra obtestantur, impunitatem pollicentur, beneficiis allicere student, gratiam et Regis favorem prolixè offerunt, aut si quod majus et igne, poena denique inferni, avocare pertentant, sed Dei spiritu eum confortante, invictus intrepidusque permanet. Stat sententia, quod Deus velit, sumque paratus tetriorem⁶²² etiam mortem subire (addit praeterea) se sibi bene esse conscius, se verum ad coelestem patriam iter tenere, nec expedire, ut gradum revocet. Seque nihil morari ipsorum aut Regis quoque in se futuram quam promittant, benevolentiam, se

⁶¹⁸ Ez a bekezdés Schulek kéziratában valószínűleg elírás miatt a következő bekezdés után áll, míg a többi változat egységesen eggyel előbbre teszi. Itt változtattam egyedül Schulek kéziratán.

⁶¹⁹ Ratkoš: qui ad statuam (vulgo pranger).

⁶²⁰ Ratkoš: interventorem helyett: intercessarem.

⁶²¹ Ratkoš: hiányzik a dátum.

⁶²² Ratkoš: sumque paratus tetriorem helyett: sequi paratus deteriore. A *taeter* szó megfelelő alakját a források többsége hibásan írja, vagy deterior áll helyette. Kivétel: OSZK Fol. Lat. 3900. Schulek a másik iratában szintén a romlott deteriort használja. (EOL. V. 73.).

praeferre Christi Sui Salvatoris⁶²³ gratiam, et impensum erga quosvis, qui vera fide ad ipsum confugiunt amorem, nihil insuper se terrori flammis gehenae, Christum esse suum refrigerium, qui sit ipsum in coelestem patriam translaturus, simulac hisce flammis dissolvetur.

Quo responso accepto, inquisitores ipsum cremare iubent. Sic in vera filii Dei agnitione, professione invocationeque mortuus est, quod factum est ipso die 3. Februar A. 1528⁶²⁴. (Leonhardus Stoekelius)⁶²⁵

Fontosnak tartom még kiemelni, hogy az elbeszélésnek ez a változata ellentétben áll a *Matricula Mollerianában* lejegyzett szöveggel. A matrikula írója mindkét vértanút Gregoriusnak nevezi, nem hozza összefüggésbe halálukat az előző évi bányászmozgalommal, pusztán a helyi, zólyomi hatóságot jelöli meg felelősként Thurn Kristóf várkapitány személyében. Nem említi a városok küldöttségét, leírja azonban a kétgyermekes tanító feleségének könyörgését. Továbbá újszövetségi parafrázisként legendaszerű elemet beszél el, miszerint a máglya mellett történetesen két gonosztevőt is akasztani vittek, akiknek a lelkész már a máglyára helyezve adott lelki vigaszt; az egyik megtért, a másik pedig kinevette őt. A költöttebb szövegnek talán egy dologban mégis igazat adhatunk. Az események idején ugyanis a Stöckelnek tulajdonított beszámoló királyi megbízottjai csupán a bányászok mozgalma miatt siettek a helyszínre, valószínűleg az 1525–26-os évek történéseit helyezi itt a szerző az 1527. évbe. Ugyan 1526-ban, megbuktatása után Werbőczy dobronyai (Dobrá Niva) birtokára vonult vissza Szobi Mihállyal együtt, ám források szerint 1527 nyarán János király táborában tartózkodott,⁶²⁶ Ráskay Gáspár feltehetően szintén a király mellett volt, Szobi Mihály pedig éppen ez év tavaszán halt meg. A szövegből sem következik, hogy a helyszínen lettek volna. Az eretnekeknek tartott személyek tárgyalásán Werbőczy nem tanakodott volna hosszan, itt alacsonyabb rangú megbízottokról lehet szó, mint például a zólyomi kapitány, Thurn

⁶²³ Ratkoš: Christi Sui Salvatoris helyett: Salvatoris sui Christi.

⁶²⁴ Ratkoš: nem közöl dátumot; OSZK Fol. Lat. 3900. ugyanezt közli; a többinél: in ipso die S. Bartholomaei Apostoli A.D. 1527. Szent Bertalan ünnepének említése valószínűleg utólagos betoldás, ami az 1578. augusztus 24-én Franciaországban történetekre utal. Az 1528-as dátumra nem találok logikus magyarázatot, aligha hihető, hogy addig elhúzódott volna az ügy.

⁶²⁵ Egyedül Schuleknél (EOL V. 57.) szerepel Stöckel mint szerző, ez biztosan nem Schulek hozzáköltése, forrását azonban sajnos nem jelölte meg. Alapos filológiai elemzés során lesz talán megválaszolható ez a kérdés. Nem tartom kizártnak Stöckel szerzőségét. Stöckel bártfai iskolarektorként Melanchthon és Luther munkamegosztását valószínűsítette meg lelkésztársával, Radácsi Mihállyal. A libetbányai Gregorius és Nicolai történetében rokonszenves, lelkesítő példát láthatott, amely méltó a megörökítésre.

⁶²⁶ Werbőczy levele így datálja levelét Tomicki lengyel alkancellárnak: ex castris regiis prope Pesth positis, decima septima die mensis Augusti anno domini 1527. AT IX. 254.

Kristóf,⁶²⁷ aki elképzelhető, hogy valóban nem tudott vagy nem akart dönteni, ezért vitette volna a papot a királyhoz, illetve Werbőczyhez. Ebben pedig Ferdinánd csapatainak gyors előrenyomulásáról érkező hírek akadályozhatták meg, és ezért szabadulhattak meg őrzői gyorsan a foglyuktól.

Összefoglalva a vizsgálataim tanulságait, határozott bizonyossággal a libetbányai vértanúkkal kapcsolatban sok mindent nem jelenthet ki a kutatás. Valami feltehetően történt 1526–27-ben Zólyom vármegye területén, ami magvaul szolgált a hagyomány kiterbélyesedésének, azonban korabeli forrás ismerete híján nem lehet megállapítani, hogy a felekezeti küzdelmek során ki, mit költött az eseményhez.

⁶²⁷ Ratkoš kizárja, hogy Thurn szerepet játszott volna az ítéleteknél, mivel egy 1541-es forrás szerint a reformáció híve volt (Ratkoš 1964. 206). Ez nem helytálló érv, aki 1541-ben támogatja a hitújítást, az 1527-ben minden aggály nélkül üldözhetett minden ilyen mozgalmat. Kmety József *Libetbánya történetéhez szolgálható adatok jegyzéke* című kéziratában (OSZK Fol. Hung. 2941.) két olyan regesztát is találtam, amely egy bizonyos Thury Kristótot emleget, akit a király utasít, hogy ne zaklassa fegyvereseivel a libetbányai evangélikusokat. Az 1535-ből és az 1539-ből származó oklevelek lelőhelye sajnos nincs megadva, így nem tudtam utána járni, azonban lehetséges, hogy a regeszta készítője a Thurn nevet felcserélte az ismertebb Thuryval. A XIX. század végén megjelent dobronyai evangélikus egyháztörténet szerzője szerint Thurn azonos Thuryval: „Kristofor Turri inač Thurn” Slávik 1898. 90.

IX. STÖCKEL LÉNÁRD UTOLSÓ ÉVEI ÉS ÍROTT HAGYATÉKA

1555-ben a tanács szerette volna, ha Stöckel nagyobb szerepet vállal a város irányításában, ezt ő azonban visszautasította, mivel neki Isten a tanári pályát jelölte ki hivatásul.⁶²⁸ Talán e hivatalviselési ügy körüli viták indították arra, hogy rövid időre Késmárkra távozzon.⁶²⁹ Melanchthon ösztönözte, hogy Wittenberghez közelebb, Boroszlóba tegye át székhelyét, de ő itthon maradt, pedig Ambrosius Moiban és Andreas Winkler tárt karokkal várták Boroszlóban.

1555 júliusa és 1556 januárja között Késmárkon tanított („Aztán egy jó ember gyermekeit kezdtem el tanítani azzal a reménnyel, hogy télen is velük leszek” – írta egyik levelében Késmárkról).⁶³⁰ Kérdéses, hogy a városi iskolában-e vagy magánúton. Biztos viszont, hogy a század hatvanas éveiben Késmárkon is a melanchthoni *Ratio Studiorumot* vezették be, elsősorban Stöckel és tanítványa, Gergeli Simon⁶³¹ hatására. 1556 telén visszatért Bártfára, a város vezetése kiengesztelte, de ekkor már beteg látott újból munkához. Kassára és Lőcsére is meghívták, hogy vegye át az iskola vezetését.⁶³² S bár azt írta Lőcsére 1557. július 17-én, hogy az Bártfánál alkalmasabb és kényelmesebb hely iskola számára, sem szíve, sem betegsége nem engedte Bártfáról elmenni.⁶³³

Az 1550-es években egyre elkeseredettebben figyelte a dogmatikai zűrzavart, ami a reformáció különböző irányzataival áramlott be hazánkba, és a politikai bizonytalanságot, ami az ország három részre szakadásával következett be. „Nem csökkentek, hanem

⁶²⁸ „... meine bit Götlich ist, weyl Got wil, das die leerer ynn Schulenn unnd kirchenn mit andern emptern unnd sorgenn nicht sollenn beladen werdenn, auff das sie zu yhrem thun deste gescickter sein mügenn ... ich wil viel lieber nur ein halber man oder ein menlin sein, denn ein hunderman ...” Škoviera 1976. 335–336.

⁶²⁹ Távozásának oka lehetett óvatosság is, mivel akkoriban Eperjest pestis sújtotta. Demkó 1890. 30.; Škoviera 1976. 275.

⁶³⁰ „...dann ich hab gutter leut kinder alhie zu lerenn angenommen, der hoffnung, das ich den winter sie nicht lassen wil.” 1555. szeptember 20. Škoviera 1976. 339.

⁶³¹ Gergeli Simon bártfai születésű, 1554-ig Kassán helyettes iskolamester, 1554–1556 között Stöckel helyettese volt, majd 1556-ban a késmárki iskolát vezette, 1558-tól Bártfán volt jegyző.

⁶³² Škoviera 1976. 340, 344.

⁶³³ „Demnach ich erstlich E.W. fürgebenn ynn keinem stück wil gestrafft habenn, das die Stadt Leutsch gelegener unnd bequemer ist, denn Bartfeld, zu einer schulenn. Dartzu mir unnd den meinen zur narung, welche mich alhie gar schwer ankomt, fürderlicher.” Škoviera, 1976. 344.

növekedtek az Isten egyházát fenyegető veszélyek” – írta Melanchthonnak egyik levelében 1551. november 21-ei levelében.⁶³⁴

Magánéletéről kevés adat derült ki a forrásokból. Nem ismerjük feleségét, gyermekei neve viszont fennmaradt. 1550-ben született Johannes nevű fia, majd később David és Leonhard. Lányait Annának, Fidesnek és Dorotheának hívták.⁶³⁵ Anna nevű lánya Faber Tamás felesége lett.⁶³⁶ Péter testvérét, aki 1544-ben tért vissza, Stöckel utódául szánta, illetve Löcsére kívánta küldeni tanítani. 1555–56-ban távollétében Péter helyettesítette Bártfán.

1560-ban húsvét táján súlyos rosszullet lepte meg, egy hétig ágyban fekvve, míg bírta, diktálva tanított. Melanchthon halálhíre megelőzte Stöckelnek írt utolsó levelét. Miután könnyek között elolvasta, a körülötte állóknak azt mondta, hogy hamarosan személyesen válaszol Melanchthonnak.⁶³⁷ A Szentháromság ünnepét megelőző vasárnap előtt halt meg június hetedikén, pénteken májbetegségben. Schesaeus Keresztély, a három Rakovsky testvér és Purkircher György költött tiszteletére sírverset.⁶³⁸ Ha végigtekintünk életpályáján, egy elveihez hű, jellemes, szülőföldjét szerető egyéniség képe rajzolódik ki. Míg pályatársai közül sokan néhány évente váltogatták lak- és munkahelyüket, addig Stöckel hű maradt a magisztrátusnak tett ifjúkori ígéreteihez, a számára talán kedvezőbb lehetőségeket és körülményeket biztosító külhoni és hazai álláslehetőségeket egyaránt visszautasította, egy rövid ideig tartó kényszerű távollét kivételével haláláig Bártfán dolgozott. Bár nem alkotott maradandó értékű tudományos műveket, mint tanára, Eck, vagy tanítványai közül néhányan, tanári munkája évtizedekre meghatározó volt a térség számára. Nemcsak a helyi közösség, hanem a magyarországi arisztokrácia egyes ifjainak oktatásában, jellemformálásában is döntő szerepet vállalt. Nem véletlen, hogy a felföldi nemesi családok tagjai anyagilag támogatták utódai által sajtó alá rendezett prédikációs köteteinek kiadását. Halála után 30–40 évvel egykori tanítványai szinte kultikus tisztelettel emlékeztek rá. Talán ennek is köszönhető, hogy az Ötváros hitvallásának szerzőségét neki juttatta a hagyomány.

Utódai alatt a bártfai felekezetszervezés lendülete nem csökkent. Radácsit, amint már említettem, 1563-ban a szebeni zsinaton újraválasztották. A század második felében a

⁶³⁴ „Neque tamen minuuntur ecclesiae Dei pericula, sed augeuntur...” Škoviera 1976, 326.

⁶³⁵ Petrovič 2000. 74.; Škoviera 1976. 278.

⁶³⁶ 1561-ben vette el Faber Tamás Annát. Selmezbányára küldött esküvői meghívólevele: MPEA XI. 1927. 91–94.

⁶³⁷ Schesaeus 1979. 92.

⁶³⁸ Schesaeus 1979. 93.

lelkészek (Sculteti Severin,⁶³⁹ Wagner Márton, Éliás Láni) és a rektorok (Faber Tamás, Nikolaus Erhard⁶⁴⁰ és Konrad Gera⁶⁴¹) a városi tanáccsal szorosan együttműködve szilárdították az ortodox lutheri álláspontot, erélyesen felléptek a kriptokálvinista tanítók ellen. A XVI. század második felét jellemző kavalkádban eredményesen őrizte meg Bártfa a lutheri tanokat a kálvinista, unitárius, anabaptista hatásoktól, és főleg a Melanchthon halála után az evangélikusság körében jelentkező belső meghasonlástól.

Stöckel írott hagyatékáról részletesen a kapcsolódó fejezetekben írtam. Szükségnek tartottam azonban az áttekinthetőség végett, hogy a műveket csoportosítva alább együttesen is feltüntessem.

PRÉDIKÁCIÓS KÖTETEK, ÉRTEKEZÉSEK

– *Formulae tractandarum sacrorum concionum per evangelia communium feriarum totius anni in vsum ecclesiae Christi collectae, authore Leonarto Stoeckel. Bartphae MDLXXVIII Excudebat Daudid Guttesel.*

– *Postilla Sive enarrationes erotematicae epistularvm et evangeliorvm tam dominicalivm quam festorum dierum, quibus etiam nonnulli Sermones in Festis sollennioribus viles adiuncti sunt. Avthore clarissimo viro D. Leonharto Stöckelio Bartphensi, olim rectore scholae Bartphanae, annis contimuis viginti vno, fidelissimo. Bartphae. Imprimebat Daudid Guttesel. Anno MDXCVI.*

– *Commentar super Joannem Evangelistam.* Wirth Mihály eperjesi bíró levele említi, amelyben tájékoztatta a bártfai városatyákat, hogy Kubiny Kristóf hajlandó nagyobb

⁶³⁹ Sculteti Severin 1565-ben a már Faber Tamás vezette bártfai iskolát látogatta, mint különlegesen tehetséges és szorgalmas diákot 1573-ban az iskola lektorának nevezték ki. 1575-től a breznóbányai iskolában tanított, 1580-tól Eperjesen, 1591-től ismét Bártfán van, de már mint rektor és városi lelkész. 1593-ban az öt város főesperesévé választották, s mint a felsőmagyarországi ortodox lutheránusok vezetője lép fel a különböző teológiai vitákban, melyek Flacius követőivel, továbbá a kriptokálvinistákkal robbannak ki. Sculteti, mind a zsinatokon, mind az írásaiban szigorú lutheri álláspontot követve sokat fáradozott a protestáns egység megteremtéséért, hogy az általa is oly fontosnak tartott vallásbéke a közösségeket erősítse és az egyház és a világi hatalom közti kapcsolatot megszilárdítsa. Az hogy a szlovákság közt is széles rétegek lettek a lutheri tanok követőivé, szintén Sculteti tevékenységének köszönhető.

⁶⁴⁰ Erhard Nikolaus a dalheimi származású tanár 1592-től iskola rektor Bártfán, 1600-ban itt is halt meg.

⁶⁴¹ Konrad Gera németországi származású tanár, 1595–97 között volt Bártfán iskolarektor.

összeggel támogatni a Stöckel munkájának kinyomtatását.⁶⁴² Kubiny támogatta amúgy az 1596-os postillás kötet megjelentetését is.

HITVÉDELMI MUNKÁK

– *Tractatus cuius titulus desumptus est ex 1 Ioan. 2,18 apologiam ecclesiae Bartphensis comitens contra barbarorum blasphemias, qui accusabant eam ut haeticam et propugnatricem idolorum, 1558.* A magyarországi kutatás számára lappangónak tekinthető művet a bécsi udvari könyvtár XIX. században kiadott kézirat katalógusa vette lajstromba, ez alapján említi meg Csontos János a Magyar Könyvszemlében.⁶⁴³

– *De Antichristo.* Említi és néhány bekezdést idéz belőle az 1596-ban megjelent Stöckel prédikációs kötet *Praefatioja*.

PEDAGÓGIAI MUNKÁK

– *Leges scholae Bartphensis, 1540.*⁶⁴⁴

– *Catechesis D. Leonarti Stoeckelii pro iuventute Bartphensis composita* (Bártfa, 1556 körül). Zoványi egyik 1925-ös cikkében ismerteti, Debrecenben a református kollégium könyvtárában őriznek belőle egy példányt.⁶⁴⁵

– *Historia von Susanna in Tragedien weise gestellet, zu vbung der Iugent, zu Bartfeld in Vngarn.* Wittenberg, 1559.

– *Annotationes locorum commonium doctrinae christianae Philippi Melanchtonis.* Basileae, 1561. Zoványi ismerteti a Sárospatakon őrzött példányt.⁶⁴⁶

– *Apophthegmata illustrium virorum expositione Latina et rythmis Germanicis illustrata per Leonhartum Stoeckelium, scholae Bartphanae rectorem.* Vratislavia, 1570.⁶⁴⁷

– *Compendium officiorum Ciceronis.* 1574, elveszett.

⁶⁴² „... hern Leonhardi Stöckelii Commentar super Joannem Evangelistam nicht im vorborgenen wolten liegen laßen sondern durch die löbliche kunst der druckerey aus dem finstern an das tag licht bringen ...” BVL Eperjes 1599. június 2.

⁶⁴³ *Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum.* Academia Caesarea Vindobonensis. Wien. 1864–1899.; Csontos 1884.

⁶⁴⁴ Klein 1789. 332–341.

⁶⁴⁵ Zoványi 1925. 168–169.

⁶⁴⁶ Zoványi 1925. 168–169.

⁶⁴⁷ RMK III. 607.

LEVELEZÉS

– *Epistulae Leonardi Stöckel*⁶⁴⁸

BIZONYTALAN SZERZŐSÉGŰ, A TÖRTÉNETI HAGYOMÁNY ÁLTAL STÖCKELNEK TULAJDONÍTOTT MUNKÁK

- *Quinque civitatum, nempe Cassoviensis, Leutscheviensis, Bartphensis, Eperiensis, Cibeniensis nomine elaborata confessio christianae doctrinae*. Cassovie, 1613.
- *Memorabilis et notatu digna Relatio Historica de Ministro Ecclesiae Libethensis et Scholae Rectore eiusdem, qui uterque (hic Veterosolii ad statuam publicam, ille vero inter castellum et oppidum Dobronam) sunt concremati et martyrii coronam consecuti. Anno a nativitati Cristi MDXXVII.*
- *Meditatio passionis Christi Leon. Stöckelii tradita per D. Math. Toraconymus Briznensem in Gymnasio Tyropoliensi Anno 1572.* SAV Š A III 281. Iskolai jegyzet.
- *Arithmetica Leonharti Stöckelij.* Scriptum Belae 1567. In: Compendium. Késmárki Evangélikus Líceum (Lyceálna knižnica v Kežmarku) 38956. 144r–159r. Iskolai jegyzet.
- *De Musica.* Scriptum Belae 1567. In: Compendium. Késmárki Evangélikus Líceum (Lyceálna knižnica v Kežmarku) 38956. 242r–253r. Iskolai jegyzet.

⁶⁴⁸ Škoviera 1976.

X. A FELEKEZETSZERVEZŐDÉS-ELMÉLET ÉS BÁRTFA

A középkori európai egységnek, amelyet mai kifejezéssel élve globalizált Európának is nevezhetnénk, és amelyet a kortársak *Res publica Christiana* néveztek, az egyik fénykora, újra virágzása paradox módon éppen arra az időszakra esett, amikor a máig ható, visszafordíthatatlan felbomlása megkezdődött.⁶⁴⁹ Virágzáson értem itt a humanista műveltségnek a vallás, a művészetek, az irodalom és az oktatás területére való kiáradását, illetve a vallásos, kegyességi élet Európa-szerte, elsősorban a városokban tapasztalható élénkülését. A nemzeti nyelvek jelentőségének növekedése mellett természetesen a latin nyelv még hosszú ideig őrzi kitüntetett helyét. Számtalan példát lehetne felhozni arra, hogy Magyarországon született értelmiségiek külföldön, külföldi születésűek Magyarországon miként érvényesültek, működtek, alkottak az egység, a határtalanság jegyében.⁶⁵⁰ Az egyes ember mellett közösségek, hasonló helyzetű, állapotú települések, régiók is mint egy nagyobb egység részei párhuzamba állíthatók. Ezért láttam célszerűnek, hogy amikor a XVI. század első felének Bártfájáról írok, a vizsgálatot kitégyem más városok irányába. Így kerültek a képbe a felső-magyarországi városszövetség tagjain kívül azon külföldi városok (elsősorban Boroszló és Wittenberg), amelyekkel Bártfának jelentős kapcsolatai voltak.

A fent említett kulturális egybefonódás, egységesség miatt a szakirodalom és a források feldolgozása során számomra legelfogadhatóbb szemléleti keretnek a Németországban kidolgozott Konfessionalisierung-, azaz felekezetszerveződés-elmélet, és az ezzel együtt járó korszerű reformációértelmezés tűnt, amely a különböző felekezeteket nem egymástól elválasztva, elszigetelve kutatja, hanem egyenrangú szereplőként a közös jellemzőiket vizsgálja, és talán leginkább alkalmas az elfogulatlan, objektív ábrázolásra.⁶⁵¹

⁶⁴⁹ Dülmen úgy fogalmazott, hogy a nagy szabadságot biztosító felbomlott középkori egyetemesség helyébe a szigorú normák és alárendeltség világa lépett. Dülmen 1992. II. 8.

⁶⁵⁰ Csepregi 2006b. 45–46.

⁶⁵¹ Bár a témáról, úgy gondolom, nem lehetséges úgy írni, hogy az teljesen mentes legyen az elfogultságtól, sőt általában véve a legtöbb történeti munkából a dolgok természetéből kifolyólag nem hiányozhat a felekezeti-világnézeti elfogultság. Ez természetes, s nincs is vele egészen addig semmi baj, amíg az adott munka szerzője ezzel tisztában van, az olvasók számára is jelzi, és akarva, nem akarva nem kelti az objektivitás hamis látszatát. Vö. erre vonatkozólag Péter Katalin hasonló megjegyzésével: „túlzás nélkül mondhatom, hogy szinte a mai napig érzékelhető a tények elrendezésénél a kutatók felekezeti hovatartozása.” Péter 1999. 7.

Ugyanakkor a felekezetszerveződés fogalmának, elméletének hazai viszonyokra való vetítése vitatható. Annál is inkább jogosnak tűnhet bíráló álláspont, mivel a külföldi, német és angol nyelvű szakirodalomban sem kristályosodott ki egy, a kutatás által általánosan elfogadott megközelítés. Az egyik nehézséget a konfesszionizálódás kronológiájának meghatározása jelenti a kutatás számára. Természetes, hogy nem lehet olyan határok közé szorítani, mint a harmincéves háborút, vagy akár a felvilágosodás időszakát. Ugyanakkor itt nem az időhatárookra, hanem a párhuzamos, egy irányba mutató jelenségek együttes feltűnésére, ezek azonosítására helyezném a hangsúlyt. Természetesen a három részre szakadt ország más területein, ahol a körülményekből kifolyólag később, más formában került sor a reformációra vagy a katolikus reformra, évtizedekkel vagy akár évszázaddal későbbben számolhatunk csak a felekezetszerveződés teljes megvalósulásával. A német szakirodalom által megfogalmazott és sokat idézett jelenségegyüttesek megjelenését viszont Bártfa esetében a XVI. század 40-es éveitől kimutathatónak vélem, teljes kibontakozásukat a század második felére részlegesen megvalósultnak. A Wolfgang Reinhard által megállapított hét, a felekezetszerveződést jelző gyakorlati vonulat az alábbiak szerint jelent meg Bártfán.⁶⁵²

1. A hitelvek egyértelmű lefektetése, a kezdeti bizonytalanságokból fakadó ellentmondások kiostálása

Bártfán az első hitvallásszerű szövegek elsősorban külső nyomásra az 1546-os és 1549-es évekhez kapcsolódva jelentek meg, a fő feladata ezeknek a szövegeknek az volt, hogy a hatalom felé igazolják vele magukat. Ugyanakkor a század második felében a felső-magyarországi városok vallásügyeinek rendezésében és a különböző felekezeteken belüli viták lefolytatásában is egyre nagyobb szerepet kaptak.

2. A megújult elvárásokhoz megfelelő személyek gondos keresése, alkalmazása

Számtalan levél tanúsítja, hogy milyen nagy hangsúlyt helyeztek Felső-Magyarország városai, akár egymással versengve, a legalkalmasabb prédikátor vagy iskolamester felkutatására, megszerzésére.⁶⁵³ Bártfa esetében szerepelt már, hogy a 1530–40-es években milyen körültekintő alapossággal és kitartással kerestek alkalmas lelki vezetőt. Az eperjesi tanács 1591-ben szinte könyörög, hogy a bártfai magisztrátus engedje át nekik Sculteti

⁶⁵² Reinhard 1995. 426–427.

⁶⁵³ Például: ETE II. 236–237., 251–252.; III. 350–351., 543.

Severint iskolájuk vezetésére, a levél utóiratában még arra is kitérnek, hogy futárjukat biztos és kedvező válasz nélkül vissza ne küldjék.⁶⁵⁴

3. Létrejött a modernkori cenzúra és propaganda előzménye

A reformáció az első olyan korszakos jelentőségű mozgalom, amelyik tudatosan kihasználta a nyomdászatban rejlő lehetőségeket. Wittenbergben hét nyomda csak Luther műveinek kiadására rendezkedett be. Bártfán ugyan viszonylag későn alapítottak nyomdászműhelyt, viszont a nagyszombati katolikus nyomda mellett ez lett az egyetlen a XVI. századi Magyar Királyságban, amely állandósítani tudta tevékenységét. A város első nyomdása, Gutgesell Dávid, egykori Stöckel-tanítvány alig egy éve dolgozott, amikor a város tanácsa megkapta Rudolf királynak 1579. február 8-án Prágában kelt rendeletét, amely szerint a császári engedélyt felmutatni nem tudó nyomdákat be kell zárni, fölszerelésüket és kiadványaikat pedig el kell kobozni. A királyhoz írt kérelmében a tanács hangsúlyozta, hogy Bártfának szüksége van nyomdára, s jobb, ha az itt működik, mintsem hogy Lengyelországba települjön át, ahonnan felülvizsgálatlan könyvekkel árasztaná el Magyarországot. A fellebbezéssel elérte a városi tanács, hogy a kancellária öt év múltán, 1584-ben, elsőként a Magyar Királyságban működési engedélyt adott a nyomdának.⁶⁵⁵ A nyomda első kiadványai között Stöckelnek éppen azt a prédikációs kötetét tartják számon, amelyikben a szerző az előszóban a cenzúra mellett érvelt.⁶⁵⁶

4. A képzés rendszerének, tartalmának megújítása

Mindegyik felekezet felismerte az oktatás jelentőségét, vagyis azt, hogy képzetebb képviselőkkel eredményesebben szerepelhetnek a hitküzdelmekben, hatékonyabban védelmezhetik saját vélt hitigazságait. Nyilvánvaló természetesen, hogy ez a merőben gyakorlati motívum párosult azzal az őszinte hittel, hogy a hitelvek és a tudományok tanítása Istennek tetsző cselekedet. Bártfán Stöckel a kortársak szerint a kor mércéjét messze meghaladó módon újította meg a korábban is jó eredményeket felmutató városi iskolát. A források szerint a bártfai iskola Stöckel korában az ország egyik leglátogatottabb iskolája lett, és ezt a helyzetét a kiváló rektor halála után is hosszú ideig megőrizte.

5. A hívők életének ellenőrzése, az elfogadott hitvallással ellenkező minden megnyilvánulás kiküszöbölése

⁶⁵⁴ BVL Eperjes, 1591. április 3.

⁶⁵⁵ Fata 2000. 147.; Fitz 1959. 134–136.

⁶⁵⁶ A már fentebb idézett rész: Stöckel 1578. Praefatio.

A hittételekből levont életvezetési gyakorlattal egybeépült világi és egyházi rendszabályokhoz igazították a hívők mindennapi életét, az egyházfegyelem betartását pedig gyakori vizitációkkal, egyházlátogatásokkal ellenőrizték. A lelkészekről, papokról megkövetelték, hogy a különböző anyakönyveket rendszeresen vezessék, s ezt ellenőrizték is. Bártfa esetében ennél a pontnál az ismert hitvitákat idéztem fel (Lauterwald, Szegedi, Stancaro), de ide lehetne sorolni az iskolai nevelés jelentőségét és a különböző, a világi élet rendjét is szigorúan szabályozó normákat is. A legkisebb kihágásért, botlásért is súlyos büntetés fenyegette az elkövetőt, amely szankció elkerülése, míg a középkori szokás szerint zarándoklatok és kegyes cselekedetek révén viszonylag könnyen megoldható volt, az újkor az intézményesült kínzás és a halálos ítéletek világával köszönt be. A kíméletlen bártfai ítélkezési gyakorlatra a korszakból a legfőbb forrás a városi levéltárban található *Sententiae Criminales e Protocollo Liberae ac Regiae Civitatis Bartfensis excerptae* című jelzet nélküli jegyzőkönyv.⁶⁵⁷

6. Intenzívebb szertartások, közösségi események révén a hívek felekezeti tudatosságát erősítik, a közösségi-, az összetartozás-érzést fokozzák

Az istentiszteleteken való megjelenés alapvető elvárás volt, ennek elmulasztása súlyos hátránnyal járhatott, az onnan való kitiltás pedig egyenlő a száműzetéssel. Stöckel munkásságának számos olyan vonulata volt, amelyekkel a közösséget kívánta mozgósítani. Ide sorolható az iskolai színjátékok színrevitele, de a templomi énekkar lelkes vezetése is. Az Ötváros esperesei által összehívott rendszeres zsinatok, ahol a lelkészekon kívül az iskolamesterek és a tanácsstagok is megjelentek, szintén ebbe a körbe tartoznak.

7. Sajátos, a felekezetre jellemző nyelvhasználat kialakulása

Egyszerre spontán és tudatos, akár máig ható eltérések jelentek meg a nyelvhasználat területén. A keresztnévadási szokások alakulása jó példa erre: a protestánsok inkább ószövetségi neveket adtak gyermekeiknek, a katolikusokra a szentek nevei jellemzőek.⁶⁵⁸ Bártfán a nyelvhasználat változására példaként szolgálhat, hogy míg Radácsit kezdetek a katolikus titulussal még *archidiaconus*nak nevezték, ehelyett a század közepétől a szuperintendens kifejezés kezdett általánossá válni.

⁶⁵⁷ A jegyzőkönyvet kisebb hibákkal kivonatosan közölte Miskovszky 1879. 90–101.

⁶⁵⁸ Míg Genfben 1546-ban szigorúan betiltották a pápista babonához tartozó keresztneveket, addig katolikus részről 1566-ban előírták, hogy csak a szentek neveit adhatják a szülők a gyermekeiknek a keresztségben. Reinhard 2004. 19.

A fentiek következménye, hogy a megújuló egyházszervezettel a felekezetre jellemző képzési, oktatási intézmények alakultak ki, felekezetjellemző ellenőrző rendszerekkel. Mindez együtt járt azzal, hogy a felekezetek a világi hatalommal, Bártfán a magisztrátussal, a középkorinál erőteljesebb szimbiózisba kerültek, ami az esetek többségében az egyháznak a világi hatalom alá rendelését eredményezte. Stöckel az ókori filozófusra hivatkozva írja egyik prédikációjában: „Hoc modo boni mirum in modum incitantur ad studium virtutis omniumque honestarum rerum, mali vero deterrentur, quo minus suis vitiis indulgeant. Propterea et Aristoteles magistratum viam legem nominat, quia legis voluntatem exequitur”.⁶⁵⁹ A város, az állam vezetésének különleges felelősséget tulajdonítottak a közjó és a közösség tagjainak üdvössége ügyében. A földi jólét és az üdvösség egyfajta folytonos, kontinuuus rendszert alkotott a korabeli világképben.

A felső-magyarországi városszövetség egyházszervezetének, felekezeti életének fejlődésében ugyanakkor a térség sajátos helyzete miatt a XVI. században elviekben nem valósulhatott meg maradéktalanul a konfessionalizálódás olyan tisztán, mint például a porosz területeken, ahol a teljes egyházszervezetet államilag reformálták meg. A felföldi városok egyházszervezeti különválását a katolikus egyház és az államhatalom nem ismerte el a korszakban. Sőt, a század folyamán maguk a városok is elfogadták akarva, nem akarva a püspöki tekintélyt és joghatóságot azáltal, hogy a betérjesztett hitvallásokra főpapi jóváhagyást vártak, illetve az állítólagos jóváhagyásokra mint jogalapra hivatkoztak.

A számtalan kérdőjel ellenére úgy gondolom, hogy a Magyar Királyság városainak esetében alkalmazható a Konfessionalisierung-elmélet. Meggyőződésem, hogy a felekezetszerveződés paradigmájának szemléletével további levéltári és korabeli nyomtatott források feldolgozásával és újraértelmezésével a régió társadalom-, művelődés- és egyháztörténete szélesebb európai összefüggésrendszerbe helyezhető, mindamellettt évszázados tévedésektől, félreértelmezésektől tisztulhat meg a korszakról alkotott általános kép.

⁶⁵⁹ Stöckel 1596. 167v.

XI. ÖSSZEGZÉS

A dolgozat célkitűzése, hogy a felső-magyarországi városszövetség és ezen belül is leginkább Bártfa példáján bemutassa annak a folyamatnak a főbb állomásait, amelynek révén ez a térség a reformáció, majd az azt követő felekezetszerveződés egyik legjellegzetesebb hazai példájává vált. A felföldi városok polgársága szoros, határokat légielő kapcsolatokat ápoló Erdély, Dél-Lengyelország, Szilézia és Németország városaival. A kereskedelmi összeköttetéseket rokonsági viszony létesítésével erősítették meg, és egymás városaiba küldték ifjaikat tanulni. Mindez egyúttal egy olyan közeget eredményezett, amely a szellemi, kulturális javaknak a kor adottságaihoz képest gyors és szabad áramlását biztosította. Lényegesnek tartom azt is megjegyezni, hogy kulturális téren ennek a közegnek talán a legfontosabb összetartó ereje német gyökere, németnyelvűsége volt.

A nyugatról érkező vándorhumanisták, prédikátorok, a szellem emberei (Eck Bálint, Wernher György stb.) éppúgy szilárd talajra, elismertségre és megélhetésre találhattak a felföldi városokban, mint ahogyan az innen elszármazottak is egyenrangú és megbecsült munkásai lehettek hivatásuknak az ország határain kívül is. A dolgozatban részletesebben vizsgált személyek mindegyike legalább két-három országhoz köthető. Ebből következik, hogy szükséges volt röviden más, külföldi városok, elsősorban Boroszló és Königsberg példáján párhuzamos jelenségeket, eseményeket bemutatni. Nagyságát tekintve ugyan Bártfa eltörpült mellettük, ennek ellenére, úgy vélem, az események és a kulturális hatások hasonló lefolyású folyamattá szerveződtek e térségekben a XVI. század első felében.

Stöckel Lénárd tanulmányain keresztül bepillantást nyerhettünk a Bártfával szoros kapcsolatot ápoló Szilézia, elsősorban Boroszló XVI. század eleji viszonyaiba. Bártfa és a nálánál népesebb és jelentősebb város között számos párhuzam felállítása lehetséges. Mindkét, több kultúra metszéspontján lévő település egyházpolitikáját meghatározta a tény, hogy Habsburg uralom alá kerültek a század folyamán. Bár a városok a reformáció lutheri ágához csatlakoztak, de itt és ott is megmaradt a katolikus egyházszervezet, ami az evangélikus egyház számára csak helyi szintű felekezetszerveződést tett lehetővé, állami szinten ez nem játszódhatott le.

Bártfán a reformáció első prófétai lelkületű hirdetői már az 1520-as években megjelentek. A hitújítás tanaival rokonszenvező városi lakosság és magisztrátus felszámolta Bártfa egyetlen szerzetesrendjét, egyúttal óvatos lépéseket tett saját igényeiknek megfelelő lelki vezetők alkalmazására. Az állami hatalom és a katolikus egyházszervezet képviselői eleinte sikeresen megakadályozták, hogy Bártfa első reformátorai hosszabb ideig a helyükön maradjanak. Schustel Wolfgang és Esaias Lang gyors távozásának oka lehetett a helyi kötődés hiánya, tanaik kiforratlansága, mindezekből következően a megfelelő tekintély hiánya. Ugyanakkor hitújító munkásságuk révén előkészítették a talajt Stöckel és Radácsi a wittenbergi mestereket (Luthert és Melanchthont) idéző felekezetszervező tevékenységéhez.

Stöckel Lénárd az oktatás és írásos hagyatéka révén alkotott maradandót. Radácsi Mihály az egyházszervezet megszervezésében, a felekezeti hitvallás megszerkesztésében és a városok vallásügyekben való összehangolásában vállalt jelentős szerepet. Mindketten gondosan óvták a felekezeti tan tisztaságát, és erélyesen felléptek a hitújítást másképpen gondolókkal szemben. Átjuk válhatott Bártfa a XVI. századi Felföld és a tágabb régió művelődési és felekezeti központjává, egyfajta helyi Wittenberggé.

A téma feldolgozása során a szakirodalom áttekintésénél a teljességre törekedtem, ezen kívül számos kiadott és kiadatlan, korábban nem vagy kevéssé használt forrást építettem be a dolgozatba. Az értekezés a téma feldolgozásán túl eddig ismeretlen vagy lappangó források vizsgálata révén apróbb rész kérdések tisztázáshoz, pontosításához is hozzájárul, ilyenek például Eck Bálint halála pontos idejének a meghatározása, Révay Ferenc halála körülményeinek ismertetése, bizonytalan datálású levelek esetében megoldási javaslatok, vagy éppen az Ötváros hitvallásának problémaköréhez néhány adalék.

Ezt a dolgozatot az elkezdett munka első jelentősebb összegző állomásának tekintem. A lehető leghitelesebb képet a korszakról és a területről a bártfai levéltár vonatkozó anyagának módszeres és teljes átvizsgálásával lehetne elérni, remélhetőleg erre a közeljövőben lehetőségem nyílik majd.

XII. IRODALOM- ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

Kéziratos források őrzési helyeinek rövidítései

- BVL** = Bártfai Városi Levéltár (Štátny archív v Prešove, pobočka Bardejov)
BPV = Bibliotheca Palatina Vindobonensi. Österreichische Nationalbibliothek
Handschriftensammlung
EOL = Evangélikus Országos Levéltár
LVL = Lőcsei Városi Levéltár (Štátny archív v Levoči)
MTAK = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
OSZK = Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár
SAV = Szlovák Tudományos Akadémia Központi Könyvtára (Ústredná knižnica SAV)

Kéziratok

- Daniel 1972** = *Daniel, David Paul: The lutheran Reformation in Slovakia, 1517–1618.* The Pennsylvania State University, 1972. Doktori értekezés.
- Historia de ministro ecclesiae Libethiensis ... ex matricula ecclesiae Libethiensis exscripta. In: Fasciculus miscellaneus rerum ad historiam Hungariae et Transilvaniae spectantium. Saec. XVII–XIX. OSZK Fol. Lat. 321.
- Iványi II.** = *Iványi Béla: Bártfa szabad királyi város levéltára. II. 1501–1526.* OSZK Fol. Hung. 2940.
- Klein 1786** = *Klein, Johann Samuel: Collectanea Historiae Ecclesiasticae Bartphensis Augustanae Confessionis addictor.* 1786. OSZK Quart. Lat. 1105.
- Kmety** = *Kmety József: Libetbánya történetéhez szolgálható adatok jegyzéke.* OSZK Fol. Hung. 2941.
- Memorabilis... relatio historica de ministro ecclesiae Libethensis. In: Czemanka Andreas: Congeries variorum manuscriptorum ... Tarnov, XVIII. sz. 1v–3. OSZK Fol. Lat. 3415.
- Notata Valentini Ecchii, Fabiani Böhm et Isaaci Urbani Duboviensis, Rector in Görgö. In D. Dni Pauli Eberi Calendario Historico, Wittebergae 1551. EOL Ia 3.8 64.
- Relatio historica de ministro ecclesiae Libetensis ... In: Bucholzer Abraham: Chronologia... Gorlicii, Fritschius, 1584. Eredeti bejegyzés a könyv utolsó levelének verzóján. OSZK Fol. Lat. 3900.
- Rezik** = *Rezik János: Gymnasiologia.* OSZK S 3141. (faksimile)
- Ecclesiarum Evangelicarum Augustanae Confessionis Incltyi Comitatus Zoliensis Fragmenta historica 255–256; 796. EOL V. 73.
- Sententiae Criminales e Protocollo Liberae ac Regiae Civitatis Bartfensis excerptae. BVL, jelzet nélkül.
- Series synodorum celebratarum inde usque a reformationis Lutherianae anno 1539 in his quinque regiis liberis civitatibus et oppidi Saaros [Nagysáros], ope Caspari Lehmanni consularis Cassoviensis ex archivo Cassoviensi concepta ... In: Sylloge miscellaneorum ad

historiam Hungariae ecclesiastico-litterariam pertinentium collecta per Johannem Kriebel Scepusio–Kesmarkiensem ecclesiae Eperiensis nationis Germanicae verbi Dei ministrum. cca. 1770. OSZK Quart. Lat. 359. I. ff. 22–34.

Series synodorum et conventuum evangelicorum in Hungaria (annis 1545–1806.) celebratarum cum actis et constitutionibus extractualiter partim, partim vero per extensum discriptis. OSZK Fol. Lat. 3517.

Stöckel 1558 = *Stoeckel, Leonhard*: Tractatus cuius titulus desumptus est ex 1 Ioan. 2,18 apologiam ecclesiae Bartphensis comitens contra barbarorum blasphemias, qui accusabant eam ut haereticam et propugnatricem idolorum. 1558. BPV 13034. (Suppl. 388.).

Stöckel 1787 = *Stoeckel, Leonhard*: Historica descriptio Martyrii, quod Pastor Evangelicis Lybeth–Bányensis cum Rectore Loci anno 1527. subiit. In: Collectanea, ad illustrandam Historiam Patriae Ecclesiasticam spectantia, studio et opera Josephi Schulek Annis 1787–1792. congesta. Tomus XXVII. 161–164. EOL V. 57.

Meditatio passionis Christi Leon. Stöckelii tradita per D. Math. Toraconymus Briznensem in Gymnasio Tyropoliensi Anno 1572. SAV Š A III 281.

Diarium Danielis Turcus [Türk] senatoris, notarii jurati ac iudicis primarii in libera regiaque civitate Leutschoviensi ab anno 1549 ad annum 1559. 1549-1559. OSZK Quart. Lat. 556.

Verzeichnis derer Christlichen Persohnen die von Jahr 1537. biss 1560. in hiesiger Stadt- und Pfarr-Kirche zum Priester-Amt sind ordiniret und eingesegnet worden... In: Collectio operum et actorum historiam politicam et ecclesiasticam Hungariae superioris concenentium. OSZK Fol. Lat. 293. f. 216–261.

Kézikönyvek, lexikonok és sorozatok rövidítései

ADB = Allgemeine Deutsche Biographie. Leipzig, 1875–1912. I–LVI.

AGL = Allgemeinen Gelehrten-Lexikon. Szerk. Jöcher, Christian Gottlieb. Bremen. 1810–1822. I–VI.

APB = Altpreußische Biographie. Szerk. Krollmann, Christian. Königsberg, 1941. I–II.

AT = Acta Tomicana

BBKI = Biographisch-Bibliographischen Kirchenlexikon. Szerk. Bautz, Traugott. 1990–2008. I–XXIX.

CR = Corpus Reformatorum

CTW = Consilia Theologica Witebergensia. Frankfurt, 1664.

DBE = Deutsche Biographische Enzyklopädie. Szerk. Killy, Walther–Vierhaus, Rudolf. München–Leipzig, 1995–2003. I–XIII.

DHA III = *Meier, Jörg–Piirainen, Ilpo Tapani–Wegera, Klaus-Peter*: Deutschsprachige Handschriften in slowakischen Archiven. Vom Mittelalter bis zur Frühen Neuzeit. Ostslowakei. Berlin, New York, 2008.

ETE = *Bunyitay-Rapaics-Karácsonyi*: Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Bp. 1902–1912. I–V.

GG = Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Stuttgart, 1994–1997. I–VIII.

MAMŰL = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Főszerk. Kőszeghy Péter Bp., 2003–. I–.

MPEA = Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár

MT = Magyar törvénytár. 1526–1608. évi törvényczikkek (Corpus juris hungarici) Kiad. Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Bp., 1899.

NDB = Neue Deutsche Biographie. I–XXIII.

RMK = *Szabó Károly*: Régi magyar könyvtár. Bp. 1879–1898. I–III.

RMKT = Régi magyar költők tára. Bp. 1877–1930. I–VIII.

RMNY = Régi magyarországi nyomtatványok. Bp. 1971–2000. I–III.

SRS = Scriptorum rerum Silesiacarum

TRE = Theologische Realenzyklopädie. Leipzig. 1993–2006. I–XXXVI.

ÚMIL = Új magyar irodalmi lexikon. Főszerk. Péter László Bp., 1994. I–III.

Nyomtatott művek

- Ábel 1884a** = *Ábel Jenő*: Színügy Bártfán a XV. és XVI. században. Századok (1884) 22–51.
- Ábel 1884b** = *Ábel Jenő*: Műtörténeti adatok a XV. és XVI. századból. Történelmi Tár (1884) 525–545.
- Ábel 1885** = *Ábel Jenő*: A bártfai Sz. Egyed templom könyvtárának története. Bp., 1885.
- Andreas 2004** = Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Szerk. Andreas, Ulrich. Köln, Wien, 2004.
- Arnoldt 1746** = *Arnoldt, Daniel*: Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität. Königsberg, 1746. I–II.
- Asztalos 1932** = *Asztalos Miklós*: A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus. In: A bécsi magyar történeti intézet évkönyve II. Bp., 1932. 81–94.
- Bácskai 2003** = *Bácskai Vera*: Várostörténet. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk. Bódy Zsombor–Ö. Kovács József Bp., 2003. 243–257.
- Bad'urik 2000** = *Bad'urik, Jozef*: Náboženská otázka v politike prvých dvoch habsburských panovníkov po roku 1526. In: Prvé augsburgské vyznanie viery na Slovensku a Bardejov. Acta Collegii Evangelici Prešovensis V. (2000) 25–32.
- Bahlcke 1999** = Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Szerk. Bahlcke, Joachim. Stuttgart, 1999.
- Bárdossy 1802** = *Bárdossy János*: Supplementum analectorum terrae Scepusiensis Pars I. 1802.
- Bartholomaeides 1817** = *Bartholomaeides Ladislaus*: Memoriae hungarorum, qui in alma condam universitate vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studi in ludis patriis coepta confirmarunt. Pesthini, 1817.
- Bauch 1885** = *Bauch Gusztáv*: Adalékok a reformatio és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI. sz.-ban. Történelmi Tár (1885) 335–355, 519–540.
- Bauch 1887** = *Bauch, Gustav*: Caspar Ursinus Versinus. Ungarische Revue (1887) 1–43, 201–240.
- Bauch 1894** = *Bauch, Gustav*: Valentin Eck und Georg Werner. Zwei Lebensbilder aus der Zeit der Besitzgreifung Ungars durch die Habsburger. Ungarische Revue (1894) 40–57
- Bauch 1901** = *Bauch, Gustav*: Deutsche Scholaren in Krakau in der Zeit der Renaissance. 1460 bis 1520. In: Jahresbericht der schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur, III. Abtheilung. Geschichte. 1900. Breslau, 1901.
- Bauch 1907** = *Bauch, Gustav*: Zur Breslauer Reformationsgeschichte I. Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens (1907) 336–352, 348–350.
- Bauch 1909** = *Bauch, Gustav*: Geschichte des Breslauer Schulwesens vor der Reformation. Breslau, 1909.

- Behrens 1999** = *Behrens, Ulrich*: „Sozialdisziplinierung” als Konzeption der Frühneuzeitforschung. Genese, Weiterentwicklung und Kritik. Historische Mitteilungen 12 (1999) 35–68.
- Békefi 1906** = *Békefi Remig*: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Bp., 1906.
- Benrath 1992** = Quellenbuch zur Geschichte der evangelischen Kirche in Schlesien. Szerk. Benrath, Gustav Adolf. Oldenbourg, 1992.
- Beutel 2005** = Luther Handbuch. Szerk. Beutel, Albrecht. Tübingen, 2005.
- Bindseil 1975** = *Melanchthon, Philipp*: Epistolae, iudicia, consilia, testimonia aliorumque ad eum epistolae quae in corpore Reformatorum desiderantur. Szerk. Bindseil, H. E., Stupperich, Robert. Hildesheim, New York, 1975.
- Bodnárová 1996** = *Bodnárová, Miloslava*: Die Reformation in den ostslowakischen königlichen Städten in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Szerk. Schwarz, Karl. Wien, 1996. 22–35.
- Bodnárová 1998** = *Bodnárová, Miloslava*: Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí. ACEP 1998. 19–38.
- Bodnárová 2000** = *Bodnárová, Miloslava*: Reformácia v Bardejove v 16. storočí. Acta Collegii Evangelici Prešovensis (2000) 85–92.
- Bónis 1981** = *Bónis György*: Révay Péter. Bp., 1981.
- Borzásák 1965** = *Borzásák István*: A magyarországi Melanchthon recepció kérdéséhez. Bp., 1965.
- Botta 1984** = *Botta István*: Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére. In: Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Szerk. Fabiny Tibor. Bp., 1984. 51–65.
- Brandt 2003** = *Brandt, Juliane*: A vallás társadalomtörténete In: Bevezetés a társadalomtörténetbe Szerk. Bódy Zsombor–Ö. Kovács József. Bp., 2003. 258–280.
- Brecht 1996** = *Brecht, Martin*: Die reformatorische Kirche in Melanchthon ekklesiologischen Reden. In: Humanismus und Wittenberger Reformation. Szerk. Beyer, Michael–Wartenberg, Günther. Leipzig, 1996. 297–311.
- Breznyik 1883** = *Breznyik János*: A selmecebányi ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története. Selmecebánya, 1883. I.
- Briefe Melanchthons** = Einige ungedruckte Briefe Melanchthons. In: Neue Beyträge zur Litteratur besonders des sechszehnten Jahrhunderts. 2. Bd. 2. St. 1791. 319–334.
- Briskina 2006** = *Briskina, Anna*: Philipp Melanchthon und Andreas Osiander im Ringen um die Rechtfertigungslehre. Frankfurt am Main, Wien, 2006.
- Bruckner 1922** = *Bruckner Győző*: A reformáció és az ellenreformáció története a Szepességben. I. (1520–1745) Bp., 1922.
- Bruckner 1930** = *Bruckner Győző*: A Confessio Augustana és magyarországi variánsai. In: Emlékkönyv az Ágostai Hitvallás negyedszázados évfordulója ünnepére. Miskolc, 1930. 1–113.
- Bucsay 1945** = *Bucsay Mihály*: Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban. Bp., 1945.
- Bürger 2006** = *Bürger, Stefan–Winzeler, Marius*: Die Stadtkirche St. Peter und Paul Görlitz. Architektur und Kunst. Görlitz, 2006.
- Cordatus 1556** = *Cordatus, Conrad*: Auslegung der Evangelien, an Sontagen und fürnebst Festen... Nürnberg, 1556.
- Czechowicz 2008** = *Czechowicz, Bogusław–Kapustka, Mateusz*: Hunyadi Mátyás uralkodása és képzőművészeti reprezentációja Sziléziában és Lausitzban. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490. Szerk. Farbak Péter. Bp., 2008. 77–88.

- Csepregi 2003** = *Csepregi Zoltán*: Konfessionsbildung und Einheitsbestrebungen im Königreich Ungarn zur Regierungszeit Ferdinands I. *Archiv für Reformationsgeschichte* 94 (2003) 243–275.
- Csepregi 2004** = *Csepregi Zoltán*: A Confessio Pentapolitana újabb datálási kísérletei. *Lelkipásztor* 79 (2004) 300–303.
- Csepregi 2006a** = *Csepregi Zoltán*: „Es laufft auch der Lutter in alle sachen ublich mitt...” Brandenburgi György örgróf (1484–1543) szerepe Boroszló város reformációjában. In: *Ünnepi tanulmányok Szigeti Jenő 70. születésnapjára*. Miskolc, 2006. 54–62.
- Csepregi 2006b** = *Csepregi Zoltán*: Bújócskázó életrajz: Wernher György (1490?–1556) hányatott ifjúsága. *Acta historiae litterarum Hungaricarum*. XXIX. Ötvös Péter Festschrift. Szerk. Font Zsuzsa–Keserű Gizella. Szeged, 2006. 41–46.
- Csukovits 2005** = *Csukovits Enikő*: Bevezető. In: *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Szerk. Csukovits Enikő–Lengyel Tünde. Bp., 2005.
- Daniel 1996** = *Daniel, P David*: Bartfeld/Bardejov zur Zeit der Reformation. In: *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei*. Szerk. Schwarz, Karl. Wien, 1996. 37–49.
- Daxer 1909** = *Daxer György*: A külföldi iskoláztatás hatása 1520–1760. Békéscsaba, 1909.
- Demkó 1890** = *Demkó Kálmán*: A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. sz.-ban. Bp., 1890.
- Dippold 1996** = *Dippold, Günter*: Der Humanismus im städtischen Schulwesen Schlesiens. In: *Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*. Szerk. Eberhard, Winfried. Köln, 1996. 230–244.
- Domanovszky 1899** = *Domanovszky Sándor*: A Dubnici krónika. *Századok* (1899) 226–256, 342–355, 411–451, 432.
- Drobinak 1998** = *Drobinak, Gabriel*: Chrám Sv. Egídia v Bardejove. Košice, 1998.
- Dülmen 1999** = *Dülmen, Richard van*: Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. München, 1999. I–IV.
- Eberhard 1981** = *Eberhard, Winfried*: Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478–1530. München, Wien 1981.
- Ehrenpreis Stefan–Lotz–Heumann 2002** = *Reformation und konfessionelles Zeitalter*. Szerk. Ehrenpreis, Stefan–Lotz–Heumann, Ute. Darmstadt, 2002.
- Erbe 1987** = *Erbe, Michael*: Stanislaus Sauer. In: *Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*. III. Toronto, 1987. 197.
- Erdélyi 2002** = *Erdélyi Gabriella*: Válság vagy megújulás? Az Ágoston-rendi remeték magyar provinciája és a rendi reform ügye a késő középkorban. *Egyháztörténeti Szemle* 3 (2002) 51–67.
- Erdélyi 2004** = *Erdélyi Gabriella*: Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán: egy kolostorper története. *Századok* (2004) 823–841.
- Ernyey 1906** = *Ernyey József*: A körmöczi Zsuzsánna-játék. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának értesítője, az „Ethnographia” melléklete 7 (1906) 245–262.
- Examen 1586** = *Examen Thesumet Regularum Zwinglianarum de coena Domini vulgatum per Casparem Pilcium*. Bartpha, 1586.
- Fabó 1861** = *A magyarországi ágostai vallású evangélikusok történelmi emlékei*. Kiad. Fabó András. Pest, I–III. 1861–1865.
- Falk 2001** = *Falk, Ulrich*: Zur Folter im deutschen Strafprozeß. Das Regelungsmodell von Benedict Carpzov (1595–1666). *Forum Iuris*. Erste Internet Zeitschrift für Rechtsgeschichte. 2001.
- Fallenbüchl 1943** = *Fallenbüchl Ferenc*: Az Ágostonrendiek Magyarországon. Bp., 1943.

- Fata 2000** = *Fata, Márta*: Ungarn, das Reich der Stephankrone im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Münster, 2000.
- Fata 2004** = *Fata, Marta*: Humanistische Einflüsse oberdeutscher und melanchthonischer Provenienz im ungarischen Bartfeld. In: Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Szerk. Wien, Ulrich Andreas. Köln, Wien, 2004. 155–172.
- Fejérdy m. a.** = *Fejérdy András*: Lénárd Ödön történelemszemlélete. Megjelenés alatt.
- Fejérpataky 1885** = Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Közli Fejérpataky László. Bp., 1885.
- Fitz 1959** = *Fitz József*: A magyar könyv története 1711-ig. Bp., 1959.
- Flemming 1900** = *Flemming, P(aul)*: Briefe und Aktenstücke zur ältesten Geschichte von Schulpforta. Ein Beitrag zur Geschichte der Schule in den Jahren 1543–1548. Naumburg, 1900.
- Flemming 1904** = *Flemming, Paul*: Beiträge zum Briefwechsel Melanchthons aus der Briefsammlung Jacob Monaus. Naumburg, 1904.
- Fodor 1997** = *Fodor Pál*: Az apokaliptikus hagyomány és az a"aranyalma" legendája. Történelmi Szemle (1997) 21–49.
- Foestrer 1907** = *Foestrer, Richard*: Heinrich und Seyfried Ribisch und die Kunst in Schlesien. In: Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift. Szerk. Grempler, W.–Seeger, H. Breslau, 1907. IV. 88–112.
- Forgách 1866** = Ghymeszi Forgách Ferencz Magyar históriája, 1540–1572. Kiad. Mayer Fidél. Pest, 1866.
- Forgách 1934** = *Forgách Ferenc*: Deliberatio ad Ferdinandum imperatore de negotio Transylvaniam a filio regis Joannis recuperandi cum succursu despotae... In: Magyar reneszánsz írók. Kiad. Kardos Tibor. Bp., 1934. 120–130.
- Fraknói 1872** = *Fraknói Vilmos*: Henckel János, Mária királyné udvari papja. Értekezések a történelmi tudományok köréből. 1872.
- Fraknói 1873** = *Fraknói Vilmos*: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. sz.-ban. Bp., 1873.
- Fraknói 1874** = *Fraknói Vilmos*: Melanchton és magyarországi barátai. Századok (1874) 149–184.
- Fraknói 1981** = *Fraknói Vilmos*: Réwai Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538–1555. Bp., 1981. (első kiadás okmánytárral: 1873.)
- Frank 2001** = Melanchthon und Europa 1. Skandinavien und Mittelosteuropa. Szerk. Frank, Günter. Thorbecke. Stuttgart, 2001.
- Fuxhoffer 1869** = *Fuxhoffer, Damian*: Monasteriologiae... I–II. Bécs, Esztergom, 1869.
- Gause 1960** = *Gause, Fritz*: Wanderungsbewegungen und kulturelle Beziehungen zwischen Preussen und Ungarn. In: Jahrbuch der Albertus–Universität zu Königsberg. Würzburg, 1960. 274–288.
- Gerhardt 1883** = *Gerhardt, C. I.*: Die höheren Schulen in Eisleben von 1525 bis 1600. In: Symbolae Islebienses. Festschrift zur Einweihung des neuen Gymnasialgebäudes am 31. October 1883. Eisleben, 1883. 15–26.
- Glosiková 1995** = *Glosiková, Viera*: Handbuch der deutschsprachigen Schriftsteller aus der Gebiet der Slowakei. Wien, 1995.
- Góbi 1912** = *Góbi Imre*: A Magyarországi Ág. Hitv. Ev. Egyetemes Egyház levéltárának jegyzéke. I–II. Bp., 1912, 1915.
- Glomski 2008** = *Glomski, Jacqueline*: Eck (Eckius, Ecchius; Philyriopolitanus) Valentin. In: Die deutsche Literatur des Mittelalters. Deutscher Humanismus 1480–1520. Verfasserlexikon. Szerk. Worstbrock, Franz Josef. Berlin, New York, 2006. A–K I. 589–600.
- Grünhagen 1886** = *Grünhagen, Calmar*: Geschichte Schlesiens. I–II. Gotha, 1886.

- Guitman 2006** = *Guitman Barnabás*: A libetbányai lutheránus vértanúk történetéhez. In: Duna vallomása. Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Ábrahám Barna–Pilecky Marcell. Piliscsaba, 2006. 177–186
- Gunderson–Bietenholz 1987** = *Gunderson, Catherine F.–Bietenholz Peter G*: Leonard Cox. In: Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation. III. Toronto, 1987. 353–354.
- Gyalui 1798** = *Gyalui Torda Zsigmond*: Sigismundi Tordae Ephemerides. In: Scriptorum rerum Hungaricarum minores. I. Kiad. Kovachich, M. G. Budae, 1798, 112–128.
- H. Németh 2004** = *H. Németh István*: Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. Bp., 2004. I–II.
- Hain 1910** = Hain Gáspár Lőcsei krónikája. Kiad. Bad Jeromos. Lőcse, 1910.
- Hajduk 1998a** = *Hajduk, Andrej*: Leonard Stöckel život a dielo. Bratislava, 1998.
- Hajduk 1998b** = *Hajduk, Andrej*: Život a dielo Michala Radašina. Acta Collegii Evangelici Prešovensis III. Miscellanea (1998) 43–49.
- Hajnóci 1901** = *Hajnóci R. József* (közli): Lőcse szabad királyi város levéltárának tartalomjegyzéke. In: A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve 1896–1901. IX. Lőcse, 1901.
- Hamm 1996a** = *Hamm, Berndt*: Bürgertum und Glaube. Konturen der städtischen Reformation. Göttingen, 1996.
- Hamm 1996b** = *Hamm, Berndt*: Die Reformation als Medienereignis. In: Glaube und Öffentlichkeit. Jahrbuch für biblische Theologie 11. Neukirchen-Vluyn, 1996. 137–166.
- Hartmann 1828** = *Hartmann, Christian Heinrich Ferdinand*: Die wichtigsten Schicksale der Ev. Kirche. Augsburgisches Bekenntnissen in Ungarn. Leipzig, 1828.
- Hausleiter 1897** = *Hausleiter, Johannes*: Aus der Schule Melanchthons. Theologische Disputationen und promotionen zu Wittenberg in der Jahren 1546–1560. Greifswald, 1897.
- Heckenast 1952** = *Heckenast Gusztáv*: A besztercebányai bányászfelkelés. SZ (1952) 364–396.
- Herczegh 2003** = *Herczegh Géza*: Európa közepén és Európa peremén. Magyarország nemzetközi kapcsolatainak története 896–1945. Hága, 2003.
- Hermann 1973** = *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973².
- Hoffmann 1957** = *Hoffmann, Hermann*: Aufzeichnungen des Breslauer Domherrn Stanislaus Sauer über den Bischof von Salza und seine Zeit. Archiv für schlesischen Kirchengeschichte. 15(1957) 124–170.
- Hoffmann 1953** = *Hoffmann, Hermann*: Die Chronica des Breslauer Domherrn Stanislaus Sauer. Münchener theologische Zeitschrift 4(1953) 102–118.
- Holotik 1975** = Dejiny Bardejova. Szerk. Holotik, L'udovít. Košice, 1975.
- Hóman 1925** = *Hóman Bálint*: A forráskutatás és forráskritika története. In: A magyar történettudomány kézikönyve. Vol. 1. 3/A. Bp., 1925.
- Hóman–Szekfű 1928** = *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar Történet. Bp., 1928.
- Hornyánszky 1863** = *Hornyánszky Viktor*: Beiträge zur Geschichte evangelischer Gemeinden in Ungarn. Pest, 1863.
- Hörk 1885** = *Hörk József*: A sáros-zempléni ev. esperesség története. Kassa, 1885.
- Hudak 1960** = *Hudak, Adalbert*: Melanchthon und die Slowakei. In: Ein Leben für Kirche und Volk. Szerk. Desidero, Alexy. Stuttgart, 1999. 33–37.
- Huizinga 1995** = *Huizinga, Johan*: Erasmus. Bp., 1995.

- Hunfalvy 1894** = *Hunfalvy Pál*: Az oláhok története. Bp., II. 1894.
- Ianociana** = *Ianociana sive clarorum atque illustrium poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*. Janocki, Jan Daniel Andrzej. Varsaviae/Leipzig/Varsavie 1776/1779/1819. I–III.
- Imhof 1992** = *Imhof, Arthur E.*: Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen. Bp., 1992.
- Imre 1995** = *Imre Mihály*: „Magyarország panasza”. Debrecen, 1995.
- Imre 2000** = *Imre Mihály*: Retorikák a reformáció korából. Debrecen, 2000.
- Ipolyi 1887** = *Ipolyi Arnold*: Besztercebánya városa műveltség-történeti vázlata. Magyar történelmi s egyháztörténeti tanulmányok. Bp., 1887.
- Istvánffy 2003** = *Istvánffy Miklós*: Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/2. Bp., 2003.
- Iványi 1910** = *Iványi Béla*: Bártfa sz. kir. város levéltára 1319–1526. Bp., 1910.
- Iványi 1919** = *Iványi Béla*: Pro Hungaria Superiore. Debrecen, 1919.
- Iványi 1931** = *Iványi Béla*: Eperjes m. kir. város levéltára 1245–1519. Szeged, 1931–32. I–II.
- Jankovič 1990** = *Jankovič, Vendelín*: Dve postavy zo začiatkov reformácie v Bardejove. Historicky Časopis (1990) 639–650.
- Janota 1862** = *Janota, Eugen*: Bardyjow historyczno-topograficzny opis miasta i okolicy. Kraków, 1862.
- Jaumann 2001a** = *Jaumann, Herbert*: Vorwort. In: Die europäische Gelehrtenrepublik im Zeitalter des Konfessionalismus. Szerk. Uő. Wiesbaden, 2001. 7–10.
- Jaumann 2001b** = *Jaumann, Herbert*: Respublica litteraria/Republic of letters. Concept and Perspectives of Research. In: Die europäische Gelehrtenrepublik im Zeitalter des Konfessionalismus. Szerk. Uő. Wiesbaden, 2001. 11–19.
- Jörg 1868** = *Jörg, Edmund–Binder, Franz*: Ein Blatt aus der schlesischen Kirchengeschichte. Johannes Turzo, Bischof von Breslau. Historisch-politische Blätter für das katholische Deutschland. (1868) II. 203–215.
- Jung–Walter 2002** = Theologen des 16. Jahrhunderts. Humanismus – Reformation – katholische Erneuerung. Eine Einführung. Szerk. Jung, Martin H.–Walter, Peter. Darmstadt, 2002.
- Jürgens 2002** = *Jürgens, Henning P.*: Johannes a Lasco in Ostfriesland. Der Werdegang eines europäischen Reformators. Tübingen, 2002.
- Käfer 2005** = *Käfer István*: Dona nobis pacem. Magyar–szlovák kérdések. Piliscsaba, 2005.
- Katona–Latzkovics 1990** = Lőcsei stipendiánsok és literátusok. Külföldi tanulmányutak dokumentumai. 1550–1699. Kiad. Katona Tünde–Latzkovics Miklós. Szeged, 1990.
- Kathona 1974** = *Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp., 1974.
- Kemény 1890** = *Kemény Lajos*: Kálmáncsehy Márton életéhez. Történelmi Tár (1890) 174–179.
- Kemény 1891** = *ifj. Kemény Lajos*: A reformáció Kassán. Kassa, 1891.
- Keveházi 1986** = *Keveházi Katalin*: Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig. Szeged, 1986.
- Kirner 1935** = *Kirner A. Bertalan*: Baptista krónika. Bp., 1935.
- Klaniczay 1982** = *Janus Pannonius*. Magyarországi humanisták. Szerk. Klaniczay Tibor Bp., 1982.
- Klein 1789** = *Klein, Johann Samuel*: Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn. Leipzig und Ofen 1789.
- Klenner 1939** = *Klenner Aladár*: Eck Bálint, Thurzó Elek humanista pártfogoltja. Pestszenterzsébet, 1939.

- Klueting 2007** = *Klueting, Harm*: Das konfessionelle Zeitalter. Europa zwischen Mittelalter und Moderne. Darmstadt, 2007.
- Kokavinus 1998** = *Diarium Briccii Kokavini et aliorum*. In: Szelestei N. László (kiad.): Naplók és útleírások a 16–18. századból. Bp., 1998. 19–57.
- Kordes 1817** = *Kordes, Berend*: M. Johann Agricola's aus Eisleben Schriften möglichst vollständig verzeichnet. Altona, 1817. 88–89
- Kordován 1988** = *Kordován László*: A Rezik-Matthaeides-féle Gymnaziologia kéziratai. Bp., 1988.
- Kovács 1964** = *Kovács Endre*: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp., 1964.
- Kováts 1917** = *Kováts István*: A reformáció és az újkor uralkodó eszméi. *Protestáns Szemle* (1917) 534–554.
- Krause 1997** = *Handbuch der historischen Buchbestände. Sachsen A–K*. Szerk. Krause, Friedhilde. Hildesheim, 1997.
- Kretschmar 1960** = *Kretschmar Georg*: Die Reformation in Breslau. I, Quellenhefte zur Ostdeutschen und Osteuropäischen Kirchengeschichte, Heft 3/4. Ulm, 1960.
- Kubinyi 1999** = *Kubinyi András*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp., 1999.
- Kulcsár 1977** = *Kulcsár Péter*: Utószó. In: *Humanista történetírók*. Szerk. Kulcsár Péter. Bp., 1977. 1157–1195.
- Kulcsár 2003** = *Kulcsár Péter*: A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig. Bp. 2003.
- Lakatos 2008** = *Lakatos Bálint*: „Pannoniae-luctus” – egy humanista antológia és a törökellenes Habsburg-lengyel összefogás kísérlete, 1544. *Irodalomtörténeti Közlemények* (2008) 259–286.
- Lani 1612** = *Petschius Petrus (Lani Elias)*: Malleus Peniculi Papistici adversus Apologiam Solensis synodi editi. Cassoviae, 1612. [RMK II 347]
- Láni 1654** = *Láni Dániel*: Ignea veritatis columna... Wittenbergae, 1654.
- Lasztókay 1881** = *Lasztókay László*: Eperjes szabad királyi város levéltárában található nevezetesebb okiratok ismertetése. Eperjes, 1881.
- Lehmann 1789** = *Lehmann, Heinrich Ludwig*: Von dem Zustande der Protestanten in Ungarn. Bern, 1789.
- Lénárd 2008** = *Lénárd Ödön*: Történelemszemlélet. Bp., 2008.
- Linberger 1882** = *Linberger István*: A VI szabad kir. város á. h. ev. esperesség vázlatos történelme. Késmárk, 1882.
- Loesche 1902** = *Loesche, Georg*: Geschichte des Protestantismus in Oesterreich in Umrissen. Tübingen, Leipzig, 1902.
- Lukacs 2004** = *Lukacs, John*: A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete. Bp., 2004.
- Lukianosz 1974** = *Lukianosz*: Hogyan kell történelmet írni. In: *Lukianosz összes művei*. Bp., 1974. I. 590–616.
- Makkai 1984** = *Makkai László*: Debrecen város művelődéstörténete. In: *Debrecen története öt kötetben*. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1984. I. 493–604.
- Maksay 1990** = *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. Bp., 1990.
- Mályusz 1943** = *Mályusz Elemér*: Az ágostonrend a középkori Magyarországon. *Egyháztörténet* (1943) 427–440.
- Mályusz 1971** = *Mályusz Elemér*: Egyház és társadalom a középkori Magyarországon Bp., 1971.

- Mieck 1997** = *Mieck, Ilja*: Die Frühe Neuzeit. Definitionsprobleme, Methodendiskussion, Forschungstendenzen. In: Die Frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft. Boškowska, Nada (szerk.). Paderborn, Wien, 1997. 17–38.
- Miskovszky 1879** = *Miskovszky Viktor*: Bártfa középkori műemlékei. Bp., 1879–80.
- Miskovszky 1880** = *Miskovszky Viktor*: A bártfai egyházi könyvtár szekrénye és könyvei a XV–XVI. századból. Magyar Könyvszemle (1880) 19–26.
- Moeller 1991** = *Moeller, Bernd*: Die Reformation und das Mittelalter. Kirchenhistorische Aufsätze. Göttingen, 1991.
- Moeller 1996** = *Moeller, Bernd*: Städtische Predigt in der Frühzeit der Reformation. Eine Untersuchung deutscher Flugschriften der Jahre 1522 bis 1529. Göttingen, 1996.
- Möller 1870** = *Möller, Wilhelm*: Andreas Osiander Leben und Ausgewählte Schriften. Elberfeld, 1870. (Reprint: Graaf. Nieuwkopp, 1965)
- Müller 1996** = *Müller, A. Rainer*: Humanismus und Universität im östlichen Mitteleuropa. In: Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation. Szerk. Eberhard, Winfried. Köln, 1996. 245–272.
- Nagy 2006** = *Nagy Gábor*: Irrepserunt. Istvánffy Miklós levele Pázmány Péterhez a hitújítás magyarországi kezdeteiről. Gesta (2006)1 85–90.
- Neumann 1850** = *Neumann, C. G. Theodor*: Geschichte von Görlitz. Görlitz, 1850.
- Neuser 1973** = *Neuser, Wilhelm H.*: Melanchthons Abendmahlslehre und ihre Auswirkung im unteren Donauraum. Zeitschrift für Kirchengeschichte 84 (1973) 49–59.
- Obál 1914** = *Obál Béla*: Az egyház és a városok a reformáció előtt. Eperjes, 1914.
- Oborni 2003** = *Oborni Teréz*: A bécsi udvar terve Erdély visszaszerzésére 1557–1563. Történelmi Szemle 45 (2003) 109–127.
- Otčenáš 1998** = *Otčenáš, Michal*: Slovenská historiografia o reformácii na slovensku (náčrt). Acta Collegii Evangelici Prešovensis (1998) 9–18.
- Otto 1871** = *Otto, Carl*: Ueber die Wahl Jacobs von Salza zum Bischof von Breslau und die derselben unmittelbar folgenden Ereignisse. Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens (1871) 303–327.
- Őze 1991** = *Őze Sándor*: „Büneiért bünteti Isten a magyar népet”. Bp., 1991.
- Őze 2006** = *Őze Sándor*: Apokaliptika és nemzeti mítoszok. In: Őze Sándor: A Határ és a Határtalan. XVI. századi identításelemek vizsgálata Magyarországon. Bp., 2006. 261–302.
- Pálffy 2008** = *Pálffy Géza*: Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. Akadémiai doktori értekezés. Bp., 2008.
- Pálffy 2009** = *Pálffy Géza*: Különleges úton a Magyar Királyság arisztokráciájába. A Révay család a 16. században. TSZ (2009) 1–20.
- Pálosfalvi 2005** = *Pálosfalvi Tamás*: Nikápolytól Mohácsig 1396–1526. Bp., 2005.
- Pápai 1906** = *Pápai Páriz Ferenc*: Romlott fal építése. In: MPEA V. 1906 129–181.
- Pásztor 2000** = *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp., 2000.
- Payr 1928** = *Payr Sándor*: Cordatus Konrád budai pap, Luther jó barátja. (A Lutherkönyvtár és múzeum füzetei 5. sz.) Bp., 1928.
- Payr 1929** = *Payr Sándor*: Cordatus Konrád könyvecskéje Magyarország és Ausztria romlásáról. (A Lutherkönyvtár és múzeum füzetei 10. sz.) Bp., 1929.
- Pázmány 1904** = *Iemicius Ioannes [Pázmány Péter]*: Logi alogi, quibus Baptae calamosphactae Peniculum Papporum Solnensis conciliabuli et Hyperapisten legitimae Antilogiae vellicant, Posonii 1612. In: Pázmány Péter: Opera omnia VI. Budapestini, 1904. 323–324.

- Péter 1999** = *Péter Katalin*: Az egyháztörténeti kutatások helyzete és kilátásai a XVI–XVII. századi Magyarországgal kapcsolatban. In: *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Szerk. Fazekas Csaba. Miskolc, 1999. 7–12.
- Petrovič 2000** = *Petrovič, Jozef*: Príspevok ku genealógii Bardejovského rodu Stöckel. In: *Prvé augsburgské vyznanie viery na Slovensku a Bardejov*. Acta Collegii Evangelici Prešovienis V (2000) 69–74.
- Petry 1988** = *Petry, Ludwig*: Breslau in der frühen Neuzeit. Metropole des Südostens. Europäische Städte im Zeitalter des Barock. Szerk. Krüger, Kersten. Köln, Wien, 1988. 121–140.
- Piirainen 1991** = *Piirainen, Ilpo Tapani–Jankovič, Vendelin*: Reformationsbriefe aus Bardejov/Bartfeld. Ein Beitrag zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei. Neuphilologische Mitteilungen 92 (1991) 501–511.
- Piirainen 1992** = *Piirainen, Ilpo Tapani*: Das Recht der Spis/Zips. Texte und Untersuchungen zum Frühneuhochdeutsche in der Slowakei. I–II. Oulu, 1992.
- Piirainen 1998** = *Piirainen, Ilpo Tapani*: Das älteste Gerichtsbuch von Käsmark/ Kezmarok. Levoča, 1998.
- Piirainen 2003** = *Piirainen, Ilpo Tapani*: Das Rechtsbuch der XI. Zipser Städte. Levoča, 2003.
- Piirainen 2004** = *Piirainen, Ilpo Tapani–Skála, Emil*: Texte der Frühen Neuzeit aus der Slowakei. Beiträge zur Editionsphilologie, Band 3. 2004.
- Pirhalla 1899** = *Pirhalla Márton*: A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig. Lőcse, 1899.
- Planck 1796** = *Planck, Gottlieb Jakob*: Geschichte der Entstehung, der Veränderungen und der Bildung unseres protesantischen Lehrbegriffs vom Anfang der Reformation bis zu der Einführung der Konkordienformel. IV. Leipzig, 1796.
- Potemkin 1863** = *Potemkin Ödön*: Sáros vármegye leírása, statistikai, földrajzi, okirati és történelmi tekintetben, Pest, 1863.
- Purkircher 1988** = *Purkircher, Georg*: Opera quae supersunt omnia. Kiad. Okál Miklós. Bp., 1988.
- R. Kiss 1908** = *R. Kiss István*: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve. Bp., 1908.
- Radikofér 1893** = *Radikofér, Max*: Die humanistischen Bestrebungen der Augsburger Ärzte im 16. Jh. Zeitschrift des Historischen Verein für Schwaben und Neuburg. 1893. 25–52.
- Radu 1934** = *Radu, Constantin*: Vita Despothi Principis Moldaviae. In: *Diplomatarium Italicum*. Documenti raccolti negli archivi italiani III. Roma 1934. 1–41.
- Raeder 2005** = *Raeder, Siegfried*: Luther und die Türken. In: *Luther Handbuch*. Szerk. Beutel, Albrecht. Tübingen, 2005. 224–231.
- Ráth 1892** = *Ráth György*: Pilcz Gáspár és ellenfelei. *Magyar Könyvszemle* (1892/93) 28–85.
- Ratkoš 1964** = *Ratkoš, Peter*: Vznik povesti o ľubietovských martýroch. *Sborník Filoz. Fakulty. Historica* (1964) 199–211.
- Rau 2002** = *Rau, Suzanne*: Geschichte und Konfession. Städtische Geschichtsschreibung und Erinnerungskultur im Zeitalter von Reformation und Konfessionalisierung in Bremen, Breslau, Hamburg und Köln. Hamburg, München, 2002.
- Reinerth 1976** = *Reinerth, Karl*: Das Glaubensbekenntnis Paul Wieners, des ersten evangelischen Bischofs der Siebenbürger Sachsen. *ARG* 67 (1976) 203–231.
- Reinhard 1995** = *Reinhard, Wolfgang*: Was ist katholische Konfessionalisierung? In: *Die katholische Konfessionalisierung*. Szerk. Schilling, Heinz–Reinhard, Wolfgang. Münster, 1995. 419–455.

- Reinhard 2002** = *Reinhard, Wolfgang*: Geschichte der Staatsgewalt: eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart. München, 2002³.
- Reinhard 2004** = *Reinhard, Wolfgang*: Glaube und Macht. Kirche und Politik im Zeitalter der Konfessionalisierung. Wien, 2004.
- Repčák 1966a** = *Repčák, Jozef*: Šesťdesiat rokov Šarišského múzea v Bardejove súpis literatúry. Prešov, 1966.
- Repčák 1966b** = *Repčák, Jozef*: Bibliográfia k dejinám Bardejova. Prešov, 1966.
- Repčák 1975** = *Repčák, Jozef*: Knihtlačiareň Dávida Gutgesela v Bardejove 1577–1599. Martin, 1975.
- Reuther 1962** = *Reuther, Nikolaus*: Itinerarium totius orbis. Basel, 1962.
- Révay 1882** = Révay Istvánnak és Ferencnek Budavár alatt 1541. júl. 16-án kelt végrendelete. Történeti Tár (1882) 550.
- Révész 1859** = *Révész Imre*: Magyar tanulók Wittenbegben Melanchton haláláig. Magyar Történeti Tár VI. (1859) 207–230.
- Rezik 1971** = *Rezik Ján–Matthaeides Sámuel*: Gymnasiologia. Kiad: Ružička, V. Bratislava, 1971.
- Ribini 1787** = *Ribini Joannes*: Memorabilia augustanae confessionis in regno Hungariae a Ferdinando I. usque ad III. Posonii, 1787.
- Ritoókné 1973** = *Ritoók Zsigmondné*: Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratái. Magyar Könyvszemle (1973) 175–185, 364–376.
- Ritoókné 1984** = *Ritoókné Szalay Ágnes*: A wittenbergi egyetem magyarországi promoveáltjai a 16. században. In: Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Szerk. Fabiny Tibor. Bp., 1984. 222–239.
- Ritoókné 1997** = *Ritoókné Szalay Ágnes*: Miért Melanchthon? In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály et al. Szeged, 1997. 497–505.
- Rogge 2008** = *Rogge, Jörg*: Reformieren und regulieren. Semantik und Praxis von Reformen in spätmittelalterlichen Städten. Historisches Jahrbuch (2008) 7–23.
- Rohde 1984** = *Rohde, Gotthold*: Die lutherische Reformation im östlichen Mitteleuropa. In: „Gott kumm mir zu hilf“ Martin Luther in der Zeitenwende. Berliner Forschungen und Beiträge zur Reformationsgeschichte. Christlicher Zeitschriftenverlag. Berlin, 1984. 59–81.
- Romhányi 2005** = *Romhányi Beatrix*: Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon. Aetas (4) (2005) 91–100.
- Rydel 1886** = *Rydel, Joseph*: Bericht über das Martyrium zweier Lutheraner im Sohler Comitate vom 24. August 1527. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 7(1886) 43–46.
- Sági 1920** = *Sági István*: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszete. Magyar Könyvszemle (1920/21) 97–116.
- Salig 1733** = *Salig, Christian August*: Vollständige Historie der Augspurgischen Confeßion II. Die Historie der Reformation in Spanien, Italien, Frankreich, Engelland, Pohlen, Ungarn, Siebenbürgen, Preussen usw. Halle, 1733.
- Schäferdiek 1985** = Martin Luther im Spiegel heutiger Wissenschaft. Szerk. Schäferdiek, Knut. Bonn, 1985.
- Scheible 1996** = *Scheible, Heinz*: Melanchthon und die Reformation, Forschungsbeiträge. Mainz, 1996.
- Schesaeus 1979** = *Schesaeus, Christianus*: Opera quae supersunt omnia. Kiad. Csonka Ferenc. Bp., 1979.

- Schilling–Reinhard 1995** = Die katholische Konfessionalisierung. Szerk. Schilling, Heinz–Reinhard, Wolfgang. Münster, 1995.
- Schilling 2003** = *Schilling, Heinz*: Az európai hatalmi rendszer 1600 körül. A kora újkori felekezeti fundamentalizmus és annak meghaladása. Történelmi Szemle (2003) 201–212.
- Schilling 2007** = *Schilling, Heinz*: Konfessionalisierung und Staatsinteressen. Internationale Beziehungen 1559–1660. Paderborn, Wien, 2007. Handbuch der Geschichte der Internationalen Beziehungen II.
- Schmaase 1874** = *Schmaase, Ed. Dav.*: Andreas Aurifaber und seine Schola Dantiscana. Altpreussische Monatsschrift XI. (1874) 304–325, 456–480.
- Schmal 1863** = *Schmal, Andreas*: Adversaria ad illustrandam historiam ecclesiasticam evangelico–hungaricam pertinentia. 1765. In: Fabó András: A magyarországi ág. h. evangélikusok tört. emlékei. Pest, 1863. II.
- Schmauk 1889** = *Schmauk Mihály*: Supplementum analectorum terrae Scepusiensis. Pars II. Szepesváraljæ, 1889.
- Schmidt 1992** = *Schmidt, Heinrich Richard*: Konfessionalisierung im 16. Jh. München, 1992.
- Schmidt 1996** = *Schmidt, Günter R.*: Grundlagen der Pädagogik Melanchthons. In: Luther und Melanchthon im Bildungdenken Mittel und Osteuropas. Szerk. Golz, Reinhard. Münster, 1996. 17–25.
- Schmidt 2007** = *Schmidt, Heinrich Richard*: Perspektiven der Konfessionalisierungsforschung. In: Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie. Szerk. Leeb, Rudolf. Wien, 2007.
- Schrauf 1893** = *Schrauf, Karl*: Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. Das Inwohner-Verzeichniss der ungarischen Studentenburse zu Krakau (1493–1558). Wien, 1893.
- Schulte 1901** = *Schulte, Wilhelm*: Zur Geschichte des mittelalterlichen Schulwesens in Breslau. In Breslauer Studien. Festschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens zum 25 Amtsjubiläum seines Vicepräses Hermann Markgraf. Breslau, 1901. 72–90.
- Schulze 1987a** = *Schulze, Winfried*: Gerhard Oestreichs Begriff "Sozialdisziplinierung in der frühen Neuzeit". Zeitschrift für Historische Forschung 14 (1987) 265–302.
- Schulze 1987b** = *Schulze, Winfried*: Concordia, Discordia, Tolerantia. Deutsche Politik im konfessionellen Zeitalter. In: Neue Studien zur frühneuzeitlichen Reichsgeschichte. Szerk. Johannes Kunisch. Berlin, 1987. 43–80.
- Schulze 1996** = *Schulze, Winfried*: „Ex dictamine rationis sapere“ – Zum Problem der Toleranz im Heiligen Römischen Reich nach dem Augsburger Religionsfrieden. In: Querdenken. Dissenz und Toleranz im Wandel der Geschichte. Szerk. Michael Erbe. Mannheim, 1996. 223–239.
- Schulze 2005** = *Schulze, Winfried*: Wahrnehmungsmodi von Veränderung in der Frühen Neuzeit. In: Mitteilungen des SFB 573 „Pluralisierung und Autorität in der Frühen Neuzeit“ 1 (2005) 16–25.
- Schwarz 2000** = *Schwarz, Karl*: Praeceptor Hungariae: Über den Melanchthonschüler Leonhard Stöckel (1510–1560). In: Prvé augsburgské vyznanie viery na Slovensku a Bardejov. Acta Collegii Evangelici Prešovensis V. (2000) 47–67.
- Segesváry 2005** = *Segesváry Viktor*: Az iszlám és a reformáció. Tanulmány a zürichi reformátorok iszlámmal szembeni magatartásáról 1510–1550. Hága, 2005.
- Slávik 1898** = *Slávik János*: Dejiny Dobronivskej Evanj. Cirkve. Ružomberok, 1898.
- Sokal 2000a** = *Sokal, Alan*: A határok áttörése. Arccal a kvantumgravitáció transzformatív hermeneutikája felé. Modern fizikai kísérlet a társadalomtudománnyal. 2000 8(1996)11. 43–49.
- Sokal 2000b** = *Sokal, Alan–Bricmont, Jean*: Intellektuális impostorok. Bp., 2000.

- Sólyom 1933** = *Sólyom Jenő*: Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig. Bp., 1933.
- Sommer 1987** = *Johann Sommer*: Vita Jacobi Despotae Moldavorum (Wittemberg, 1587). Szerk. Kőszeghy Péter, Bp., 1987.
- Stöckel 1570** = *Stoeckel, Leonhard*: Apophthegmata illustrium virorum expositione Latina et rythmis Germanicis illustrata per Leonhartum Stoeckelium, scholae Bartphanae rectorem. Vratislavia 1570.
- Stöckel 1578** = *Stoeckel, Leonhard*: Formulae tractandarum sacrorum concionum per evangelia communium feriarum totius anni in usum ecclesiae Christi collectae. Bartphae, 1578.
- Stöckel 1596** = *Stoeckel, Leonhard*: Postilla seu enarrationes erotematicae epistularum et evangeliorum tam dominicalium quam festorum dierum, quibus etiam nonnulli sermones in festis sollemnioribus utiles adiuncti sunt. Bartphae, 1596.
- Strauss 1972** = Pre-Reformation Germany. Szerk. Strauss, Gerald. New York, 1972.
- Srobel 1791** = Einige ungedruckte Briefe Melanchthons. In: Srobel, G. T.: Neue Beyträge zur Litteratur besonders des sechszehnten Jahrhunderts 2. Bd., 2 St. 1791. 319–334.
- Stupperich 1958** = *Stupperich, Robert*: Der Protestantismus auf seinen Wegen nach Osteuropa. Kirche im Osten. Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde I. (1958)
- Stupperich 1960** = *Stupperich, Robert*: Melanchthon. Berlin, 1960.
- Stupperich 1972** = *Stupperich, Robert*: Die Reformation in Deutschland. München, 1972.
- Stupperich 1973** = *Stupperich, Martin*: Osiander in Preussen 1549–1552. Berlin, 1973.
- Suda 1996** = *Suda, Max Josef*: Der Melanchthon Schüler Leonhard Stöckel und die Reformation in der Slowakei. In: Schwarz, Karl: Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Wien, 1996. 50–66.
- Suda 2001a** = *Suda, Max Josef*: Der Einfluß Philip Melanchthons auf die Bekenntnisbildung in Oberungarn. In: Melanchthon und Europa 1. Skandinavien und Mitteleuropa. Szerk. Frank, Günter. Stuttgart, 2001. 185–201.
- Suda 2001b** = *Suda, Max Josef*: Wer verfasste die Confessio Pentapolitana. ACEP IX. 2001. 18–23.
- Škoviera 1976** = *Škoviera, Daniel*: Epistulae Leonardi Stöckel. Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia VII–VIII. (1976) 265–359.
- Škoviera 1977** = *Škoviera, Daniel*: Sprüchensammlung Apophthegmata von Erasmus in Bearbeitung von L. Stöckel. Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia IX–X. (1977/78) 87–112.
- Škoviera 1994** = *Škoviera, Daniel*: Epistularum Leonardi Stockel supplementum duplex Lit. 8 záz. Humanistica Lovaniensia. (1994) 295–303.
- Škoviera 1979** = *Škoviera, Daniel*: Leonard Stöckel und die Antike. Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia XI–XII. (1979/80) 41–58.
- Škoviera 2002** = *Škoviera, Daniel*: Bardejovčan Valentín Ecchius a jeho učebnica Ars versificandi. Bratislava, 2002.
- Szabadi 1999** = *Szabadi István*: Christianus Schesaeus Ruinae Pannonicae-ja mint egyháztörténeti forrás. In: Fiala egyháztörténészek írásai. Szerk. Fazekas Csaba. Miskolc, 1999. 13–20.
- Szabó 1968** = *Szabó György*: Kassai Dávid Zsigmond. Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények. Bukarest, 1968. 42–53.
- Szelestei 1989** = *Szelestei N. László*: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Bp., 1989.
- Szende 1913** = *Szende Pál*: Magyar városok a középkor végén. Bp. 1913.

- Szilasi 1918** = *Szilasi Klára*: Stöckel Lénárd Zsuzsanna-drámája és a bártfai német iskolai színjáték a XVI. században. Bp., 1918.
- Szinnyei** = *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. Bp., 1980–1981. I–XIV.
- Szlávik 1893** = *Szlávik Mátyás*: Zur ungarischen Reformationsgeschichte. ZK (1893) 202–213.
- Szovák 1999** = *Szovák Kornél*: Potestas papae – potestas regia. Politikai viták a 14. század elején. Vigilia (1999)2 93–99.
- Tardy 1977** = *Tardy Lajos*: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Bp., 1977.
- Thallóczy 1885** = *Thallóczy Lajos*: Csömöri báró Zay Ferencz 1505–1570, Bp., 1885. <<http://mek.oszk.hu/05700/05723>>
- Tolnai 1939** = *Tolnai Gábor*: Régi magyar főurak. Bp., 1939.
- Troska 1895** = *Troska, Ferdinand*: Die Bewerbung des Markgrafen Johann Albrecht von Brandenburg um den Breslauer Bischofsitz im Jahre 1520 und 1521. Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens (1895) 1–34.
- Tusor 2008** = *Tusor Péter*: Felekezetszerveződés a kora újkorban. Vigilia (2008)1 12–18.
- Türk 1901** = *Türk, Gustav*: Lateinische Gedichte zum Lobe Breslaus. In: Festschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens zum 25. Amtsjubiläum seines Vicepräses Hermann Markgraf. Breslau, 1901. 101–120.
- UBMel 1891** = Ungedruckte Briefe an Melanchton. Zeitschrift für Kirchengeschichte 22(1891) 187–208.
- Uličný 1998** = *Uličný, Ferdinand ml.*: Reformácia v Šarišskej stolici do konca 18. storočia. Acta Collegii Evangelici Prešovensis (1998) 39–106.
- Varga 1995** = *Varga Imre*: A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig. Bp., 1995.
- Varga 1999** = *Varga András*: A königsbergi egyetem magyar diákjai (1548–1715). Szeged, 1999.
- Veselý 1998** = *Veselý, Daniel*: Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku. Bratislava, 1998.
- Veszprémi 1880** = *Veszprémi*: „Lutherani comburantur”. Új Magyar Sion (1880) 401–411.
- Volkmar 2008** = *Volkmar, Cristoph*: Die Stunde des Laienstandes? Landesherrliche Kirchenreform am Vorabend der Reformation. Historisches Jahrbuch (2008) 367–407.
- Wagner 1774** = *Wagner Károly*: Analecta Scepusii... Viennae, 1774, Posonii et Cassoviae, 1778. I – IV.
- Wagner 1780** = *Wagner Károly*: Diplomatarium comitatus Sárosiensis... Posonii et Cassoviae, 1780.
- Weber 1905** = *Weber Samu*: Újabb adalékok Szepesmegye történetéhez. Bp., 1905.
- Weber 1908** = *Weber Samu*: III. Pótlék Wagner: Szepesmegye okirattárához. Szerk. Kalmár Elek. A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve XI. Lócse, 1908.
- Weber 1985** = Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa. Szerk. Weber, Georg–Weber, Renate. Köln, Wien, 1985.
- Weber 1997** = *Weber, Edmund*: Die Bedeutung der Theologie Martin Luthers für die Begründung einer multireligiösen Gesellschaft. Journal für Religionskultur (1997) 1–15.
- Wenczel 1878** = *Wenczel Gusztáv*: Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferenc, négy egykorú püspök a bethlenfalvi Thurzó-családból. 1497–1540. Bp., 1878.
- Wolgast 1994** = *Wolgast, Eike*: Reform, reformation. In: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Stuttgart, 1994. 313–360.

- Wriedt 1996** = *Wriedt, Markus*: Die theologische Begründung der Bildungsreform bei Luther und Melanchthon. In: Humanismus und Wittenberger Reformation. Szerk. Beyer, Michael– Wartenberg, Günther. Leipzig, 1996. 155–184.
- Zeeden 1985** = *Zeeden, Ernst Walter*: Konfessionsbildung. Stuttgart, 1985.
- Zeman 1983** = *Zeman László*: Gyalui Torda Zsigmond élete és munkássága. Magyar Könyvszemle (1983) 102–110.
- Zoványi 1916** = *Zoványi Jenő*: Adatok a magyar protestantizmus multjából XII. Az 1546. évi eperjesi zsinat állítólagos végzései. Protestáns Szemle (1916) 614–617.
- Zoványi 1922** = *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1922.
- Zoványi 1925** = *Zoványi Jenő*: Adatok Stöckel Lénárd irodalmi működéséhez. Theologiai Szemle 2 (1925) 168–169.
- Zoványi 1977** = *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp., 1977³.
- Zsilinszky 1880** = *Zsilinszky Mihály*: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. I. Bp., 1880.